

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ

**Харківського гуманітарного університету
«Народна українська академія»**

Том XIII

Книга 2

Проблеми економіки та філології

Харків
Видавництво НУА
2007

УДК 08
ББК 95.4(4УКР-4ХАР)3
В90

Збірник наукових праць засновано 1995 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 7367 від 03.06.2003 р.

*Видання є фаховим з економічних, історичних, соціологічних
та філологічних наук*

*Друкується за рішенням Ученої ради Харківського гуманітарного
університету «Народна українська академія».
Протокол № 3 від 24.10.05*

Редакційна колегія

Астахова В. І., д-р іст. наук (голов. редактор); Астахова К. В., д-р іст. наук; Архієреєв С. І., д-р екон. наук; Бобир Є. І., д-р техн. наук; Воробійов Є. М., д-р екон. наук; Гайков А. О., канд. іст. наук (відповід. секретар); Герасіна Л. М., д-р соціол. наук; Глущенко В. В., д-р екон. наук; Говердовський В. І., д-р філол. наук; Головнюова І. В., канд. психол. наук; Городнов В. П., д-р військ. наук; Городяненко В. Г., д-р іст. наук; Довгаль О. А., канд. екон. наук; Друзь В. А., д-р біол. наук; Калініченко В. В., д-р іст. наук; Карабан В. І., д-р філол. наук; Кім М. М., д-р екон. наук; Костаков Г. І., д-р іст. наук; Кравченко В. В., д-р іст. наук; Мамалуй О. О., д-р філос. наук; Мінкін Л. М., д-р філол. наук; Подольська Є. А., д-р соціол. наук; Соколев В. М., д-р екон. наук; Соколев В. О., д-р соціол. наук; Степанченко І. І., д-р філол. наук; Сухіна В. Ф., д-р філос. наук; Тимошенко І. В., канд. екон. наук; Тимошенкова Т. М., канд. філол. наук; Тютюннікова С. В., д-р екон. наук; Чернецький Ю. О., д-р соціол. наук; Шевченко І. С., д-р філол. наук; Яременко О. Л., д-р екон. наук; Янцевич А. А., д-р фіз.-мат. наук; Ярмиш О. Н., д-р юрид. наук.

Україна, 61000, Харків, МСП, вул. Лермонтовська, 27,
Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»
Тел. 714-92-62; 714-20-07

ПЕРЕДМОВА

Черговий (XIII) том «Вчених записок Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», як завжди, відображає наукові інтереси колективу, тематичну спрямованість наших наукових шкіл. Як завжди, на його сторінках відображено найважливіші події наукового життя – проведення конференцій, семінарів, «круглих столів», видання монографій, статей, наукових збірників і навчальних посібників.

Незвичність даного видання «Вчених записок» полягає в тому, що нам уперше довелося розділити його на дві приблизно рівноцінні за обсягом книги. Одну з них майже цілком присвячено проблемам освіти – провідній комплексній темі, яку розробляють більшість викладачів і співробітників НУА. Саме в цьому томі вперше послідовно представлено статті з філософії і соціології освіти, з історичних, економічних і правових аспектів розвитку сучасних освітніх систем. Тут же розміщено розділ «Студентська трибуна» та інформацію про наукові конференції, проведені академією у 2006 році, презентацію наукових і педагогічних видань академії.

У другій книзі розміщено статті з проблем рівноваги сучасних економічних систем, з питань управління соціально-економічними процесами на рівні підприємства, регіону, країни в цілому, публікуються результати досліджень, пов'язаних із регулюванням правових відносин у сфері економіки і культури. Окремим розділом у другій книзі представлено філологічні аспекти дослідної діяльності – праці з літературознавства, лінгвістики, перекладу.

Доповненням до двох книг XIII тому виходить збірник праць молодих учених-аспірантів, докторантів, магістрів, які працюють в ракурсі комплексної проблематики академії. Важливо підкреслити, що всі три книги, складові XIII тому «Вчених записок», мають не тільки єдину тематичну спрямованість, але і єдиний склад редакційної колегії, єдині вимоги до якості наукової продукції, що подається до публікації. Тим самим XIII том зберігає свій статус спеціалізованого «ваківського» видання.

Головним достоїнством усіх робіт, представлених на сторінках XIII тому, є прагнення їх авторів звернути увагу на найбільш гострі та складні питання сучасності, зробити свій особистий внесок у розробку тих проблем, невідкладного розв'язання яких вимагає життя.

Як і чому вчитимемо в найближчому і віддаленому майбутньому; хто і як далі забезпечуватиме формування інтелектуального потенціалу суспільства? Що означає сьогодні поняття «професіоналізм педагога»? Як забезпечити компетентнісний результат навчання? У якому напрямі має йти радикальне оновлення системи ціннісних орієнтацій і настанов у змісті навчального процесу, у забезпеченні особистісного розвитку і розкритті індивідуального потенціалу кожного студента? І взагалі, чому болить голова у ректора і як змінюється його статус, його роль і функції в міру входження освіти в систему ринкових відносин?

Це те, що стосується проблем освіти. Не менш складні питання постають і в розділах з економіки, права, філософії та філології.

На ці, як і багато інших питань, немає сьогодні однозначних відповідей. Завдання, які стоять перед суспільством, не мають універсальних, раз і назавжди відпрацьованих рішень. І публіковані в наших «Вчених записках» статті не ставлять за свою мету негайно сформулювати вичерпні рекомендації, придатні для всіх і на всі випадки життя. Ми визначаємо свою мету значно скромніше: створити простір для дискусії, перевести розрізнені і уривчасті вислови з низки гостроактуальних, пекучих питань в модус публічного обговорення, обміну думками фахівців, які поглиблено працюють саме над цими питаннями, і тим самим стимулювати системні дослідження в цих напрямках, знайти і скооперуватися з однопумцями і навіть опонентами, з тим щоб спільними зусиллями в максимально короткі строки знайти можливість відповідати, розв'язувати і формулювати рекомендації, корисні для суспільства і держави.

*Голова редакційної колегії
професор Астахова В. І.*

Економіка

УДК 332.2 (477)

Е. М. Воробьев, Г. И. Нетреба

ФОРМИРОВАНИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СФЕРЫ СИСТЕМЫ АПК

Ключевые слова: собственность, институционализм, земля, аграрная экономика, Т. Веблен.

Недостаточная разработанность теоретических, методологических подходов к институциональным преобразованиям аграрного сектора и большая практическая значимость решения данных проблем определяют актуальность выбранной темы для исследования.

Современная экономическая наука имеет в своем распоряжении широкий спектр направлений и школ, которые являются методологической основой теоретических исследований. Одним из них является институциональный подход. Использование институционального подхода к анализу трансформаций в обществе постсоциалистических стран позволяет соединить в органическое целое общественной системы важные экономические, социальные и политические факторы. Рассмотрим кратко эволюцию институционализма.

Впервые понятие институтов было введено Т. Вебленом, Дж. Коммонсом, У. Митчеллом. Выдвинув понятие институтов как «устойчивых привычек мышления, присущих большой общности людей», исследовав их происхождение из инстинктов, привычек, традиций и социальных норм, Веблен впервые подверг научному анализу пути и формы развития институтов. Таким образом, он положил начало и собственно институционализму, и эволюционной экономической теории.

Институтами являются организации, формирующие социально-экономическую среду рыночного хозяйства (акционерные общества, союзы предпринимателей, профсоюзы, государства,

судебная система, политические партии, неприбыльные организации различного вида). Под институтами также принимались различные неформальные отношения, регулируемые традициями, неписанными правилами [1, с. 125].

60–80-е годы XX века принято считать периодом, когда произошло разделение институциональной доктрины на «старый» и «новый» институционализм.

Первый, придерживаясь традиций Веблена, по-прежнему рассматривает институты прежде всего как социально-психологический феномен, уделяет большое внимание изучению эволюционных механизмов институциональной динамики и влиянию социально-культурных норм на экономическое и технологическое развитие. «Новый» институционализм, развиваемый в работах Д. Норта, М. Олсона, Р. Познера, О. Уильямсона, Г. Демсеца, Р. Нельсона, С. Винтера, Дж. Бьюкенена и др., по своей структуре никогда не отличался внутренней однородностью. Между его отдельными ветвями обнаруживаются не только терминологические, но и серьезные концептуальные расхождения. Сегодня неoinституционализм предстает как целое семейство подходов, объединенных несколькими общими идеями [3, с. 60]. «Новый» институционализм соединил использование неоклассического подхода с традиционным для данного течения интересом к формированию и функционированию общественных институтов. Однако неoinституционалисты считают институты не столько культурным или психологическим феноменом, сколько набором правовых норм и неформальных правил, жестко направляющих экономическое поведение индивида и организаций.

В целом, с учетом общих принципов и подходов, объединяющих «старый» и «новый» варианты институционализма, оба течения выступают сегодня, как правило, под одним названием — институционально-эволюционная теория.

Институциональный подход предполагает рассмотрение экономики не как статичной системы, а как живого организма, который постоянно трансформируется.

Предметом исследования институционализма является не только и не столько рыночный механизм саморегулирования и человек экономический, но и вопросы безработицы, структурной несбалансированности, проблемы взаимосвязи экономики и политики, определения роли государства, общественной организации людей.

Использование принципов институционального подхода актуально для категорий собственности, находящейся в диалектическом развитии. Исследованием проблем собственности занимались Платон и Аристотель, Дж. М. Кейнс, Дж. Локк, Дж. Ст. Милль, А. Смит, К. Маркс, Ф. Энгельс. Несмотря на все наработки и достижения, теория собственности не имеет своей завершенности, и вклад в ее развитие осуществляется в трудах многих ученых современности.

Эволюция форм собственности характеризуется своей цикличностью и зависит от уровня развития производительных сил. Современные производительные силы диктуют необходимость развития совместно-разделенной собственности, воплощением которой являются кооперативная и особенно акционерная форма собственности. Возникновение и развитие этих форм собственности не уничтожают институт частной собственности, который предусматривает право личности владеть, пользоваться, распоряжаться принадлежащим ей имуществом, но в рамках совместно-разделенной собственности. Отношения собственности в развитых странах мира базируются на таких нормах, обычаях, традициях и предписаниях, которые позволяют собственнику получать блага, реализуя свои права, но не ухудшая положения тех, кто не владеет объектом собственности.

В условиях проведения системных реформ в стране, в том числе связанных с реформированием собственности, важная роль отводится эволюции собственности в системе агропромышленного комплекса.

Формирование рыночных институтов в аграрной сфере вызывает необходимость коренных преобразований системы базовых отношений. Это обеспечит повышение экономической

устойчивости и стабильности сельскохозяйственных предприятий, сглаживание социальных проблем села.

Как показывает опыт зарубежных аграрных реформ, связанных с переходом на рыночные рельсы в аграрном секторе, одним из главных направлений является создание института частной собственности на землю. Земля составляет один из трех факторов производства. Ее отличает специфическое свойство – ограниченность и невозпроизводимость, то есть невозможность расширения. Из-за этого вопрос о частной собственности на землю является исключительно сложным и противоречивым.

В ходе реализации земельной реформы, проводимой в Украине с 90-х годов XX в., было провозглашено создание института частной собственности на землю, заложены основы земельного рынка несельскохозяйственных земель, введено платное землепользование. Однако до настоящего времени цели, поставленные реформаторами, не достигнуты, так как существует ряд недостатков в законодательстве, земельные ресурсы не превращаются в высокодоходный производственный ресурс, многие хозяйственные организации недостаточно эффективны из-за существования административных барьеров в экономике, трансакции в аграрном секторе протекают сложнее и затратнее по стоимости, в первую очередь, под влиянием неполной спецификации прав собственности и из-за отсутствия уверенности в долгосрочных перспективах, что ориентирует агентов рынка на краткосрочные цели и адаптацию к неэффективной институциональной системе вместо долгосрочной стратегии развития и формирования новых эффективных институтов и организаций [5, с. 117].

Несмотря на законодательное провозглашение частной собственности на землю, Верховная Рада до 01.01.2007 г. определила мораторий на куплю-продажу земли. Нет уверенности, что этот мораторий не будет продлен еще на годы, поскольку политическая борьба между различными политическими партиями ставит под сомнение отмену данного моратория.

Эффективное функционирование аграрной сферы невозможно без преодоления противоречий, сложившихся в ее институциональной системе. Одним из приоритетных направлений современной экономической политики является формирование основных институтов аграрного сектора, их совершенствование. Приоритет такого института, как собственность на землю, очевиден.

В начале периода реформ господствовало убеждение, что для формирования жизнеспособной рыночной экономики в целом и аграрного сектора в частности достаточно просто приватизировать большую часть государственного имущества, провести стандартные меры по либерализации и стабилизации экономики, передать земельные ресурсы в собственность граждан. Однако реальные процессы перехода оказались намного сложнее. Проводимые экономические реформы не учитывали характер действующих институтов и особенности институциональной системы рассматриваемого сектора.

Демонтировав в короткие сроки институты, которые обеспечивали приемлемый уровень производственной, социальной, финансовой стабильности аграрного сектора, реформаторы не смогли столь же быстро создать институты, которые бы гарантировали его устойчивость в рыночной экономике [2, с. 60].

Складывающаяся в ходе реформ институциональная система характеризуется антагонизмом государства и рыночных институтов. Он обусловлен тем, что государство сохраняет некоторые институты административно-командной экономики, осуществляет половинчатые меры в реформировании аграрной сферы. Доминирование института государственной власти в украинской экономике формировалось на протяжении длительного исторического периода под воздействием ряда условий. Очевидно, десятилетиями создаваемая институциональная система обладает способностью к самосохранению и воспроизводству.

Государство выполняет ряд функций рыночных институтов. Например, оно предоставляет отсрочки по уплате налогов отдельным предприятиям, участвует в корпоративном управлении,

реализует функции финансовых структур, инициируя банкротства. Между тем необходимо, чтобы институты не подменяли и не тормозили работу друг друга. Государству следует совершенствовать механизмы контроля над соблюдением уже существующих норм и правил, бороться с коррупцией и преодолевать сращивание части бюрократического аппарата с нелегальным бизнесом. Такая политика приведет к большей привлекательности для экономических агентов. Выполнение формальных норм и правил, выгоды приобретения общественных благ будут выше, чем следование практике устоявшихся нарушений. Это относится и к аграрной сфере.

В системе противоречий институциональной сферы аграрного сектора можно выделить несоответствие между формальными и неформальными институтами. При плановой экономике государство играло ведущую роль в обеспечении экономической активности аграрного сектора: существовали система планирования аграрной экономики, государственные заказы на сельскохозяйственную продукцию, что делало ненужными рынки сбыта и т. д. В ходе рыночных преобразований государство значительно ослабило свою роль в развитии аграрного сектора, создав ряд институтов. Но руководители сельскохозяйственных организаций продолжали и продолжают действовать в соответствии с укоренившимися нормами — неформальными институтами, так как неформальные нормы и правила при всех изменениях окружающей среды меняются постепенно, по мере формирования альтернатив поведения организаций и граждан, связанных с восприятием ими выгод и затрат. К числу противоречий институциональной сферы аграрного сектора можно отнести несоответствие старых институтов, продолжающих свое действие в настоящее время, новым институтам, зачастую взятым из институциональной практики зарубежных стран. В первую очередь, это было связано с потребностью поскорее найти замену оказавшимся в глубоком кризисе институтам, существовавшим в советский период. Во-вторых, импортируя институты, Украина пыталась получить преимущества в торговле со

странами-экспортерами, так как унификация институциональных систем позволяет снизить трансакционные издержки, связанные с экспортом товаров и капитала.

Но импорт институтов является эффективным лишь в случае конгруэнтности, то есть наличия общих тенденций развития существующих в обществе и импортируемых норм. В украинской экономике наблюдается отсутствие такой конгруэнтности, вследствие чего происходит замедление развития при росте трансакционных издержек.

Для преодоления возникших противоречий в институциональной системе, на взгляд авторов, следует стабилизировать экономическую среду за счет четкой спецификации прав собственности и соответствующего контрактного обеспечения. Следует использовать стратегию построения промежуточных институтов, сочетая при этом преимущества «выращивания» и возможность регулирования темпов институциональных преобразований.

Мы считаем, что приоритетными направлениями государственного влияния на процесс формирования системы экономических институтов аграрного сектора может быть становление и дальнейшее развитие рыночных институтов в аграрном секторе украинской экономики, что вызывает необходимость усиления роли государственного регулирования в силу невозможности саморегуляции вышеназванного сектора.

Для осуществления государственной поддержки предлагается использовать следующие направления:

– разработать меры по созданию условий формирования эффективного собственника на землю. Сюда относятся устранение неопределенности в формировании трансакций на земельном рынке, снижение трансакционных издержек за счет создания эффективной системы защиты прав собственника, совершенствования системы земельного кадастра, системы объективной экономической оценки земли, формирования инфраструктуры земельного рынка (информационных бюро, земельных банков, страховых компаний);

— совершенствование правовой базы. В Украине до сих пор нет отлаженной системы защиты прав собственника.

В настоящее время в народном хозяйстве большинства стран наиболее развита вертикальная интеграция, при которой происходит межотраслевое кооперирование и комбинирование предприятий и производств различных отраслей народного хозяйства, обеспечивающее снижение издержек, повышение эффективности производства, качества и конкурентоспособности продукции в аграрной сфере. Наиболее эффективным является создание агрохолдингов — объединений сельскохозяйственных предприятий с перерабатывающими предприятиями и организациями торговли. Одним из условий создания и эффективного функционирования агрохолдингов является государственная поддержка, так как вследствие недостатка у сельскохозяйственных и промышленных предприятий средств интеграция будет длительным процессом.

Формирование институционального окружения, набора работающих институтов в аграрной сфере создадут эффективные предпосылки увеличения темпов экономического роста нашей страны. Этот процесс должен проходить под контролем государства как представителя законности и гаранта системности ведения хозяйственной деятельности.

Список литературы

1. *Нуреев Р.* Институционализм: прошлое, настоящее, будущее (вместо предисловия к учебнику «Институциональная экономика») / Р. Нуреев // *Вопр. экономики.* — 1999. — № 1. — С. 125–143.

2. *Малый И.* Институциональные изменения системы распределения экономических факторов в транзитивной экономике / И. И. Малый // *Экономическая теория.* — 2004. — № 1. — С. 56–68.

3. *Гайдай Т.* Неоинституционализм и его аналитически исследовательский потенциал / Т. Гайдай // *Экономика Украины.* — 2003. — № 9. — С. 60–66.

4. *Ревенко Н.* Совершенствование государственного регулирования развития аграрного сектора экономики / Н. Ревенко // *Экономика Украины.* — 2003. — № 12. — С. 51–55.

5. Осташко Т. Структурно-институциональный анализ аграрного рынка Украины / Т. О. Осташко // Экономика и прогнозирование. – 2004. – № 3. – С. 115–126.

Резюме

У статті розкрито основні положення про формування інституційного середовища. Звернено увагу на те, що інститути в аграрному секторі в умовах ринкових перетворень тільки починають працювати. Формування інституту платного землекористування та виконання умов його існування є основою розвитку економічної системи України. Як висновок, представлені негативні результати реформування аграрної системи й інституційної сфери, а також шляхи подолання цих негативних явищ.

Summary

The article gives the main statements as to the formation of an institutional environment. The attention is drawn to the fact that institutes in the agrarian sector under the conditions of market transformation have just started functioning. The formation of the institute of chargeable land tenure and complying with the requirements of its existence are prerequisites of Ukraine economy system development. Negative results of reforming the agrarian system and the institutional sphere have been shown. Possible ways of overcoming these negative phenomena have been suggested.

УДК 658.14:338.515:30.32

И. В. Гурьева

ОБОСНОВАНИЕ ВЫБОРА МЕТОДА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРИБЫЛИ КАК ВАЖНЕЙШЕГО КРИТЕРИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИ АНАЛИЗЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ПРОЕКТА

Ключевые слова: прибыль, инвестиционная привлекательность, проект, финансовые результаты, доходы, расходы.

Прибыль как экономическая категория отражает конечную денежную оценку производственной и финансовой деятельности, является основным показателем финансовых результатов и одним из важнейших критериев эффективности при оценке инвестиционной привлекательности проекта и принятии инвестиционных решений. Прибыль является движущей силой рыночной экономики, а также источником экономического развития предприятия. Поэтому в экономической теории в разные периоды развития страны категория прибыли была объектом особенного изучения.

Методы оценки прибыли предопределены видами ее учета, бухгалтерским и налоговым, каждый из которых служит конкретным целям и определяет величину прибыли по различным правилам. Поскольку подходы к расчету прибыли в бухгалтерском и налоговом учете различны, то и сумма прибыли в бухгалтерском учете отличается от суммы прибыли в налоговом за одинаковый период времени. В настоящее время, когда в целях обеспечения устойчивого экономического роста государство решает задачу создания благоприятного инвестиционного климата, остро стоит вопрос о выборе метода определения прибыли как важнейшего показателя эффективности при принятии инвестиционных решений. В связи с этим актуальны четкость в назначении каждого вида учета, в подходах и приемах при определении прибыли, а также в различии величины прибыли в бухгалтерском и налоговом учете.

Значительный вклад в изучение проблемы прибыли и финансовых результатов внесли выдающиеся ученые И. А. Бланк, Л. Флори, Д. Манчини, Ф. Эскобар, А. Л. Быков, В. Ф. Палий, а также украинские ученые-экономисты О. С. Бородкин, Ф. Ф. Бутинец, А. М. Герасимович, М. В. Кужельный [1].

Целью статьи является всестороннее изучение и анализ существующих методов определения прибыли в бухгалтерском и налоговом учете и обоснование выбора одного из методов при оценке инвестиционной привлекательности проекта.

Механизм расчета и учета величины прибыли в бухгалтерском учете регламентируется такими нормативно-правовыми актами: Законом Украины «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» № 996-XIV от 16.07.1999 г. [2], Планом счетов бухгалтерского учета активов, капитала, обязательств и хозяйственных операций предприятий и организаций [3] и Инструкцией о его применении [4], утвержденными приказом Министерства финансов Украины № 291 от 30.11.1999 г., а также соответствующими Положениями (стандартами) бухгалтерского учета (далее – П(С)БУ).

В соответствии с п. 4 П(С)БУ 3 «Отчет о финансовых результатах» [5], прибыль – это сумма, на которую доходы превышают расходы, т. е. прибыль определяется разностью доходов и расходов.

В соответствии с п. 5 П(С)БУ 15 «Доход» [6], доход признается при увеличении актива или уменьшении обязательства, которые обуславливают рост собственного капитала, при условии, что оценка дохода может быть достоверно определена. В соответствии с п. 21 П(С)БУ 15 «Доход», доход отражается в сумме справедливой стоимости активов, полученных или подлежащих получению. Таким образом, в бухгалтерском учете, в соответствии с требованиями действующего законодательства Украины, сумма доходов, участвующая затем в расчете прибыли, отражается в сумме фактически полученных или подлежащих к получению денежных средств (или иных активов) без каких-либо ограничений по величине или содержанию таких поступлений.

Согласно положениям п. 5 П(С)БУ 16 «Расходы» [7], они отражаются одновременно с уменьшением активов или увеличением обязательств. Пункт 6 П(С)БУ 16 «Расходы» устанавливает, что расходами отчетного периода (отчетным периодом для составления финансовой отчетности является календарный год) признаются или уменьшение активов, или увеличение обязательств, которое приводит к уменьшению собственного капитала предприятия. В процессе хозяйственной деятельности понесенные предприятием затраты аккумулируются на соответствующих счетах расходов в зависимости от их назначения. В конце

отчетного периода суммы расходов с указанных счетов списываются в дебет счета финансовых результатов (следует отметить, что производственные и общепроизводственные расходы сначала списываются в состав себестоимости реализованной продукции, а затем – на финансовые результаты; остальные же расходы списываются напрямую). В то же время в конце отчетного периода все суммы со счетов доходов списываются в кредит счета финансовых результатов. Сумма превышения доходов над расходами признается прибылью и отражается по кредиту счета 441 «Нераспределенная прибыль». В случае превышения расходов над доходами, убытки списываются в дебет счета 442 «Непокрытые убытки». Механизм формирования в бухгалтерском учете информации о величине прибыли представлен на рисунке 1.

Значение бухгалтерской прибыли за отчетный период подлежит отражению в финансовой отчетности, которая включает: баланс, отчет о финансовых результатах, отчет о движении денежных средств, отчет о собственном капитале и примечания к финансовой отчетности [8].

В зависимости от того, какой финансовый результат (прибыль или убыток) имел место в данном отчетном периоде, сальдо по счетам 441 «Прибыль нераспределенная» или 442 «Непокрытые убытки» отражается в балансе в составе собственного капитала по строке 350 «Нераспределенная прибыль (непокрытый убыток)» и представляет собой накопленную в ходе хозяйственной деятельности прибыль (убыток) по состоянию на дату баланса. В ее составе могут быть также суммы прибылей (убытков) за предыдущие отчетные периоды, если такая прибыль не была использована или такие убытки не были покрыты. В то же время прибыль (убыток) текущего отчетного периода отражается в отчете о финансовых результатах. Заполнение данной формы отчетности представляет собой поэтапную корректировку отраженных по счетам бухгалтерского учета доходов на соответствующие расходы с последовательным определением сумм валовой прибыли (убытка), прибыли (убытка) от операционной

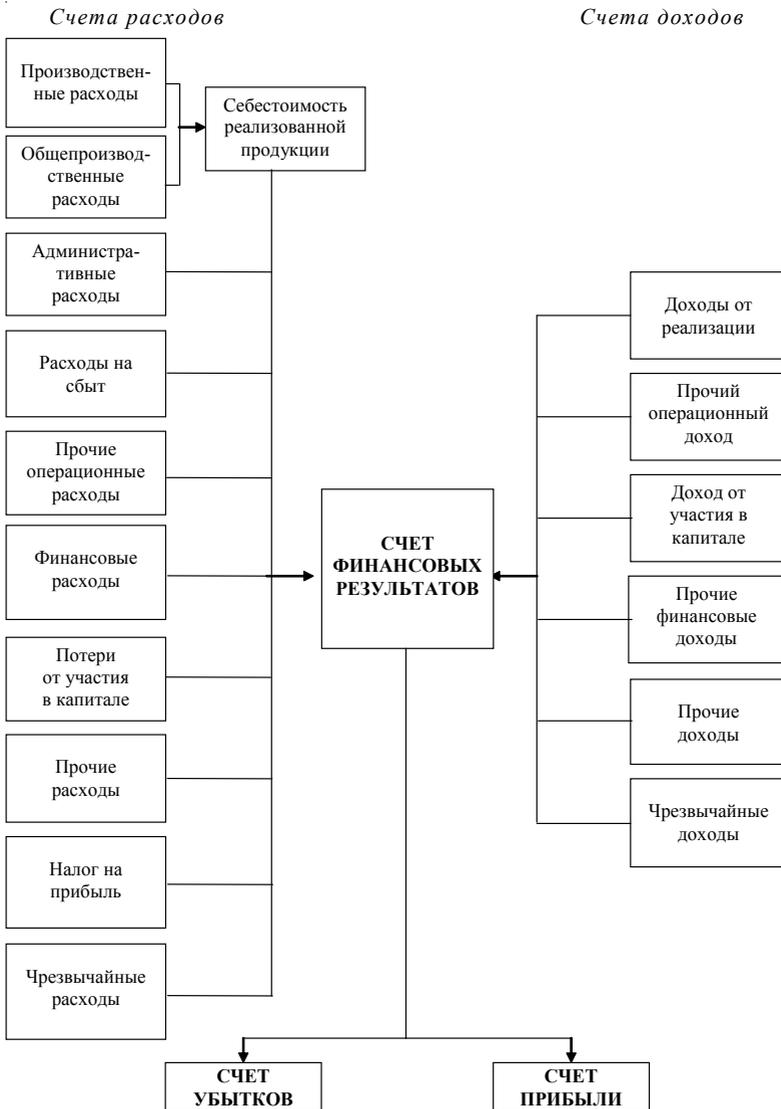

Рис. 1. Механизм формирования в бухгалтерском учете информации о прибыли (убытках)

деятельности, прибыли (убытка) от обычной деятельности и, как итог, — величины чистой прибыли (убытка).

В результате проведенного анализа автором сделан вывод, что при определении величины прибыли учитываются все фактически полученные доходы и понесенные расходы без каких-либо ограничений состава или величины таких расходов и доходов, что обеспечивает руководителя информацией о реальном экономическом результате хозяйственной деятельности за отчетный период.

В отличие от рассмотренного выше, механизм определения прибыли в налоговом учете регламентируется налоговым законодательством Украины: Законом Украины «О налогообложении прибыли предприятий» № 334/94-ВР от 28.12.1994 г. [9] и Порядком составления Декларации по налогу на прибыль, утвержденным приказом Государственной налоговой администрации Украины № 143 от 29.03.2003 г. [10]. Ст. 3 Закона Украины «О налогообложении прибыли предприятий» устанавливает, что налогооблагаемая прибыль определяется путем уменьшения суммы скорректированного валового дохода отчетного периода на сумму валовых расходов налогоплательщика и сумму амортизационных отчислений, определенных в соответствии с требованиями настоящего закона.

Согласно ст. 4 указанного закона, валовой доход — общая сумма дохода налогоплательщика от всех видов деятельности, полученного (начисленного) в течение отчетного периода в денежной, материальной или нематериальной формах. Валовые доходы корректируются в соответствии с требованиями налогового законодательства на сумму поступлений, которые не включаются в состав валовых доходов, например: на величину налога на добавленную стоимость, полученного в составе выручки, суммы средств или имущества, которое поступает в виде международной технической помощи и др. Исчерпывающий перечень поступлений, не включаемых в состав валовых доходов, приведен в п. 4.2 указанного закона.

В соответствии со ст. 5 этого закона валовые расходы – сумма любых расходов налогоплательщика в денежной, материальной или нематериальной формах, осуществляемых как компенсация стоимости товаров (работ, услуг), которые приобретаются (производятся) таким налогоплательщиком для их дальнейшего использования в собственной хозяйственной деятельности. Пункт 5.2.1. ст. 5 закона определяет, что в состав валовых расходов включаются суммы любых расходов, уплаченных (начисленных) в течение отчетного периода в связи с подготовкой, организацией, ведением производства, продажей продукции (работ, услуг) и охраной труда с учетом ограничений, установленных нормами настоящего закона. Следовательно, в состав валовых расходов включаются только те расходы, которые непосредственно связаны с предметом хозяйственной деятельности предприятия с учетом определенных ограничений.

В соответствии со ст. 8 Закона Украины «О налогообложении прибыли предприятий» под термином «амортизация» основных фондов и нематериальных активов следует понимать постепенное отнесение расходов на их приобретение, изготовление или уменьшение, на уменьшение скорректированной прибыли налогоплательщика в пределах норм амортизационных отчислений, установленных настоящим законом.

Таким образом, в течение отчетного периода в ходе осуществления хозяйственной деятельности предприятие ведет анализ осуществляемых хозяйственных операций на предмет их соответствия критериям отнесения в состав валовых доходов и валовых расходов. В случае такого соответствия предприятие включает суммы по хозяйственным операциям в состав валового дохода и валовых расходов с учетом ограничений, установленных налоговым законодательством. Кроме того, ежеквартально предприятие осуществляет начисление амортизации на стоимость числящихся в налоговом учете основных фондов.

По результатам периода предприятие определяет налогооблагаемую прибыль с занесением ее в налоговую отчетность.

Налоговая отчетность по прибыли представлена Декларацией по налогу на прибыль. Заполнение Декларации представляет собой развернутое отражение сумм валовых доходов, расходов и амортизации за отчетный период с последующим вычислением величины налогооблагаемой прибыли и налога на прибыль [10].

На основании действующих нормативно-правовых актов можно заключить, что сущность правил определения прибыли для целей налогообложения состоит в том, чтобы при определении ее величины учитывались только те составляющие (доходы и расходы), которые получены в ходе непосредственного осуществления хозяйственной деятельности. Главным образом вышесказанное касается правил отнесения расходов в состав валовых. Ограничения устанавливаются во избежание занижения величины налогооблагаемой прибыли путем включения в состав валовых расходов затрат, не связанных с ведением хозяйственной деятельности, например, финансирование личных потребностей руководителей и других работников предприятия. На основании вышеизложенного очевидно, что прибыль, рассчитанная по правилам налогового учета, будет отличаться от прибыли, рассчитанной по правилам бухгалтерского учета.

В целях обоснования выбора метода расчета прибыли для принятия инвестиционных решений нами проведен анализ различий в методике определения прибыли в бухгалтерском и налоговом учете. На основе этого предлагается выделить следующие группы различий.

1. Различия в моментах отражения доходов и расходов, что влияет на величину прибыли в периодах. В бухгалтерском учете доходы и расходы отражаются в момент их фактического понесения. Согласно п. 6 П(С)БУ 15 «Доход» и п. 9 П(С)БУ 16 «Расходы», авансы полученные и авансы выданные не признаются в бухгалтерском учете доходами и расходами соответственно. В то же время в соответствии с правилами ведения налогового учета, установленными ст. 11 Закона Украины «О налогообложении прибыли предприятий», датой увеличения валового дохода и валовых расходов является первое из событий: оплата

или отгрузка (поставка), то есть в налоговом учете авансы полученные и авансы выданные зачисляются в состав валовых доходов и расходов соответственно.

2. Различия в критериях признания доходов и расходов в бухгалтерском и налоговом учете. Как упоминалось, величина прибыли в бухгалтерском учете рассчитывается исходя из величины фактически полученных доходов и расходов без каких-либо ограничений. При этом, как правило, доходы в бухгалтерском учете и валовые доходы в налоговом учете совпадают (с учетом разницы в моменте признания и отражения доходов в бухгалтерском и налоговом учете, сущность которой изложена выше). Существенным является различие в критериях признания расходов в бухгалтерском и налоговом учете.

В бухгалтерском учете все расходы учитываются в фактической сумме на соответствующих счетах, а затем участвуют в полном объеме в определении прибыли. При этом, согласно нормам законодательства, в налоговом учете обязательным условием включения расходов в состав валовых является наличие связи таких расходов с хозяйственной деятельностью [9]. Но даже при наличии такой связи определенные виды расходов могут включаться в состав валовых при соблюдении установленных ограничений. Так, например, в состав валовых расходов включаются:

— расходы на гарантийный ремонт (обслуживание) или замену товаров — в сумме, не превышающей 10% от совокупной стоимости таких товаров, по которым не истек срок гарантийного обслуживания;

— расходы на организацию приемов, презентаций и торжеств, приобретение и распространение подарков — в сумме, не превышающей 2% от налогооблагаемой прибыли за предыдущий год;

— расходы по страхованию — в размере, не превышающем 5% валовых расходов за отчетный налоговый период.

3. Различия между бухгалтерской и налоговой прибылью, обусловленные разными подходами к начислению амортизации.

Следует отметить, что в бухгалтерском учете величина износа участвует в расчете прибыли в составе расходов, а в налоговом учете амортизация выделена в отдельную составляющую при расчете налогооблагаемой прибыли. Но не это обстоятельство обуславливает разницу между прибылью в бухгалтерском и налоговом учете. Основные различия между бухгалтерской и налоговой прибылью предопределены следующим.

а) различиями в объектах начисления амортизации. В соответствии с п. 22 П(С)БУ 7 «Основные средства» [11], в бухгалтерском учете объектом амортизации является стоимость основных средств (кроме стоимости земли и незавершенных капитальных инвестиций). Основные средства – материальные активы, которые предприятие содержит в целях использования их в процессе производства или поставки товаров, предоставления услуг, сдачи в аренду другим лицам или для осуществления административных и социально-культурных функций, ожидаемый срок полезного использования (эксплуатации) которых более одного года (или операционного цикла, если он больше года) [11].

В налоговом же учете амортизация начисляется на объекты основных фондов – материальных ценностей, которые назначаются предприятием для использования в хозяйственной деятельности в течение периода, превышающего 365 календарных дней с даты введения в эксплуатацию таких ценностей, и стоимость которых превышает 1 000 грн [9]. Следовательно, в бухгалтерском учете определен только один критерий отнесения в состав основных средств – временной, а в налоговом учете – два критерия: временной и стоимостной. В связи с этим объекты, срок эксплуатации которых более одного года (или операционного цикла, если он больше года) и стоимость не превышает 1 000 грн, в бухгалтерском учете будут подлежать амортизации, а в налоговом учете – нет, что в целом окажет влияние на величину амортизации и, как следствие, на сумму прибыли;

б) различиями в методах начисления износа. В налоговом учете существует один метод начисления амортизации – налоговый [9], а в бухгалтерском учете – ряд методов: прямо-

линейный, уменьшения остаточной стоимости, ускоренного уменьшения остаточной стоимости, кумулятивный, производственный и налоговый. Применение различных методов обуславливает различные суммы амортизационных отчислений. Но даже применение налогового метода в обоих видах учета не гарантирует совпадения сумм амортизации, что обусловлено различиями бухгалтерского и налогового учета в периодичности начисления износа;

в) различиями в периодичности начисления амортизации в бухгалтерском и налоговом учете. В бухгалтерском учете начисление амортизации начинается с месяца, следующего за месяцем, в котором объект основных средств стал пригодным для полезного использования. Начисление амортизации проводится ежемесячно [11]. Амортизация в налоговом учете начинает начисляться с квартала, следующего за кварталом, в котором объект основных фондов стал пригодным для полезного использования. Начисление амортизации проводится ежеквартально [9].

Следовательно, различия в методике расчета величины прибыли как результирующего показателя в бухгалтерском и в налоговом учете обусловлены различным назначением этих видов учета. Бухгалтерский учет предоставляет руководителю полную информацию о величине доходов и расходов предприятия и фактическом финансовом результате от всех операций, осуществленных в отчетном периоде. Налоговый учет направлен на учет операций, которые осуществляются исключительно в целях ведения хозяйственной деятельности и непосредственно связаны с предметом такой деятельности во избежание влияния на сумму прибыли операций фактически осуществленных, но не имеющих связи с хозяйственной деятельностью (например, финансирование личных потребностей работников предприятия и др.). Практика показывает, что зачастую налоговая прибыль превышает бухгалтерскую, а подчас имеют место случаи, когда предприятие отражает прибыль в налоговом учете при убытках в бухгалтерском, поскольку в формировании налоговой прибыли участвует не вся сумма фактически понесенных расходов.

В связи с этим в целях обеспечения полноты и достоверности оценки инвестиционной привлекательности проекта нам представляется правильным в проектном анализе использовать сумму прибыли, рассчитанную по правилам бухгалтерского учета.

Список литературы

1. *Бухгалтерський і фінансовий облік: Підруч. для студ. спец. «Облік і аудит» ВНЗ.* / За ред. Ф. Ф. Бутинця. — 6-те вид., доп. і переробл. — Житомир: Рута, 2005. — 765 с.

2. *О бухгалтерском учете и финансовой отчетности: Закон Украины от 16.07.99 г. № 996-XIV по состоянию на сентябрь 2006 г.* // Лига: Элит [Электронный ресурс]: Компьютер.-правовая система / Всеукр. сеть распространения правовой информ. — [Электрон. прогр.]. — Версия 7.7.3. — К., 2006.— Загл. из рук. для пользователя. — Ежедн. обновление.

3. *План счетов бухгалтерского учета активов, капитала, обязательств и хозяйственных операций предприятий и организаций: Приказ МФУ от 30.11.99 г. № 291 по состоянию на сентябрь 2006 г.* // Лига: Элит [Электронный ресурс]: Компьютер.-правовая система / Всеукр. сеть распространения правовой информ. — [Электрон. прогр.]. — Версия 7.7.3. — К., 2006.— Загл. из рук. для пользователя. — Ежедн. обновление.

4. *Инструкция о применении Плана счетов бухгалтерского учета активов, капитала, обязательств и хозяйственных операций предприятий и организаций: Приказ МФУ от 30.11.99 г. № 291 по состоянию на сентябрь 2006 г.* // Лига: Элит [Электронный ресурс]: Компьютер.-правовая система / Всеукр. сеть распространения правовой информ. — [Электрон. прогр.]. — Версия 7.7.3. — К., 2006.— Загл. из рук. для пользователя. — Ежедн. обновление.

5. *Положение (стандарт) бухгалтерского учета 3 «Отчет о финансовых результатах»: Приказ МФУ от 31.03.99 г. № 87 по состоянию на сентябрь 2006 г.* // Лига: Элит [Электронный ресурс]: Компьютер.-правовая система / Всеукр. сеть распространения правовой информ. — [Электрон. прогр.]. — Версия 7.7.3. — К., 2006.— Загл. из рук. для пользователя. — Ежедн. обновление.

6. *Положение (стандарт) бухгалтерского учета 15 «Доход»: Приказ МФУ от 29.11.99 г. № 290 по состоянию на сентябрь 2006 г.* // Лига: Элит [Электронный ресурс]: Компьютер.-правовая система / Всеукр. сеть распространения правовой информ. — [Электрон. прогр.]. — Версия 7.7.3. — К., 2006.— Загл. из рук. для пользователя. — Ежедн. обновление.

7. *Положение* (стандарт) бухгалтерского учета 16 «Расходы»: Приказ МФУ от 31.12.99 г. № 318 по состоянию на сентябрь 2006 г. // Лига: Элит [Электронный ресурс]: Компьютер.-правовая система / Всеукр. сеть распространения правовой информ. – [Электрон. прогр.]. – Версия 7.7.3. – К., 2006.– Загл. из рук. для пользователя. – Ежедн. обновление.

8. *Положение* (стандарт) бухгалтерского учета 1 «Общие требования к финансовой отчетности»: Приказ МФУ от 31.03.99 г. № 87 по состоянию на сентябрь 2006 г. // Лига: Элит [Электронный ресурс]: Компьютер.-правовая система / Всеукр. сеть распространения правовой информ. – [Электрон. прогр.]. – Версия 7.7.3. – К., 2006.– Загл. из рук. для пользователя. – Ежедн. обновление.

9. *О налогообложении* прибыли предприятий: Закон Украины от 28.12.94 г. № 334/94-ВР по состоянию на сентябрь 2006 г. // Лига: Элит [Электронный ресурс]: Компьютер.-правовая система / Всеукр. сеть распространения правовой информ. – [Электрон. прогр.]. – Версия 7.7.3. – К., 2006.– Загл. из рук. для пользователя. – Ежедн. обновление.

10. *Порядок* составления Декларации по налогу на прибыль: Приказ ГНАУ от 29.03.03 г. № 143 по состоянию на сентябрь 2006 г. // Лига: Элит [Электронный ресурс]: Компьютер.-правовая система / Всеукр. сеть распространения правовой информ. – [Электрон. прогр.]. – Версия 7.7.3. – К., 2006.– Загл. из рук. для пользователя. – Ежедн. обновление.

11. *Положение* (стандарт) бухгалтерского учета 7 «Основные средства», приказ МФУ от 27.04.00 г. № 92 по состоянию на сентябрь 2006 г. // Лига: Элит [Электронный ресурс]: Компьютер.-правовая система / Всеукр. сеть распространения правовой информ. – [Электрон. прогр.]. – Версия 7.7.3. – К., 2006.– Загл. из рук. для пользователя. – Ежедн. обновление.

Резюме

У роботі представлено результати порівняльного аналізу існуючих методів визначення прибутку, а також обґрунтовано вибір методу розрахунку прибутку за даними бухгалтерського обліку при оцінці інвестиційної привабливості проекту.

Summary

The results of comparative analysis of profit calculation existent methods are represented. Profit calculation method based on accounting data using at the estimation of investment attractiveness of project is grounded.

УДК 338.242.4:338.49

Е. Е. Дахнова

МЕХАНИЗМ ЦЕНООБРАЗОВАНИЯ НА ИНФРАСТРУКТУРНЫЕ УСЛУГИ

Ключевые слова: инфраструктурные услуги, естественные монополии, трансакционные издержки, институциональная трансформация, ценообразование.

Инфраструктурные услуги по своему экономическому содержанию являются базовыми для экономики услугами, от реализации которых общество получает пользу за счет установления эффективных хозяйственных связей и удовлетворяет жизненно важные потребности хозяйствующих субъектов, домохозяйств, государства. Услуги, предоставляемые инфраструктурным комплексом, лежат в основе практически всех отраслей экономической деятельности и обеспечивают их взаимосвязь. При этом сферы, относящиеся к инфраструктуре, обычно считались объектом государственной деятельности и отождествлялись с понятием «естественная монополия».

Мировой опыт хозяйствования достаточно убедительно свидетельствует о том, что рыночный механизм ценообразования в условиях присутствия на рынке монополий не является оптимальным. Особенно это касается сфер деятельности естественных монополий, которые, пользуясь доминирующим положением на рынке инфраструктурных услуг, практически не имеющих аналогов по своим потребительским свойствам, обладают неограниченными возможностями улучшения своего финансового положения не путем изыскания внутрихозяйственных резервов, а за счет необоснованного завышения цен на свою продукцию.

Согласно теории ценообразования по предельным издержкам, цена на услуги естественных монополий должна фиксиро-

ваться на уровне определенных текущих издержек, удовлетворяя тем самым критериям оптимума Парето. Обсуждение этой проблемы вовлекло таких известных экономистов, как Фриш, Самуэльсон, Коуз. В частности, было отмечено, что особая форма ценовой дискриминации в отраслях естественной монополии, а именно поэлементное ценообразование, включающее единовременный вступительный взнос для финансирования инвестиционных расходов плюс переменную плату, равную предельным издержкам, для покрытия текущих расходов, является предпочтительной, потому что удовлетворяет принципу выгоды, в соответствии с которым «платит тот, кто получает выгоду» [1].

Проблема ценообразования на инфраструктурные услуги (энергетические, коммунальные, транспортные, коммуникационные) является темой современных дискуссий, поскольку здесь наблюдается наложение теоретических вопросов на ряд практических сложностей. Как считает известный английский историк экономической мысли М. Блауг, все предлагаемые решения данной проблемы лежат в плоскости разделения эффективности и справедливости, вопрос о возможности которого относится к категории нерешенных в экономической теории.

Проблемы функционирования естественномонопольных субъектов в инфраструктурной сфере освещались в работах таких украинских и российских ученых, как В. Базилевич, Г. Филюк, В. Кокорев, И. Домнина, В. Моргунов, А. Рыбчук и др.

Целью статьи является изучение проблем ценообразования на рынке инфраструктурных услуг в Украине с учетом специфических неценовых факторов спроса и предложения инфраструктурных услуг и транзакционных издержек.

Оптимальность и качество инфраструктурных услуг влияет на эффективность функционирования всех рыночных субъектов и способствует развитию рыночной экономики в целом. На этапе перехода высокомонополизированной украинской экономики к рыночным методам хозяйствования, в основе которых лежит свободное ценообразование, все участники рынка в полной мере

почувствовали на себе ценовой диктат со стороны естественно-монопольных субъектов. Это объясняется рядом причин.

Во-первых, при производстве большинства видов инфраструктурных услуг до сих пор используются устаревшие технологии и оборудование, что не позволяет создавать конкурентоспособный продукт и надеяться на то, что субъекты международного рынка создадут соответствующее конкурентное давление на отечественных субъектов инфраструктурного комплекса.

Во-вторых, помимо отсутствия на рынке инфраструктурных услуг конкурентной среды, способной обеспечивать не только поддержание тарифов на уровне, близком к реальным издержкам, но и создавать стимулы для удержания этих издержек на низком уровне, естественномонопольные субъекты инфраструктуры вошли в рыночную экономику с такими деформированными (заниженными) ценами на свои услуги, что без существенного изменения своей тарифной политики они вряд ли могли сохранить свой производственный потенциал. В случае использования данными субъектами в своей практике рыночного механизма ценообразования с его неременным требованием производить, в основном, лишь рентабельную продукцию не только не повысило бы их шансы на выживание, но и непременно привело бы к еще большему дисбалансу на рынке инфраструктурных услуг.

По такому пути, однозначно ведущему к невозможности большинством потребителей оплачивать инфраструктурные услуги, установленные с учетом конъюнктуры рынка, не идут даже страны с давно сложившимися и успешно функционирующими рыночными структурами. Так, например, в большинстве высокоразвитых стран широко практикуется вмешательство со стороны государства в процесс формирования тарифов на многие виды жизненно важных услуг. Убытки же, понесенные в этом случае инфраструктурными субъектами по причине превышения их издержек над установленными государством тарифами, возмещаются в форме предоставления дотаций, льготных кредитов или применяется льготное налогообложение.

Рыночный механизм ценообразования в инфраструктурных сферах не практикуется и в нашей стране. Вместе с тем действующий порядок установления цен (тарифов) на инфраструктурные услуги, в основе которого лежит затратный механизм, не обеспечивает ни нормальное функционирование самих инфраструктурных субъектов и их клиентов, ни социальные гарантии населению. Вместо таких важнейших ценообразующих факторов, как полезность товара, его качество и степень удовлетворения потребностей, в практике ценообразования широко используются количественные показатели производства и реализации продукции с включением в ее себестоимость всех статей расходов по максимуму. В доперестроечные времена, когда процесс формирования цен был полностью под контролем государства, такие действия со стороны предприятий, как правило, пресекались. С переходом страны на рыночную экономику такого сдерживающего фактора не стало, и небывалый рост цен (тарифов) сразу же спровоцировал кризис сбыта на одних предприятиях при одновременном спаде платежеспособности на других.

Быстрый и значительный рост цен в электроэнергетике, нефтегазовом секторе, отраслях связи и на железнодорожном транспорте обусловил необходимость постановки вопроса об обоснованности издержек (расходы на заработную плату, социальные выплаты, инвестиционная деятельность) и о соответствии качества предлагаемых услуг уровню цен. Дискриминационные действия субъектов рынка инфраструктурных услуг по отношению к своим клиентам не лучшим образом отражаются на производственно-хозяйственной деятельности последних, и поэтому такая экономическая категория, как «цена», в равной мере может быть использована не только в качестве инструмента управления, но и в качестве объекта государственного регулирования.

Упрощенные схемы государственного регулирования естественных монополий, основанные на индексации тарифов (цен) и не сопровождаемые тщательной проверкой обоснован-

ности издержек и инвестиционной деятельности, позволяли монополистам легко обходить ограничения, которые ставили на их пути квазиорганы регулирования. Важнейшими причинами создавшегося положения явились: отсутствие необходимой законодательной базы; неопределенность статуса регулирующих органов; их зависимость как от правительства и министерств, так и от регулируемых субъектов; недостаток финансовых средств и квалифицированных кадров. То есть сложившаяся ситуация была обусловлена как экономическими, так и социально-институциональными факторами. И если сила и направление действия экономических факторов зависит от текущей экономической конъюнктуры, то влияние институциональных факторов является пролонгированным. Без учета влияния институциональных факторов на поведение экономических субъектов невозможно долгосрочное прогнозирование развития экономики в целом и инфраструктурного комплекса в частности.

В связи с этим процессы институциональной трансформации и развития форм хозяйствования, характерные для украинской экономики, можно рассматривать в качестве важнейших неценовых факторов спроса и предложения на рынке инфраструктурных услуг. Неотъемлемым элементом этих процессов является изменение форм хозяйствования, появление новых, негосударственных форм, суть которых сводится к созданию адекватных стимулов и потоков информации, необходимых для раскрытия новых способов использования известных ресурсов, а также выявления новых ресурсов.

В настоящее время для исследования экономических процессов весьма плодотворным является использование понятия транзакционных издержек. Поэтому при рассмотрении механизма ценообразования на инфраструктурные услуги особого внимания заслуживает изучение взаимосвязи транзакционного сектора и рынка инфраструктурных услуг.

Согласно современной институциональной теории, транзакционные издержки порождаются функционированием механизма рынка. Основным источником транзакционных издержек

являются «оппортунизм» и «ограниченная рациональность» поведения экономических субъектов. Следовательно, транзакционные издержки существуют в любой реальной хозяйственной системе, так же, как в любой системе существуют неопределенность и оппортунистическое поведение экономических субъектов.

Обобщая понятие несостоятельности рынка как механизма спонтанной экономической организации, лауреат нобелевской премии 1972 г. Кеннет Эрроу подчеркивал, что «несостоятельность рынка не является абсолютной; лучше использовать более емкую категорию — «транзакционные» издержки, которые в целом задерживают, а в некоторых случаях блокируют формирование рыночных механизмов». Под такими издержками К. Эрроу понимал «затраты на управление экономической системой». Если же хозяйственную систему определять через совокупность взаимосвязей, взаимодействий между экономическими агентами, то в общей форме транзакционные издержки могут рассматриваться как издержки взаимодействия.

Общепринятая классификация транзакционных издержек позволяет подойти к вопросу о взаимосвязи транзакционных издержек и инфраструктурных услуг, поскольку издержки, связанные с приобретением инфраструктурных услуг, могут включаться в состав транзакционных издержек, то есть издержек осуществления транзакций (сделок). К примеру, затраты на оплату услуг транспорта, связи, телефонных переговоров и телефаксных передач информации, которые предоставляются субъектами рынка инфраструктурных услуг, относятся к издержкам ведения переговоров и заключения контрактов. Схематично взаимосвязь транзакционных издержек и издержек приобретения инфраструктурных услуг представлена на рис. 1.

Исследуя транзакционные издержки в условиях рыночной трансформации, С. И. Архиреев отмечает, что наибольшие проблемы при анализе транзакционных издержек вызывает их сущностная особенность — неявный характер. «Однако известно, что осуществление большинства видов транзакционных

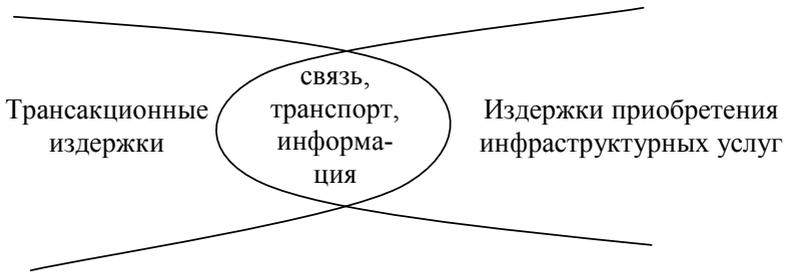

Рис. 1. Взаимосвязь транзакционных издержек и издержек приобретения инфраструктурных услуг

операций может обособляться в виде функций отдельных отраслей, оказывающих транзакционные услуги. В этом случае издержки носят явный характер и их величина сравнительно легко поддается определению. Воспользоваться этими услугами могут как производители, так и потребители, хотя на практике пользование ими скорее характерно для последних» [2, с. 44]. Другими словами, речь идет о пересечении понятий: транзакционные издержки – транзакционные услуги – инфраструктурные услуги, обуславливающим взаимосвязь транзакционного сектора и рынка инфраструктурных услуг.

Понятие транзакционного сектора предложили использовать Дж. Уоллис и Д. Норт для оценки транзакционных издержек на макроэкономическом уровне. Они включили в этот сектор торговлю, страхование, банковский сектор, операции с недвижимостью, затраты на аппарат управления в других отраслях, затраты государства на судебную и правоохранительную деятельность (государственный транзакционный сектор) [3].

В современной экономике Украины размеры транзакционного сектора значительны, что обусловлено рядом факторов: неразвитостью рынка информации и искаженностью ценовых сигналов в силу высокой степени монополизации рынка и структурных диспропорций; незавершенностью формирования рынка и связанными с этим трудностями поиска замены

контрагента по сделке; нестабильностью соотношений различных соглашений и преобладанием фрагментации и экспансии как вариантов их соотношения. Величина транзакционных издержек в расчете на одну транзакцию чрезвычайно высока, основную часть транзакционных издержек несут сами экономические субъекты [4].

Повышающее воздействие на динамику совокупных транзакционных издержек в национальной экономике оказывают естественные монополии, которые являются основными субъектами рынка инфраструктурных услуг. Проблемы неэффективности естественных монополий были проанализированы В. Кокоревым [5]. При этом он выделяет имплицитные и эксплицитные транзакционные издержки и отмечает, что функционирование естественных монополий может привести к росту как имплицитных, так и эксплицитных транзакционных издержек.

Анализируя экономические последствия роста транзакционных издержек в условиях рыночной трансформации, С. И. Архиреев отмечает, что «... монополия оказывается способной не только полностью переложить транзакционные издержки на плечи потребителей, но и получить при этом дополнительную монопольную прибыль. Естественно, это свидетельствует о более глубокой степени неравенства потребителей и производителей, чем в условиях конкурентного рынка. Из этого обстоятельства, в частности, следуют важные выводы относительно проведения рыночных реформ. Связанный с ними рост транзакционных издержек в условиях сохранения сложившегося при социализме высокого уровня монополизации экономики вызывает инфляцию. Издержки возникновения последней, как и другие транзакционные издержки, ложатся, в основном, на потребителя» [2, с. 65].

Таким образом, правомерно сделать вывод о том, что рынок инфраструктурных услуг является сферой экономики с повышенной способностью к генерированию транзакционных издержек, и на этой основе может быть уточнен механизм ценообразования на инфраструктурные услуги.

Исходя из того, что профессиональные участники рынка инфраструктурных услуг в большинстве случаев являются монопольными поставщиками услуг, причем эта монополия естественная, механизм ценообразования на рынке инфраструктурных услуг можно представить следующим образом: располагая широкими возможностями генерирования издержек, компания-поставщик инфраструктурных услуг способна ограничивать объем услуг, назначать высокую цену, перекладывать транзакционные издержки на плечи потребителей и получать при этом дополнительную монопольную прибыль.

С целью преодоления негативных последствий подобного ценообразования необходимо такое изменение институциональной среды инфраструктурного комплекса, которое бы привело к сокращению транзакционных издержек. Средством сокращения транзакционных издержек при концентрации капитала может служить интернационализация (например, вертикальная интеграция). Транзакционные издержки монополиста могут сокращаться, но только тогда, когда осуществляется переход к новой организационной технологии. Однако вероятность применения более эффективных технологий ниже именно в условиях монополии.

Таким образом, с одной стороны, рынок инфраструктурных услуг – сфера экономики, располагающая широкими возможностями генерирования издержек. Но с другой – субъектам рынка инфраструктурных услуг присущ высокий уровень концентрации капитала, который позволяет осуществлять крупномасштабную вертикальную интеграцию процесса производства и реализации услуг, что способно обеспечить существенное снижение транзакционных издержек при условии наличия должных стимулов к внедрению инноваций.

Следуя идее институционализма, экономические институты возникают вследствие наличия транзакционных издержек и формируются таким образом, чтобы их минимизировать. Поэтому необходимой составляющей развития рынка инфраструктурных услуг является институциональная трансформация,

включающая изменение роли государства в инфраструктурной сфере, что в конечном счете должно привести к созданию более эффективной системы взаимодействия между экономическими субъектами. Незавершенность этих процессов требует дальнейших углубленных исследований в данном направлении.

Список литературы

1. Коуз Р. Фирма, рынок и право [Электронный ресурс]: / Рональд Коуз // Б-ка Моск. Либертариума. – М., 1999. – Режим доступа: <http://www.libertarium.ru>.
2. Архиреев С. И. Трансакционные издержки и неравенство в условиях рыночной трансформации / С. И. Архиреев. – Х.: Бизнес Информ, 2000. – 286 с.
3. Wallis J. Measuring the Transactional Sector in American Economy, 1870–1970 / J. Wallis, D. North // Long-term factors in American Economic Growth / Ed. by S. Engerman, R. Gallman. – Chicago: University of Chicago Press, 1986. – Vol. 51. – P. 1–19.
4. Архиреев С. И. Трансакційний сектор економіки України / С. И. Архиреев. – Х.: ХФ НІСД, 2003. – 56 с.
5. Кокорев В. Институциональная реформа в сфере инфраструктуры в условиях естественной монополии / В. Кокорев // Вопр. экономики. – 1998. – № 4. – С. 115–133.

Резюме

На підставі систематизації ціноутворюючих чинників та аналізу взаємозв'язку трансакційного сектора з ринком інфраструктурних послуг через ринкову інформацію, послуги транспорту та зв'язку у статті подано модифікацію традиційного механізму ціноутворення на ринку інфраструктурних послуг з урахуванням специфічних нецінових чинників попиту і пропозиції, обумовлених інституційною трансформацією господарських суб'єктів.

Summary

The article presents a systematization of pricing factors and analysis of the interrelations between the transaction sector and the market of infrastructural services through market information, transport and communication services; describes a modification of the traditional pricing

mechanism in the infrastructural services market with regard to specific non-price factors of demand and supply, brought about by an institutional transformation of subjects of entrepreneurial activity.

УДК 334.758.4

Г. В. Довгаль, Н. И. Данько

СОЧЕТАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБЪЕДИНЕНИЙ ПРЕДПРИЯТИЙ

Ключевые слова: слияния и поглощения предприятий; интеграционные процессы; стратегия роста предприятия.

Приступая к исследованию проблемы интеграционных процессов, протекающих в крупном бизнесе, прежде всего, необходимо сосредоточить внимание на выборе стратегии его развития, а именно: почему компании чаще всего предпочитают слияние и поглощения, а не альтернативные им варианты, в частности, стратегию органического роста.

Практика показывает, что в настоящее время сделки по слияниям и поглощениям представляют собой преобладающую часть прямых иностранных инвестиций. В этих условиях важно разобраться, как влияет этот вид инвестиций на экономику принимающей страны, эффективнее они или нет по сравнению с инвестициями в создание новых предприятий.

Целью данной статьи является анализ влияния интеграционных процессов, в частности, слияний и поглощений на социальную и экономическую эффективность функционирования украинских предприятий.

За последнее десятилетие деятельность компаний по слияниям и поглощениям заметно активизировалась. Одновременно увеличивалась как общая сумма сделок, их количество, так и размеры сделок. В итоге, к концу 2001 г. общий размер рынка

слияний превысил 3 трлн. долл., а общее число сделок по слияниям и поглощениям компаний в мире увеличивалось в среднем на 46% ежегодно. При этом доля суммарной стоимости слияний и поглощений в мировом ВВП возросла с 0,3% в 1980 году до 8% в 2001 году.

Следует отметить, что в настоящее время активность компаний повысилась при реализации как национальных, так и международных сделок. Так, на протяжении 90-х годов доля транснациональных слияний и поглощений во всех сделках (включая национальные) в среднем составляла 25% как по стоимости, так и по количеству сделок, а к 2003 году по общему объему она достигла почти 31%.

Остановившись более подробно на сделках между компаниями разных стран, следует отметить, что объем завершенных транснациональных слияний и поглощений увеличился примерно со 100 млрд долл. в 1987 году до 1143,8 млрд долл. в 2000 году, и эта тенденция сохраняется и в настоящее время [7, с. 12].

В зависимости от характера интеграционных процессов на уровне компаний, обычно выделяют следующие виды сделок по слияниям и поглощениям:

– *горизонтальные слияния и поглощения* – объединение компаний одной отрасли, производящих одно и то же изделие или осуществляющих одни и те же стадии производства;

– *вертикальные слияния и поглощения* – объединение компаний разных отраслей, связанных технологическим процессом производства готового продукта, т.е. расширение компанией-покупателем своей деятельности либо на предыдущие производственные стадии, вплоть до источников сырья, либо на последующие – до конечного потребителя;

– *конгломератные (комбинированные) слияния и поглощения* – объединение компаний различных отраслей без наличия производственной общности, то есть слияние такого типа – это слияние фирмы одной отрасли с фирмой другой отрасли, не являющейся ни поставщиком, ни клиентом, ни конкурентом. В рамках конгломерата объединяемые компании не имеют ни

технологического, ни целевого единства с основной сферой деятельности фирмы-интегратора. Профилирующее производство в объединениях такого вида принимает расплывчатые очертания или исчезает вовсе.

Помимо горизонтальной, вертикальной, конгломератной и/или комбинированной интеграции, современные авторы выделяют также диагональную интеграцию. Рассмотрим данные виды объединений подробнее.

Вертикальная интеграция часто обусловлена технологическими связями между предприятиями и обеспечивает экономию на масштабе, консолидацию и эффективное использование ресурсов. Существенным источником экономии при осуществлении вертикальной интеграции становится экономия на затратах на рекламу, товародвижение, поддержание оптимального размера запасов.

Горизонтальная интеграция позволяет минимизировать упущенную выгоду, а иногда свидетельствует о монопольных устремлениях ее участников.

Диверсификацию риска и возможность опосредованно воздействовать на партнеров обеспечивает *диагональная интеграция* – объединение с предприятием, находящимся на другом уровне вертикального производственного цикла и выпускающим параллельные виды продукции.

Достигнуть некоторого компромисса между требованиями минимизации упущенной выгоды и минимизации издержек, в том числе трансакционных, позволяет *комбинированная интеграция*, объединяющая процессы слияния и поглощения вдоль технологической цепочки по параллельным видам продукции.

О росте количества сделок, имеющих горизонтальный характер, свидетельствует и статистика: в настоящее время удельный вес горизонтальных транснациональных сделок по стоимостной оценке составляет около 70%, а их доля в общей сумме сделок превышает 50% [1].

Очевидно, что горизонтальные слияния и поглощения характеризуются большими масштабами единичной сделки по

сравнению с альтернативными видами интеграции компаний. Так, если в 60–70-е годы прошлого столетия наиболее распространенными были слияния и поглощения конгломератного типа, то на протяжении последних пятнадцати лет доля горизонтальных слияний и поглощений явно превалирует, а удельный вес вертикальных слияний и поглощений не превышает от общего количества 10%. Динамика данных процессов представлена на рис. 1:

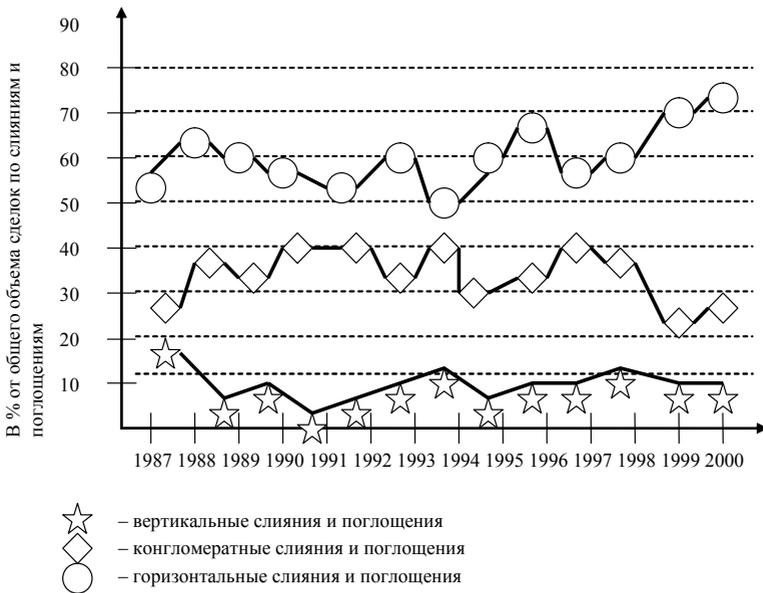

Рис. 1. Характеристика сделок по слияниям и поглощениям и характеру интеграции компаний

Современная классификация видов слияния в качестве одного из критериев использует отношение управленческого персонала компаний к сделке по слиянию или поглощению. Такая классификация, в частности, предусматривает:

– дружественные слияния и поглощения – интеграционные процессы, при которых руководящий состав и акционеры объединяемых компаний поддерживают данную сделку;

– *враждебные поглощения* – поглощения, при которых руководящий состав целевой компании (компания-мишени) не согласен с готовящейся сделкой и осуществляет ряд противозахватных мероприятий. В этом случае компания-покупателю приходится вести на рынке ценных бумаг действия против целевой компании для ее поглощения.

Анализ активности процессов слияний и поглощений компаний с точки зрения их отраслевой принадлежности показывает, что наибольший объем сделок наблюдается в индустрии развлечений, производстве компьютеров и программного обеспечения, электронике, сфере финансовых и банковских услуг. Эти тенденции характерны как для национальных, так и для транснациональных компаний.

Например, в 2000 г. наибольшее количество сделок интеграционного характера было отмечено в производстве компьютеров и программного обеспечения, а также в сфере брокерского, инвестиционного, управленческого консалтинга и в области телекоммуникаций. Существенно различаются и средние размеры одной сделки в зависимости от отраслевой принадлежности компаний: от 866 млн долл. в индустрии развлечений до 74 млн долл. в производстве компьютеров и программного обеспечения [1].

Для современного этапа развития украинской экономики характерна иная расстановка приоритетов: львиная доля слияний и поглощений приходится на банковскую, финансовую, энергетическую и металлургическую отрасли, а также предприятия пищевой отрасли.

Одним из способов поглощения крупного бизнеса, получившим широкое распространение в Украине, является так называемое *принудительное поглощение*. В этом случае поглощающая фирма становится юридическим лицом, а поглощаемая (компания-цель) ликвидируется, передавая первой все имущество, обязательства и долги.

В качестве инструмента принудительного поглощения зачастую используется *аквизиция* (от англ. *acquisition*) – покупка

на бирже акционером или группой акционеров всех акций предприятия или контрольного пакета, приобретение предприятия.

В странах с развитым фондовым рынком и уже давно существующим механизмом биржевой деятельности накоплен достаточно обширный опыт аквизиций.

В то же время украинская экономика находится пока только на пороге глубокой интеграции в мировую экономику, хотя объективности ради следует отметить, что и она уже наработала собственную специфику проведения операций интеграционного характера и достаточно развитую законодательную базу.

Тем не менее, зарубежная практика все же значительно богаче и позволяет ознакомиться не только с положительными сторонами интеграционных процессов, но и с их негативными последствиями.

Наиболее часто в развитых рыночных странах используются следующие приемы аквизиции:

- *SWAP* – обмен акциями между двумя компаниями.
- *Management buy out* – покупка предприятия группой менеджеров с помощью *Leverage buy out* – последующей распродажи собственности и ее разбиение за счет прибыли;
- *Green mailing* – «зеленый шантаж». Собственник крупного пакета акций угрожает фирме аквизицией с дальнейшим разбиением;
- *Mud slinging* – «замазать грязью». С помощью агрессивной кампании в средствах массовой информации у «желанного» предприятия разрушается ранее сложившийся устойчивый бренд, с последующим понижением цены акций и скупкой их по заниженной цене;
- *Poison pill* – «отравленные таблетки». Разбавление акционерного капитала с помощью выпуска новых акций (часто – привилегированных, без права голоса);
- *Golden parachutes* – «золотые парашюты». Обещание выплаты крупной компенсации топ-менеджменту, если он даст согласие на аквизицию.

– *White knight* – «белый рыцарь». Просьба руководства, направленная к альтернативному агенту с предложением купить предприятие [4, с. 346].

Украинская практика, естественно, внесла много нового и зачастую еще более циничного в перечень приемов принудительных поглощений – о них сняты документальные фильмы, написаны публицистические статьи, но глубокое и всеобъемлющее осмысление, конечно, еще впереди.

Событием 2005 года в экономике Украины, безусловно, можно назвать продажу немецкому концерну с индийскими корнями *Mittal Steel Germany* крупнейшего национального металлообрабатывающего комбината «Криворожсталь». По итогам аукциона, проведенного осенью 2005 г., «Криворожсталь» досталась *Mittal Steel Germany*, заплатившему за пакет в 93,02% акций гигантскую по украинским меркам сумму – более чем 24 млрд гривен.

Таблица 1

Основные показатели производственно-хозяйственной деятельности комбината «Криворожсталь» в 2001–2005 гг.

[6, с. 46], [3]:

Наименование показателя	Годы				
	2001	2002	2003	2004	2005
Доход, млрд грн	5,421	5,82	7,53	10,1	11,05
Чистая прибыль, млрд грн	0,763	0,5261	0,871	2,013	1,604
Платежи в госбюджет, млрд грн	–	0,7	1,7	1,8	н. д.

Факт данной сделки вызвал шквал оценок – от безоговорочного одобрения до абсолютного неприятия. Приведем самые взвешенные из них:

Михаил Чечетов, экс-глава Фонда госимущества Украины [3]: «Аукцион состоялся, но для того, чтобы проанализировать этот факт, мы должны глубже посмотреть на ситуацию. Есть три

схемы развития любого предприятия – оставить его в собственности государства или продать, но если продавать, надо четко думать кому – своим или иностранным собственникам. Я не считаю, что продажа такого гиганта, как «Криворожсталь», иностранцам – это хорошо. Ключевые высоты должны остаться за национальным капиталом».

Степан Гавриш, экс-депутат Верховной Рады Украины [3]: «... продажа «Криворожстали» является беспрецедентной с точки зрения как политических, так и юридических оценок. Пожалуй, это была самая высокая цена за предприятие при условиях глубокого политического кризиса на Украине. Однако есть проблемы юридического характера. Реприватизация проведена в сложном юридическом поле. То, что произошло – это особый бизнес-риск, который взяли на себя участники аукциона».

Владимир Сивкович, депутат Верховной Рады [3]: «Цена хорошая – никто не спорит, но, получив эту цену, государство должно понимать, что иностранный собственник будет меньше платить налогов. Главные изменения, которые ждут Украину – у нас на внутреннем рынке поднимутся цены на металл, а, следовательно, и на жилье. Потому что себестоимость жилья зависит от металла на 30%. «Криворожсталь» – это единственное предприятие, которое продавало металл на внутренний рынок. В конечном итоге, это заденет все слои населения, особенно молодежь, которой сегодня нужно обзавестись собственным жильем. Государство сегодня задорого продало «рубильник» экономической безопасности страны. Мы немножко поторопились с этой продажей, поскольку нет еще всех решений по судебным искам».

Таким образом, поглощение «Криворожстали» лишь подтвердило тот факт, что, независимо от того, какой тип укрупнения компании выбран, его целью всегда является создание более крупной и финансово мощной компании. Выше уже указывалось, что для описания этого механизма чаще всего используются термины «интеграция» или «объединение». Следует подчеркнуть, что главная цель слияний и поглощений – синергизм.

Однако не стоит забывать, что социальные последствия таких сделок являются неизбежным спутником почти всех слияний и поглощений, проводимых крупным бизнесом.

В то же время неверно было бы утверждать, что интеграционные процессы имеют только негативные последствия.

В литературе по менеджменту приводятся следующие преимущества слияний и поглощений как *стратегии развития* компании:

- возможность скорейшего достижения цели;
  - быстрое приобретение стратегически важных активов, прежде всего нематериальных;
  - стратегия способна одновременно ослабить конкуренцию;
  - достижение синергетического эффекта за счет снижения издержек вследствие экономии на масштабе и устранения дублирующих функций;
  - вывод продукции на новые рынки и приобретение отлаженной сбытовой инфраструктуры;
  - быстрая покупка доли рынка;
  - возможность приобретения недооцененных активов [2].
- Конечно же, такой стратегии свойственны и риски:
- значительные финансовые затраты, предполагающие, как правило, выплату премии акционерам и «золотых парашютов» персоналу;
  - высокий риск неверной оценки компании и ситуации;
  - сложность интеграции компаний, особенно, если они действуют в разных, незнакомых друг для друга сферах;
  - возможность возникновения проблем с персоналом купленной компании после реализации сделки;
  - возможность несовместимости культур двух компаний, особенно при транснациональных поглощениях [1, 4].

Зачастую перечисленным выше рискам не уделяется достаточно внимания при планировании сделок по слияниям и поглощениям. Многие достаточно успешные компании с грамотным менеджментом совершают операции по слияниям и поглощениям, которые вместо ожидаемых прибылей оборачиваются

убытками. Причиной этого, как правило, является недостаточный учет рисков, сопровождающих данный вид сделок.

Теория менеджмента обычно оправдывает создание конгломератов из соображений «эффективности» (избавление от ненужной административной работы) и «синергии» (комбинирование активов компании для создания новой стоимости). Однако на практике большая часть крупных слияний оказывается неудачной, так как они не достигают обещанной «эффективности» и не создают восхваляемой «синергии». В чем здесь причина? Часть проведенных исследований показывает, что 50% слияний не работает, другие приводят цифры в 80% и даже 90%, а, согласно исследованию, проведенному в 2002 году *Business Week*, вероятность неудачи при слиянии («снижение акционерной стоимости») составляет 61% [4].

Украину также заделали описываемые процессы. Так, например, горизонтальной интеграцией является поглощение в 2000 г. компанией «*SUN-Interbrew*», являющейся одним из крупнейших мировых производителей пива, Харьковского ОАО «Пивзавод «Рогань».

В результате проведенного поглощения значительно возросли объемы производимой продукции и, как следствие, обострился конфликт «*масштабы производства – качество продукции*», в котором последнее потеряло свои позиции.

Кроме этого, вполне осязаемым проигрышем стала утрата предприятием возможности принятия самостоятельных решений, вследствие чего завод стал полностью зависимым в проведении маркетинговой политики (ценообразование, продвижение, позиционирование брэнда «Рогань») и, как следствие, утратил финансовую самостоятельность, а значит, и возможность распределять прибыль по своему усмотрению.

Требуют оценивания и социальные последствия проведенного поглощения: сокращение числа занятых на заводе работников, отказ от производства безалкогольной продукции. Кроме того, Харьковский регион утратил самобытного производителя живого пива с широким ассортиментом оригинальных рецептов

и марок, а получил рядовое производственное подразделение, производящее стандартный набор сортов пива, традиционных для «*SUN-Interbrew*».

При совершении этой сделки был разрушен, а в настоящее время и полностью утрачен ценный актив ОАО «Пивзавод «Рогань» – успешный бренд «Рогань», над созданием которого предыдущее руководство и коллектив предприятия работали в течение 15 лет существования предприятия. Следовательно, ряд целей, ради которых и совершаются такого рода сделки, не был достигнут.

Таким образом, интеграционные процессы, являющиеся имманентной частью глобализации мировых рынков, являются сложным и неоднородным социально-экономическим явлением. На практике необходимо тщательно оценивать перспективы успешной деятельности вновь образующихся объединений, перспективы развития рынка и, что является абсолютно необходимым, социальные последствия этих конгломератов.

Создание объединений-гигантов, как правило, сопряжено с ростом трудностей обеспечения эффективной системы управления, что подтверждается практикой – наиболее успешные объединения можно найти только в отраслях, выпускающих однородную, безликую продукцию с контролируемым уровнем качества – металлургии, нефтедобывающей отрасли, энергетике и т. п.

Список литературы

1. *Владимирова И. Г.* Исследование уровня транснационализации компаний [Электронный ресурс] / И. Г. Владимирова // Менеджмент в России и за рубежом. – 2001. – № 6. – Режим доступа: <http://www.dis.ru/manag/arhiv/2001/6/2.html>. – Загл. с экрана.

2. *Менеджмент: Методичні вказівки до ситуаційних вправ*: Навч. посіб. / Упоряд.: О. І. Сидоренко, П. С. Редько. – К.: Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2004. – 600 с.

3. *Преображенская А.* Продажа «Криворожстали» беспрецедентна [Электронный ресурс] / А. Преображенская // Україна.ru. – Режим доступа: <http://www.ukraine.ru/comments/263102.html>. – Загл. с экрана.
4. *Питерс Т.* Представьте себе! Превосходство в бизнесе в эпоху разрушений / Т. Питерс; [Пер. с англ.]. – СПб.: Стокгольм. шк. економіки в Санкт-Петербурге, 2005. – 360 с.
5. *Простаков Г.* Железная необходимость перемен / Г. Простаков / Эксперт. – 2005. – 25–31 июля (№ 6). – С. 16–22.
6. *Шевченко К.* Железная инвестиционная политика / К. Шевченко // ТОП-100. Лучшие компании Украины. – 2006. – июнь (№ 2). – С. 44–46.
7. *UNISTAD* // Press Releases «FDI-linked cross-border M&As grew unabated in 2000». – 2001. – 27 June. – P. 17–20.

Резюме

У статті розглянуто різновиди угод щодо зливань та поглинань підприємств, а також проаналізовано переваги та недоліки зливань та поглинань підприємств як стратегії зростання підприємств. Останніми роками спостерігається зростання як кількості угод щодо злиття та поглинання, так і розмірів цих угод. Українські підприємства також задіяні в цьому глобальному процесі. В Україні лєвова частка зливань та поглинань припадає на банківську, фінансову, енергетичну та металургійну галузі, а також на харчову промисловість.

Summary

The different types of acquisitions and mergers are studied in the paper, as well as the advantages and disadvantages of acquisitions and mergers of enterprises as the strategy of business growth are analyzed. The number of acquisitions and mergers as well as the value of transactions is increasing during recent years. Ukrainian enterprises are also involved in this process. The major share of acquisitions and mergers in Ukraine take place in banking, financial, energy and metallurgy industries, as well as food-processing industry.

УДК 339.992

Е. А. Довгаль

К ВОПРОСУ ОБ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕГИОНАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ СТРАН С ТРАНСФОРМАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКОЙ

Ключевые слова: экономическая интеграция, мировая экономическая система, мировая экономическая система, страны с трансформационной экономикой, ВТО.

Процесс глобализации мировой экономики и связанные с ним долговременные тенденции в современной системе международной торговли ставят серьезные задачи перед внешнеторговой политикой стран в условиях системной трансформации. Осуществление этими странами собственно внешнеэкономической политики неизбежно должно основываться на учете всего комплекса взаимосвязанных экономических проблем: обеспечения национальной экономической безопасности, реализации национальной промышленной, научно-технической, инновационной политики и других. В конечном итоге решение указанного комплекса проблем имеет в своей основе реализацию национальных экономических интересов и интересов ответственного корпоративного бизнеса, совпадающих в данном случае с коллективными национальными экономическими интересами стран. Конкретные же механизмы решения этого комплекса проблем задаются более сильными внешними факторами: «притягательным» характером зарекомендовавших себя политико-экономических группировок и общепринятыми правилами международной торговли в рамках Всемирной организации торговли (ВТО).

Асинхронность реформ в различных странах, ставших суверенными в результате распада СССР, несовпадение принципов и содержания их внутренней экономической политики в начале

системных преобразований привели к появлению тенденций дезинтеграции, вызвали дистанцирование бывших союзных республик друг от друга, стали размывать некогда единое экономическое пространство, в результате чего резко сократились объемы товарооборота между ними. Теоретическому осмыслению данной проблемы посвящено немало работ современных экономистов [1; 2].

Однако понижение торгового статуса стран с системной трансформацией экономики в мире связано не только с трансформационным кризисом. В результате кардинальных системных преобразований, приведших к ликвидации биполярной системы мирового устройства, эти страны, а в особенности постсоветские страны, потеряли прежних торгово-экономических партнеров, что создало угрозу их изоляции в сфере международных экономических отношений. В конце XX ст. они оказались в роли наблюдателей консолидированных процессов в Европе и Азии, в значительной степени утратив возможности влияния на развитие ситуации в регионах, важнейших для обеспечения их торгово-политических интересов.

В этой связи, на наш взгляд, одним из основных направлений интеграции стран в условиях системной трансформации в мировую экономику объективно является становление и развитие, прежде всего, их собственного торгово-экономического сотрудничества в рамках региональных интеграционных объединений, и уже на этой основе — интеграция в мировую систему торговли путем углубления сотрудничества с другими региональными группировками, а также вступления в ВТО. Таким образом, региональная экономическая интеграция приобретает для трансформируемых экономик особое значение. Она позволяет в значительной мере нейтрализовать отрицательные последствия глобализации, сохранить естественную внутреннюю среду того или иного региона, закрыть уязвимые места и превратить региональную специфику в конкурентное преимущество. Для стран в условиях системной трансформации региональная интеграция остается эффективным способом защитить

внутреннее пространство от гораздо более сильных конкурентов, приостановить распространение на него международных «правил игры», отвечающих исключительно интересам лидеров.

Основной формой региональной экономической интеграции стран в условиях системной трансформации является Содружество Независимых Государств (СНГ), созданное в 1991 г. республиками бывшего СССР, кроме государств Прибалтики, ставящее целью укрепление формирующихся национальных рынков. В условиях глобализации в одиночку им трудно выдержать конкуренцию с ведущими мировыми центрами и занять достойное место в мировой системе торговли. Каждой из стран только предстоит создать емкий интегрированный национальный рынок с полным объемом инструментов регулирования, присущих рынкам высокоразвитых государств. И если на Западе подобные рынки формировались многие десятилетия, то в странах СНГ их приходится создавать в очень короткие сроки.

Экономическая интеграция нужна странам СНГ, поскольку у них имеются цели, реализовать которые поодиночке неизмеримо сложнее, чем сделать это на коллективной основе, совместными усилиями. Продолжительность существования этого объединения подтверждает, что в силу исторических, географических, социально-экономических и других причин государства, входящие в состав Содружества, остаются стратегически важными торговыми партнерами [3, с. 42].

В мировой практике рост внешней торговли любой страны в значительной мере зависит от ее принадлежности к определенной региональной экономической группировке: чем прочнее такая группировка, тем сильнее внутренние связи и взаимная заинтересованность стран-участниц, тем быстрее растет их товарооборот. Однако на фоне общемировой тенденции к росту удельного веса внутрирегиональной торговли резким контрастом выглядит ситуация в СНГ. Речь идет о длительной тенденции сокращения доли внутрирегиональной торговли стран СНГ и развития более быстрыми темпами торговли со странами

дальнего зарубежья, особенно со странами-членами ЕС. Во внешней торговле Украины, например, удельный вес стран СНГ только за период с 2000 по 2003 год сократился с 44,6% до 38,8%, а в целом объем товарооборота со странами СНГ в 2002 г. составил лишь 85% от объема 1996 года [4, с. 41].

На наш взгляд, это объясняется несколькими обстоятельствами. Во-первых, поскольку экспортные возможности каждой постсоветской экономики в решающей степени определяются унаследованной структурой производства и своей ролью в народнохозяйственном комплексе СССР, лишь незначительная часть традиционно производимых ими товаров могла найти спрос на мировых рынках. Кроме того, переориентация экспорта на рынки развитых стран обусловлена как экономическими, так и политическим факторами. С одной стороны, значительное сокращение внутреннего спроса в трансформируемых экономиках в результате девальвации национальных валют, сопровождающееся неполной загрузкой производственных мощностей в условиях общего трансформационного кризиса, а с другой стороны — общемировая тенденция к либерализации международной торговли, уменьшение торговых ограничений со стороны развитых стран, готовых пойти на уступки по отношению к странам с трансформируемой экономикой в обмен на неограниченное расширение рынков сбыта собственной продукции. Безусловно, к факторам увеличения товарооборота с высокоразвитыми странами нужно отнести и потребность этих стран в высокотехнологичной и наукоемкой продукции высокого качества, которая не может быть приобретена на внутреннем рынке СНГ, и необходимость получения свободно конвертируемой валюты, остро необходимой для погашения внешних долгов, и стремление диверсифицировать торговлю для ослабления зависимости от отдельных стран по критическим статьям импорта и тому подобное.

К числу основных причин, сдерживающих развитие взаимной торговли государств Содружества, на наш взгляд, также относятся: кризис неплатежей, трудности сбыта при сокращении

платежеспособного спроса потенциальных импортеров; структурная несбалансированность взаимной торговли, дефицит торгового баланса у многих стран Содружества; приближение цен на товары во взаимной торговле к мировым, что создает возможность приобретения аналогичной продукции в дальнем зарубежье по более низким ценам; низкое качество производимых товаров в результате технологической отсталости производства, относительно низкой квалификации рабочей силы и дисциплины труда; конкурентное давление стран дальнего зарубежья не только по уровню качества и себестоимости товаров, но и надежности торгового сотрудничества; значительный рост транспортных тарифов, что делает в ряде случаев традиционный товарообмен между республиками экономически нецелесообразным; блокирование ряда транспортных артерий в отдельных регионах в результате военно-политических конфликтов. В силу указанных причин происходит ревизия со стороны предприятий на микроуровне прежних хозяйственных связей по критериям экономической целесообразности и выгоды, «выбраковка» неэффективных и неперспективных связей в результате резкого сокращения оборонных заказов, перестройки структуры производства, установления новых уровней и соотношений цен, коренного изменения роли транспортного фактора в формировании издержек производства.

Выход государств СНГ на рынки дальнего зарубежья можно только приветствовать, если бы последствия расширения этой торговли — ликвидация производственно-технологических комплексов — не означали примитивизацию экономики на фоне прогрессирующего экспорта невозобновляемого и переработанного сырья вместо высокотехнологичных готовых товаров и услуг, импорта товаров потребительского назначения вместо новейших технологий. Так, в 2000–2002 гг. в общем объеме украинского экспорта в ЕС 26,7% составляли недрагоценные металлы и изделия из них, 16,3% — минеральные продукты, 12,3% — продукция сельского хозяйства и пищевой промышленности, 15,1% — легкой промышленности. В целом на эти группы,

репрезентующие отрасли с незначительным уровнем технологичности и производства добавленной стоимости, приходилось более 70% от общего объема экспорта Украины в ЕС. В то же время доля машин, оборудования, приборов составляла всего 10,3% [5, с. 8]. Сегодня товарный обмен между странами СНГ и остальным миром происходит преимущественно на межотраслевой основе, что в значительной степени ограничивает реальную экономическую интеграцию, которая, как свидетельствует мировой опыт, развивается преимущественно на основе внутриотраслевых экономических связей. Для стран СНГ характерны крайне низкие показатели экспорта высокотехнологических товаров и услуг, обусловленные формированием типа международной конкурентоспособности, который базируется на ценовых факторах и сравнительных преимуществах в стоимости природных ресурсов и рабочей силы. Имеющиеся предпосылки для формирования высокотехнологического типа конкурентоспособности не используются должным образом, о чем свидетельствуют разрывы в условиях патентования и роялти, лицензионных платежей и высокотехнологического экспорта.

Таким образом, эффективной интеграции стран СНГ в мировую экономику препятствует сложный комплекс негативных факторов торгово-политического и структурно-экономического плана, коренящихся в проблемах международной конкурентоспособности отечественных производителей и стратегиях их корпоративного развития. Их преодоление требует системного подхода и станет возможным, с одной стороны, при условии осуществления коренных структурных преобразований в экономиках стран СНГ, а с другой стороны, — углубления их внутрирегиональной торговли, являющейся, помимо всего прочего, основой для получения опыта международной экономической интеграции. Вместе с тем, как показывает практика, потенциал расширения внутрирегиональной торговли стран-участниц СНГ на основе взаимодополняемости во многом исчерпан. Дальнейшее развитие торгового сотрудничества связано с переходом на принцип взаимозаменяемости, что,

в свою очередь, предполагает совершенствование структуры производства, повышение его эффективности и качества продукции, производимой странами СНГ. Поэтому перспективы положительных сдвигов в развитии взаимной торговли участников Содружества связаны, с одной стороны, с экономическим подъемом национальных хозяйств в ходе рыночных реформ и структурной реорганизации экономики, а с другой — с углублением и разнообразием форм интеграционного сотрудничества между этими странами.

Сегодня очевидно, что широкое открытие внутреннего рынка стран в период системной трансформации не способствовало созданию эффективной конкурентной среды. Но очевидно и то, что вне политики открытой экономики и использования преимуществ международного разделения труда невозможно модернизировать экономику и осуществить качественный скачок в информационное общество. В целом же анализ современной ситуации, связанной с интеграцией стран в условиях системной трансформации в мировую экономику в процессе ее глобализации, дает все основания полагать, что эта интеграция в целом уже практически состоялась. Однако очевидно, что на уровне каждой конкретной страны первоочередной проблемой сегодня является максимальное использование положительных эффектов этой интеграции в своих собственных национальных интересах как в целях структурной перестройки экономики, восстановления и роста ее производственных возможностей, так и в целях общей активизации роли (а при благоприятных обстоятельствах — экспансии) отечественного бизнеса на мировых рынках, повышения конкурентоспособности национальной экономики в мировой экономической системе.

Список литературы

1. *Интеграционные процессы в странах СНГ*: Межвуз. сб. / Под ред. В. Т. Рязанова. — СПб.: Издательство СПбГУ, 1996. — 254 с.
2. *Строев Е. С.* Экономика СНГ накануне третьего тысячелетия / Е. С. Строев, Л. С. Бляхман, М. И. Ротов. — СПб.: Наука, 1998. — 555 с.

3. *Nicolo G. Bridging the «Great Divide»/ G. Nicolo, S. Geadah, D. Rozhkov // Finance & Development. - December 2003. – P. 39–43.*

4. *Послання Президента України Верховній Раді України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році» // Економіст. – 2004. – № 3 (209). – С. 8–46.*

5. *Нелегкий путь к рынку Европейского Союза // Зеркало недели. – № 1 (476). – 10 января 2004 г. – С. 8.*

Резюме

Одним з основних напрямів інтеграції країн в умовах системної трансформації у світову економіку об'єктивно є становлення і розвиток, передусім, їх власної торгово-економічного співробітництва в межах регіональних інтеграційних об'єднань і вже на цій основі їх інтеграція у світову систему торгівлі шляхом поглиблення співробітництва з іншими регіональними угрупованнями, а також вступ у СОТ.

Summary

One of the main directions of integration of the transition countries into a world economy objectively is, foremost, their own trade and economic regional collaboration and on this basis their integration into the world trade system by way of intensification of their collaboration with other regional organisations, as well as joining the WTO.

УДК 658.152 (477)

Т. Н. Кирик

ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ ОБЪЕКТА КАК ОЦЕНКА СООТВЕТСТВИЯ ТРЕБОВАНИЯМ ИНВЕСТОРА

Ключевые слова: инвестиционная привлекательность объекта, оценка инвестиционной привлекательности, классификация инвесторов, инвестиции в акционерный капитал, ограничения и предпочтения инвесторов.

Одной из проблем оценки уровня инвестиционной привлекательности (ИП) бизнеса как объекта инвестирования является неопределенность того, какой показатель наиболее точно отражает этот уровень. Вероятно, это связано с различиями в трактовке понятия «инвестиционная привлекательность».

Некоторые авторы (И. А. Бланк, А. Д. Зубкова, Е. Б. Попова, А. А. Томпсон) предлагают определять уровень ИП с помощью интегрального показателя, который включает в себя несколько групп показателей, взвешенных по степени значимости. Другие придерживаются мнения о том, что отдельные показатели могут вполне достоверно отражать уровень ИП ввиду того, что они сами по себе носят обобщающий характер [5]. Чаще всего на практике используются рейтинговые оценки или системы финансово-экономических показателей, но они не всегда четко интерпретируются, что затрудняет их применение. В некоторых работах [7] нет определения того, что такое инвестиционная привлекательность, но приводится список «инструментов-моделей», с помощью которых, по мнению авторов, можно сформировать суждение о привлекательности бизнеса, но конкретного показателя уровня и технологии его расчета не приводится.

Целью статьи является уточнение понятие «инвестиционная привлекательность» и обоснование возможностей использования более точных ориентиров для оценки ее уровня.

Понятие «инвестиционная привлекательность» используется в инвестиционной деятельности всеми участниками инвестиционного процесса, но при ближайшем рассмотрении выясняется, что участники используют этот термин по-разному, то есть содержание, вкладываемое в него, различно. Общий смысл этого понятия остается одинаковым или похожим, но подходы, применяемые для качественного описания и особенно количественного измерения, отличаются.

С одной стороны, все участники инвестиционного процесса преследуют одну и ту же цель – получить экономические выгоды от инвестирования, то есть временной передачи ресурсов для

их прироста и получения дополнительного дохода. Это единство цели объединяет всех участников, формируя рынок инвестиционных ресурсов. В этом, общем смысле, понятие «инвестиционная привлекательность» применяется по отношению к объекту инвестирования и отражает такое состояние объекта, которое делает его интересным (привлекательным) для инвестора. «Само понятие «инвестиционная привлекательность» применительно к производственной собственности (завод, акционерное общество) рассматривается как способность последней обеспечить инвестору определенную величину нормы дохода в виде дивиденда и курсовой разницы» [8]. При этом нельзя не принять во внимание еще одну позицию [5, с. 51], суть которой состоит в следующем: «...большинство организаций, располагающих свободными средствами, как правило, ... покупают предприятия, которые, по их мнению, получают избыточную прибыль; переходят в отраслевые сектора, где могут использовать свои внутренние виды компетентности для дальнейшего собственного роста; покупают предприятия, которые вносят дополнительную синергию в их стратегию».

Таким образом, инвестиционная привлекательность представляет собой индикатор (интегральный показатель), с помощью которого инвестор принимает решение о целесообразности инвестирования [9, с. 79].

С другой стороны, участники инвестиционного процесса отличаются друг от друга. Ограничения и предпочтения участников приводят к различиям в оценке инвестиционной привлекательности объектов инвестирования. Таким образом, термин «инвестиционная привлекательность» используется применительно к объекту инвестирования, но отражает взгляд инвестора на предложение – инвестировать. Так, утверждение о том, что инвестора привлекают такие компании, «...которые имеют наилучшие перспективы развития и могут обеспечить наиболее высокую эффективность инвестиций» [9, с. 82], справедливо только в рамках ограничений и предпочтений отдельных инвесторов или групп инвесторов.

Если «...под инвестиционной привлекательностью предприятия следует понимать такую его характеристику, которая учитывает противоречивые цели инвестора: максимальную прибыль при минимальном риске на определенном объекте» [10], то возникает несколько сложностей. Во-первых, это трудноосуществимо, что и отмечают авторы, во-вторых, для венчурных инвестиций это соотношение неприменимо, поскольку их основное отличие от других групп инвесторов – работа с рискованными инвестициями. Кроме того, наличие избыточной прибыли, получаемой объектом инвестирования, не является единственной целью и причиной инвестирования. Возможна ситуация, когда объект инвестирования не получает избыточной прибыли, но инвестор может ее получить в будущем, используя свои компетенции или добываясь дополнительного дохода в другом бизнесе, посредством синергии.

С учетом всего вышеизложенного, «инвестиционная привлекательность объекта» – это совокупность полезных свойств объекта, позволяющая получить отдачу от инвестируемых средств через определенный период времени, в размерах (степени) и формах, удовлетворяющих инвестора. При такой трактовке понятия «инвестиционная привлекательность» остается неизменным общий смысл инвестирования для любого инвестора, как получение отдачи (дополнительного дохода), но при этом понятно, что уровень отдачи, сроки, формы и другие предпочтения и ограничения инвесторов различаются.

В этой связи некоторые существующие определения инвестиционной привлекательности, включающие в себя конкретные перечни показателей, учитывают не все предпочтения и ограничения инвесторов, а касаются, по всей вероятности, только некоторых групп инвесторов.

«Свежая» мысль о том, что инвесторы бывают разные, применительно к вопросу о термине «инвестиционная привлекательность» означает, что все инвесторы могут быть сгруппированы по разным признакам, которые и отражают их ограничения или предпочтения.

В вопросе классификации инвесторов существуют проблемы. В теоретическом плане сложилось достаточно устойчивое, но не бесспорное понимание классификации инвестиций [1, с. 17–19; 9, с. 377–380], и инвесторов [9, с. 29]. Признаки классификации инвестиций и инвесторов в значительной степени сохраняются, но есть и различия.

Чаще всего [9, с. 29] инвесторов классифицируют по следующим признакам: по титулу собственности (частные и государственные); по отношению к объекту инвестирования (внутренние и внешние); по национальной принадлежности (национальные и иностранные); по характеру организации субъектов инвестирования (институциональные и неинституциональные – индивидуальные); по целям инвестирования (стратегический и портфельный). Есть признаки деления инвесторов по ориентации на инвестиционный эффект, по отношению к рискам, по менталитету инвестиционного поведения и другие.

Существование различных видов инвесторов, вероятно, должно означать наличие у них специфических ограничений/предпочтений, которые, в конечном счете, влияют на их решение об инвестировании. Например, известно, что государственные инвесторы могут принять положительное решение об инвестировании при более низком уровне эффективности инвестиций, если речь идет о развитии стратегического для государства объекта. Внешние инвесторы, в отличие от внутренних, принимают решение об инвестировании с учетом дополнительных рисков. Иностранные инвесторы оценивают привлекательность объекта с учетом инвестиционной привлекательности страны в целом. При этом отличия в предпочтениях и ограничениях инвесторов носят как количественный (разные допустимые уровни доходности для разных инвесторов), так и качественный характер (дополнительные специфические ограничения).

Интересно, что в последнее время в классификациях инвестиций почти нет признака – размер (объем) инвестиций и соответствующих групп инвестиций – крупные, средние, мелкие. Этот показатель сложно применять как к инвестиционному

процессу в целом, так и к отдельному объекту. Один и тот же размер инвестиций для разных объектов может считаться и крупным, и мелким. Однако для инвесторов сам по себе показатель размера инвестиций играет очень важную роль при оценке инвестиционной привлекательности объекта и принятии решения об инвестировании. Более того, он является жестким ограничителем. Интересным является деление инвесторов на «стратегов» и «портфельщиков» [9, с. 29] по признаку целей инвестирования. Стратегический инвестор ставит цель управления компанией в соответствии с собственной концепцией развития и потому стремится к владению существенной долей бизнеса. Портфельный инвестор не ставит себе цель реального участия в управлении, но ожидает обеспечения своих интересов — получения инвестиционной прибыли. Вероятно, такое деление инвесторов обоснованно, поскольку отражает разную степень влияния на бизнес. При этом в отечественной открытой печати достаточно часто к первым применяется положительный знак, ко вторым — отрицательный. В действительности разница между этими инвесторами порождена объективными причинами — ограничениями и предпочтениями.

Вторым жестким ограничителем для инвесторов является способ инвестирования (каким образом вносится инвестиция в объект) — кредитование или акционирование. Есть инвесторы, которые инвестируют только в акционерный капитал и образуют качественную группу инвесторов-акционеров. Есть инвесторы, которые инвестируют только в заемный капитал и образуют группу инвесторов-кредиторов (к ним относят банки).

Таким образом, видно, что инвесторы при оценке ИП руководствуются двумя типами параметров: ограничениями и предпочтениями. Ограничения формируют качественные группы инвесторов, в рамках которых у инвесторов могут быть предпочтения. Предпочтения могут образовывать подгруппы в случаях, когда внутри группы есть инвесторы, использующие дополнительные показатели, важные для принятия инвестиционного решения. Это может означать, что в пределах

однородной группы возможно формирование общего подхода к оценке инвестиционной привлекательности предприятия.

Рассмотрим группу инвесторов, которые инвестируют только в акционерный капитал, поскольку это имеет важное значение для понимания перспектив инвестиционной деятельности в Украине. Акционерный капитал может считаться особым самостоятельным источником инвестирования, занимающим промежуточное положение между собственным и заемным капиталом. С одной стороны, он привлекается извне, с другой — становится собственным, но это его качество носит временный характер, поскольку одним из условий его привлечения является в определенном смысле возвратность. Поскольку исторически он привлекается (появляется) извне по отношению к предприятию, то его называют иногда «привлеченный» и выделяют в самостоятельную группу [9]. К этой же группе источников относят безвозмездные средства, полученные на целевое использование. В системе источников из двух составляющих при характеристике масштаба такого источника инвестирования, как собственный капитал, следует вывод о существенных ограничениях его размеров и соответственно — об ограничениях развития бизнеса за счет этого источника [1]. Но это справедливо только в том случае, если мы не учитываем в составе собственного капитала акционерный и возможности его роста.

В системе источников инвестирования, которая включает в себя акционерный капитал как самостоятельный источник в составе привлеченного капитала, изменяется характеристика масштаба инвестирования и появляются дополнительные резервы для формирования инвестиционных ресурсов и развития предприятия. Как известно, источники собственных средств для инвестирования — очень привлекательны, но ограничены и недостаточны. Источники заемных средств — значительны, но главное условие их привлечения — возвратность и платность. В подавляющем большинстве случаев условия получения достаточно жесткие и ориентированы на ближайшее будущее. Украинские банки выдают инвестиционные кредиты

неохотно и в исключительных случаях. Привлеченные средства, главным образом акционерный капитал, в большей степени ориентированы на будущее, и условия получения — более мягкие. Чтобы получить «терпеливый» капитал, как его называют в развитых странах, нужно обеспечить понимание интересов инвестора-акционера. Обратной стороной медали этого перспективного источника является право на получение части будущих доходов (в виде дивидендов) и частичного контроля над предприятием. Основной конфликт связан с переходом права собственности. Тем не менее, во всем мире эта форма привлечения капитала является одной из самых распространенных. Анализ приоритетов таких инвесторов поможет сформировать более объективное представление о структуре и технологии оценки интегрального показателя инвестиционной привлекательности.

Список литературы

1. *Бланк И. А.* Инвестиционный менеджмент: Учеб. курс / И. А. Бланк. — К.: Эльга-Н, 2002. — 448 с.
2. *Зубкова Л. Д.* Финансово-инвестиционный процесс субъекта Федерации: Автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Л. Д. Зубкова. — Тамбов, 2004. — 25 с.
3. *Попова Е. Б.* Развитие микроэкономической системы предприятия на основе динамики инвестиционного процесса: Автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Е. Б. Попова — Тамбов, 2003. — 25 с.
4. *Томпсон А. А.* Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии. Учеб. для вузов, Пер. с англ. / А. А. Томпсон, А. Д. Стрикленд. — М.: Банки и биржи, 1998. — 576 с.
5. *Левицки С.* Как разработать стратегию. Практические рекомендации по созданию реальных стратегий. Пер. с англ. / С. Левицки. — Днепропетровск: Баланс-Клуб, 2003. — 328 с.
6. *Методика* інтегральної оцінки інвестиційної привабливості підприємств та організацій: Наказ Агентства з питань запобігання банкрутству підприємств та організацій від 23.02.1998 р. № 22 // Сайт Верховної Ради України, — Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0214>

7. *Оценка имущества и имущественных прав в Украине: Монография / Н. Лебедь, А. Мендрул, В. Ларцев и др.; Под ред. Н. Лебедь. – К.: Принт-Экспресс, 2002 – 688 с.*

8. *Оценка стоимости предприятия (бизнеса): Учеб. пособие / Под ред. Абдуллаева Н. А., Колайко Н. А. – М.: ЭКМОС, 2000. – 352 с.*

9. *Бланк И. А. Инвестиционный менеджмент / И. А. Бланк. – К.: ИТЕМ, 1995. – 448 с.*

10. *Строкович А. В. Количественная оценка инвестиционной привлекательности предприятий / А. В. Строкович // Бизнес-Информ. – 1998. – № 5. – С. 20–23*

Резюме

Обмеження та переваги інвестора впливають на оцінку інвестиційної привабливості об'єкта. Рівень інвестиційної привабливості може бути розрахований точніше в межах однорідної групи інвесторів.

Summary

Investor's restrictions and preferences influence on the investment attractiveness estimation of the object. The investment attractiveness level can be calculated more precisely within the limits of homogeneous group of investors.

УДК 331.522.4:338.43

І. С. Нежуріна

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ВІДТВОРЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Ключові слова: закріплення людського капіталу, сільські населені пункти, активний людський капітал, економічна активність.

Людський капітал є головним чинником ефективного розвитку і прогресу будь-якої виробничої та невиробничої галузі народного господарства. Роль цього фактора визначається

характеристиками основних його складових, до яких науковці відносять якість освіти, накопичений досвід, знання, навички, вміння, стан здоров'я та психологічне самопочуття людини як носія робочої сили. Перелічені складові визначають, застосовуючи різні методики, обсяг накопиченого, проінвестованого, активного людського капіталу, його цінність і вартість та інші значимі характеристики, що опосередковано чи безпосередньо впливають на ефективність використання людського капіталу, внесок працівника в загальний кінцевий результат суспільного виробництва.

Серед науковців, які досліджували і продовжують розвивати проблематику та вивчати різні аспекти людського капіталу, ефективності його відтворення, можна назвати Л. Туроу, Т. Шульца, Дж. Кендрика, М. Семікіну, А. Чупіса, Л. Михайлову, А. Чикурнову, Л. Тертичну, О. Грішнову, О. Бородіну та інших [1–4]. Якщо в працях перших теоретиків концепції людського капіталу основними проблемами були з'ясування сутності людського капіталу, його кількісна і вартісна оцінка, то в працях сучасних науковців значна увага приділяється структуруванню, класифікації, характеризуванню чинників, що впливають на ефективність формування і використання людського капіталу, якісним та кількісним вимірникам їх впливовості і значущості. Але, незважаючи на глибину і багатогранність досліджень, на нашу думку, досить незначна увага відведена науковцями питанням ефективності відтворення людського капіталу в сільському господарстві, а саме аналізу факторів непрямого впливу на рівень закріплення людського капіталу в сільських поселеннях. Під закріпленням людського капіталу розумітимемо рівень залучення його до роботи в сільськогосподарську галузь після завершення етапу формування та реінвестування. При цьому джерела залучення можуть бути як внутрішніми (природна основа – сільські мешканці), так і зовнішніми (підготовлені спеціалісти з числа мешканців міських поселень).

Сільськогосподарська галузь протягом останніх десятиліть, як свідчать офіційні статистичні дані та власні спостереження

автора, втратила не лише основний капітал внаслідок фізичного і морального зношення, — значно більшими є втрати, пов'язані з людським фактором. Так, протягом 2001–2004 років у Кіровоградській області народилося 14829 дітей, а померло 38443 особи; природне скорочення лише у 2005 році становило –10,5 на 1000 осіб. Міграційне сальдо — –5,1 на 1000 осіб [5]. Це дозволяє вважати кризу в сільськогосподарській галузі такою, що носить соціально-економічний характер. Цей аспект також недостатньо вивчений дослідниками. Все це дозволяє сформулювати цілі даної наукової статті та дослідження, яке передувало їй написанню. В загальному вигляді вона полягає у виявленні і вивченні факторів і умов, у яких сьогодні відтворюється трудовий потенціал на селі, та їх впливу на рівень закріплення людського капіталу в галузі. Для її виконання нами було проведено збір і обробку даних, що характеризують сільське господарство Кіровоградської області. Ставилося завдання провести аналіз із використанням статистичних методів, а також перевірити гіпотезу про високу значущість і вплив непрямих чинників на рівень ефективності людського капіталу в сільському господарстві.

Погоджуючись із тим, що на якість і вартість людського капіталу впливає якість здобутої освіти, зауважимо, що розвиток, удосконалення і подальше накопичення людського капіталу відбувається в процесі його інтенсивного використання, а рівень наступного реінвестування в людський капітал залежить і підсилюється цільовим характером цієї складової його відтворення. Тобто, ефективність сформованого в селі людського капіталу визначається рівнем його застосування за призначенням, а саме в сільськогосподарській галузі. При цьому резервом цільового використання є рівень безробіття в сільській місцевості (табл. 1).

За методологією МОП, як бачимо, рівень сільського безробіття нижчий, ніж у містах, і має тенденцію до зниження. Це пояснюється високим рівнем зайнятості селян у власних підсобних господарствах та значним відсотком селян, що працюють в умовах неповної зайнятості.

Таблиця 1

Рівень безробіття в Кіровоградській області

Показники, %	Роки		
	2003	2004	2005
Рівень зареєстрованого безробіття в області	4,9	5,5	5,0
Рівень безробіття за методологією МОП:	11,4	10,0	11,0
– міське населення	12,6	12,1	13,7
– сільське населення	9,1	6,0	5,9

Досить багатограним показником ефективності відтворення людського капіталу села, на нашу думку, є рівень зайнятості сільських жителів у межах сільських населених пунктів. Із загальної кількості працюючих сільських жителів (93361 особа) в межах сільських населених пунктів у 2005 році працювало 76943 особи (або 82% працюючих). Таким чином, за межами своїх сільських населених пунктів працює 18% працюючих сільських жителів Кіровоградщини. Якщо аналізувати загальний показник зайнятості сільського населення (чисельність працюючих до чисельності працездатних), то в середньому по області він становить 43%. Тому показник зайнятості сільського населення в межах сільських населених пунктів нижчий і за офіційними даними складає в середньому 37%. Значна частина працездатного сільського населення змушена шукати заробіток за межами своїх населених пунктів. Головною причиною такої поведінки є дисбаланс між потребами і можливостями їх задоволення, умовами життєдіяльності та самореалізації, що реально склалися на селі.

За даними проведеного Головним управлінням статистики в Кіровоградській області обстеження сільських населених пунктів у 2005 році, можемо охарактеризувати соціально-економічні умови, що склалися в сільській місцевості Кіровоградщини (табл. 2).

З таблиці видно, що кількість об'єктів соціальної інфраструктури знаходиться в межах встановлених норм, але при цьому не в кожному населеному пункті такі об'єкти наявні. Так, у 36%

Таблиця 2

**Соціально-економічні умови відтворення людського капіталу
в сільських населених пунктах Кіровоградської області***

Показник	Значення показника	Показник	Значення показника
Кількість дитячих дошкільних закладів (на 1000 осіб)	0,69	Наявність торговельних закладів (на 1000 осіб)	4,6
Забезпеченість середніми школами (на 1000 осіб)	0,64	Наявність бібліотек (на 1000 осіб)	1,1
Забезпеченість лікувальними закладами (на 1000 осіб)	1,5	Наявність клубів (на 1000 осіб)	1,2

* тут і далі розраховано автором за даними Головного управління статистики в Кіровоградській області

населених пунктів відсутні будь-які лікувальні заклади, в 71% – дошкільні дитячі заклади, в 55% – школи (середні школи є лише у 26,9% сіл), у 49,5% – Будинки культури, в 54,4% – бібліотеки, в 35,4% – торговельні заклади. Із наявних 534 сільських клубів 40 використовуються не за призначенням. Ці показники є досить високими здебільшого за рахунок сільських населених пунктів із малою кількістю жителів, що в подальшому лише поглибить кризу і призведе до припинення існування таких сіл. Вже у 2005 році в Кіровоградській області налічувалося 34 населених пункти, де ніхто не мешкав. Щодо благоустрою сіл, то 43,8% з них не мають центрального опалення, 67,1% – водопостачання, 85% сіл не газифіковані, у 36,5% – відсутні телефонні лінії. 32,6% сіл віддалені від дороги з твердим покриттям, 30% – від зупинки громадського транспорту, 61,7% сіл знаходяться на території інших сільських рад (табл. 3).

Найбільш явним і впливовим фактором, що визначає рівень зайнятості сільського населення, є розвиток підприємництва на селі, наявність різного типу господарських структур, тобто

Таблиця 3

**Сільські населені пункти Кіровоградської області
за віддаленістю від різних об'єктів**

Групи сіл за віддаленістю	Від сільської ради (%)		Від найближчої зупинки громадського транспорту (%)		Від дороги з твердим покриттям (%)	
	Населених пунктів	Жителів	Населених пунктів	Жителів	Населених пунктів	Жителів
До 3 км	6,03	1,7	10,8	3,8	12,2	4,9
Від 3 до 5 км	19,3	6,19	7,7	1,5	8,0	4,5
Від 5 до 10 км	29,14	10,8	8,5	1,9	7,6	4,98
Понад 10 км	7,3	2,3	4,2	1,3	4,2	5,5
Всього	61,7	21,0	30	8,5	32,6	19,8

робочих місць. У 2005 році в Кіровоградській області налічувалося 450 сільських населених пунктів (46% від загальної кількості СНП), у яких не було ніяких суб'єктів господарської діяльності, що фактично змушує селянина працювати лише у своєму підсобному господарстві чи прикладати накопичені знання, навички, вміння працювати в сільському господарстві до інших сфер діяльності за межами своїх населених пунктів.

Беручи до уваги також демографічну ситуацію на селі, зокрема такий показник, як демографічне навантаження на працездатну особу особами старшими і молодшими за працездатний вік, нами було проведено аналіз сукупного впливу факторів на рівень зайнятості сільського населення в сільських населених пунктах, який можемо вважати одним із показників рівня закріпленості людського капіталу. Цьому передувало виявлення факторів, які найістотніше впливають на результативну ознаку, і встановлення виду залежності. Було виявлено, що вплив соціальних факторів, в основному, можна описати лінійною залежністю. За допомогою пакету «Аналіз даних» програми

EXCEL було розраховано параметри та статистичні характеристики цієї залежності. Для дослідження обрано сільські населені пункти по районах Кіровоградської області. Для наочності і зручності подальшого аналізу проведено групування показників (табл. 4).

Таблиця 4

**Соціально-побутові фактори зайнятості сільського населення
в сільських населених пунктах**

Рівень зайнятості селян в СНП, %	Кількість районів у групі	Середній рівень зайнятості в групі (У)	Демографічне навантаження (на 1000 осіб) (X1)	Природний приріст (скорочення) (на 1000 осіб)	Забезпеченість середніми школами (на 1000 осіб)	Забезпеченість лікувальними установами (на 1000 осіб) (X4)
1	2	3	4	5	6	7
До 30	2	25,24	993,5	-18,35	0,62	1,39
30,1–35	10	32,63	903,4	-15,1	0,66	1,51
35,1–40	4	37,28	911,75	-13,25	0,68	1,66
40,1–45	4	41,72	949,25	-13,9	0,59	1,67
понад 45	1	50,97	1018	-14,5	0,65	1,49

Таким чином, нами враховувалися такі фактори, як демографічне навантаження (X1), природне скорочення населення в розрахунку на 1000 осіб (X2), кількість середніх шкіл та лікувальних установ у розрахунку на 1000 осіб (відповідно X3 та X4). Для кожного з факторів визначено коефіцієнти. Одержано коефіцієнти множинної кореляції і детермінації, які дорівнюють одиниці. Тобто варіація У на 100% пояснюється рівнянням наступного виду:

$$U = 226,1850304 + 0,097214451X1 + 8,437602916X2 - 77,33927426X3 - 68,16347051X4.$$

З рівняння бачимо, що лише фактор X1 (природне скорочення населення) має незначний вплив на рівень зайнятості.

Більш впливовими є соціальні фактори, що підтверджує доцільність їх вивчення.

Таким чином, узагальнюючи викладене, можемо зробити висновок про значний вплив соціально-побутових умов, у яких перебувають сільські жителі, на рівень їх економічної активності в межах сільських населених пунктів. Головними ознаками умов відтворення людського капіталу на селі визначаємо:

- недостатнє забезпечення сільських жителів об'єктами соціальної сфери, такими як середні школи, лікувальні установи, заклади культури, дошкільні установи;
- значна питома вага населених пунктів, у яких відсутні деякі об'єкти соціальної сфери;
- віддаленість населених пунктів від об'єктів благоустрою й органів місцевої влади;
- недостатній рівень газифікації населених пунктів;
- повільний розвиток сільського підприємництва;
- значне демографічне навантаження на працездатне сільське населення і високий середній вік сільських жителів;
- природне і механічне скорочення кількості населення.

Проведені розрахунки підтвердили гіпотезу про переважаний вплив соціально-побутових факторів на зацікавленість селян працювати в селі, їхню економічну активність. Через сукупний негативний вплив аналізованих чинників спостерігаємо втрати сільського людського капіталу та зменшення рівня його закріплення за галуззю. Тому увага при розробці цільових програм, планів соціально-економічного розвитку області має бути звернена, перш за все, на соціально-побутові умови життєдіяльності селян та шляхи їх поліпшення. Це дозволить вирішити одночасно ряд гострих проблем, підсилених загальною кризою галузі, зокрема, мотивувати працездатне населення до роботи саме в межах сільських населених пунктів, скоротити відтік кваліфікованої робочої сили із села, стимулювати повернення молоді і поліпшення демографічної ситуації на селі, забезпечити розширене відтворення людського капіталу села.

Список літератури

1. *Чикурнова А. Д.* Проблеми формування і використання робочої сили в аграрному секторі: Монографія / А. Д. Чикурнова. – Кам'янець-Поділ.: Абетка, 2003. – 206 с.
2. *Чупіс А. В.* Соціально-економічні аспекти розвитку трудового потенціалу АПК: Монографія / А. В. Чупіс, Р. П. Колодій, В. В. Щербак. – Суми: Довкілля, 2004. – 214 с.
3. *Михайлова Л. І.* Економічні основи формування людського капіталу в АПК: Монографія / Л. І. Михайлова. – Суми: Довкілля, 2003. – 326 с.
4. *Бородіна О. М.* Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку: Монографія / О. М. Бородіна. – К.: 2003. – 276 с.
5. *Розподіл* постійного населення Кіровоградської області за статтю та віком на 1 січня 2005 року: Стат. збірник / Голов. управління статистики в Кіровоград. обл. – Кіровоград, 2005.

Резюме

В статье дана характеристика условий, в которых происходит воспроизводство человеческого капитала на селе. При анализе использованы статистические методы. Подтверждена гипотеза о значительном влиянии социально-бытовых факторов на экономическую активность крестьян. Автором предложены собственные выводы относительно возможности повышения эффективности человеческого капитала путем регулирования социально-бытовых условий жизнедеятельности сельского населения.

Summary

The article characterizes the conditions under which reproduction of human capital in rural communities takes place. Statistics methods are the basis of this analysis. The hypothesis about a considerable level of influence of social and welfare conditions on economic activities of rural residents is stated and grounded. The author suggests her own ideas as to the possibilities of enhancing the efficiency of human capital by regulating social and welfare standards in countryside communities.

УДК 368 (477)

Л. В. Нечипорук

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ СТРАХОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ

Ключові слова: страхування, страховий ринок, інвестиційна діяльність, інвестиційний потенціал, регулювання розвитку страхового ринку.

Ринковій економіці притаманні певні атрибути, без яких вона не може існувати. Одним із них є страховий ринок, що являє собою складну, багатофакторну, динамічну, відповідним чином структуровану систему економічних відносин, що виникають між суб'єктами ринку з приводу забезпечення потреби у страховому захисті.

Недооцінка ролі, місця та перспектив розвитку страхового ринку може спричинити суттєві витрати фінансових ресурсів, пов'язані з катастрофами і забезпеченням соціальних гарантій населення. Варто враховувати, що страховий ринок чутливо реагує на всі негативні макроекономічні явища (інфляція, низький рівень попиту з боку підприємств і населення тощо), а це теж ускладнює його використання для цілей державного регулювання.

Метою роботи є розробка напрямів розвитку страхового ринку. Об'єктом дослідження є страховий ринок в цілому. Предметом дослідження є формування і реалізація інвестиційно-інноваційних процесів та напрями адаптації страхового ринку України до їх вимог.

Методологічну та теоретичну основу дослідження створили праці провідних вітчизняних, закордонних учених та фахівців-практиків, законодавчі та нормативні документи різних рівнів виконавчої влади та управлінських структур. Статистичну та фактологічну базу дослідження заклали дані Державного комітету статистики України та Державного комітету з регулювання

ринків фінансових послуг України. У роботі використовувались загальнонаукові методи дослідження.

Необхідно особливо відзначити, що різні автори дають своє тлумачення поняття страхового ринку. Так, Ю. М. Журавльов підкреслює, що «Страховий ринок – система економічних відносин, яка складає сферу діяльності страховиків і перестраховиків у даній країні, групі держав і в міжнародному масштабі по наданню відповідних страхових послуг страхувальникам». Разом із тим він виділяє і термін «обмежений страховий ринок». Якщо страхування або перестраховування не можуть бути розміщені на страховому ринку якої-небудь іншої країни повністю, то такий ринок є обмеженим [1, с. 12].

Л. О. Орланюк-Малицька визначає страховий ринок як особливу сферу грошових відносин, де об'єктом купівлі-продажу виступає специфічна послуга – страховий захист, формується пропозиція і попит на неї [2, с. 69].

На думку В. В. Шахова, страховий ринок слід розглядати як систему економічних відносин з приводу страхування. У загальному визначенні він трактує страховий ринок як сукупність страхових організацій [3].

Представники вітчизняної економічної науки підкреслюють, що «страховий ринок – це система фінансово-економічних відносин, де об'єктом купівлі-продажу виступає страхова послуга, формуються попит та пропозиція на неї. Страховий ринок також є формою організації фінансових відносин у формуванні та розподілі страхового фонду для забезпечення страхового захисту» [4, с. 36–37].

Страховий ринок певною мірою може використовуватися як регулятор соціально-економічних відносин і як складова інвестиційно-інноваційних процесів в Україні. Такої думки дотримуються фахівці страхової справи в Україні та Росії. Зокрема, подібна позиція відстоювалася В. Базилевичем [5], А. Самойловським [6]. Не виключають можливості використання страхування як регулятора цих процесів і російські вчені: Є. Коломін [7], М. Жилкіна [8].

Страховий ринок може використовуватись як антициклічний (антикризовий) регулятор. Крім того, страхові компанії забезпечують економіку інвестиційними ресурсами, що сприяє економічному зростанню. Страховий ринок України не є поки що серйозним інструментом для акумуляції грошей населення і через свою нерозвиненість не залучає іноземних і вітчизняних стратегічних інвесторів. На сучасному етапі кількість страхових компаній постійно змінюється, що обумовлено як станом ринку, так і змінами в законодавчій базі, що регулює страхові відносини. Можна спостерігати й ситуацію бездіяльності страховиків при наявності їх в єдиному реєстрі.

Відносно новим явищем є поява страхових груп, що дозволяє забезпечувати реальну інфраструктуру з обслуговування страхового бізнесу. В цілому через афілійованість великої кількості страхових компаній у фінансово-промислові групи не можна розраховувати на проведення ними класичних видів страхування, які дозволяють керувати ризиками. У найближчій перспективі має закріпитися тенденція до укрупнення страхових компаній.

Слід враховувати дію ефекту заміщення, що реалізується через самострахування та формування страхових фондів різними структурами у грошовій формі (механізм хеджування на біржовому ринку та кептивне страхування). При цьому вирішальну роль відіграє оцінка ефективності страхування ризиків, що визначає сукупну вигоду або економію витрат, яка обумовлена проведенням страхових операцій. Стосовно української дійсності ефективність характеризується перевищенням витрат «без страхування» над витратами з урахуванням страхування. Необхідно визначати не тільки явні витрати, що пов'язані зі сплатою страхової премії, але й неявні витрати.

До того ж, серед українських підприємців розповсюджений такий спосіб управління ризиком, як ігнорування можливості настання несприятливих подій, що взагалі не пов'язано з витратами (ані явними, ані неявними). Водночас, якщо подія відбудеться, витрати, пов'язані з ліквідацією її наслідків, будуть набагато вищими, ніж при використанні будь-яких попередніх

заходів управління ризиком. Тому підкреслимо, що при оцінці ефективності страхування слід виходити не тільки з передбачуваного розміру страхової премії, а й зі співвідношення «витрати – результат», причому одночасно у двох випадках – без настання страхової події та при її реалізації.

За умов доступності страхового захисту пропонується орієнтуватися на повний комплекс страхового забезпечення інноваційної діяльності, який передбачає страхування майна, відповідальності, життя, здоров'я, працездатності персоналу.

Зазначимо, що, виходячи з аналізу товарних меж ринку страхових послуг в Україні, резервом значного розвитку страхового ринку України може бути добровільне страхування, пріоритетними видами якого повинні стати класичні види страхування життя і пенсійного страхування, тому що вони є постійним джерелом значних інвестиційних ресурсів, що сприяють успішному економічному зростанню.

Подальший розвиток добровільних видів страхування залежатиме від терміну і масштабів запровадження податкових вилучень для громадян, що страхують життя, здоров'я, майнові інтереси; забезпечення кращої інформованості потенційних страхувальників про діяльність страхових компаній та послуги, що ними надаються, організації роз'яснювальної роботи про механізми добровільних видів страхування, пропаганди досвіду розробки та реалізації страхових програм. Процес створення стимулів для розвитку довгострокового страхування життя, включаючи пенсійне страхування, має бути пов'язаний також зі створенням системи гарантій страхувальникам і застрахованим громадянам в одержанні накопичених сум по укладених договорах страхування.

Демографічна ситуація, що характеризується збільшенням частки населення старших вікових груп, перехід на накопичувальну систему в пенсійному забезпеченні, що включає самостійне формування громадянами свого пенсійного фонду, вимагають залучення страхових компаній до системи пенсійного

забезпечення шляхом розвитку колективного й індивідуального добровільного страхування пенсії.

Також необхідно виробити систему заходів щодо розширення сфери й обсягів добровільного медичного страхування, страхування від нещасних випадків і хвороб. Зазначені види страхування повинні стати важливим елементом «соціального пакету», наданого роботодавцями своїм співробітникам.

Зазначено, що процес лібералізації ринку на перспективу має базуватися на тому, що страхування є найважливішим інструментом формування довгострокових, найбільш важливих для розвитку економіки внутрішніх інвестиційних ресурсів.

Ефективна реалізація завдань страхового захисту потребує кардинальних змін, які мають бути спрямовані на руйнування диспропорцій поміж страховими внесками та виплатами. Існування таких диспропорцій тільки підтверджує наші висновки про наявність ознак віртуальності в економіці України взагалі та в її страховому секторі зокрема.

Визначення географічних меж ринку страхових послуг в Україні доводить, що головним завданням лібералізації ринку страхових послуг має стати пошук оптимального співвідношення інтеграції української страхової системи у світову і апробація механізмів, що перешкоджають відтоку національних капіталів.

У середньостроковій перспективі допуск до участі на ринку страхових послуг будуть мати страхові організації – нерезиденти України. Рішення про характер і умови доступу іноземних страхових компаній на український ринок, прийняті в ході переговорів про приєднання України до Світової організації торгівлі.

Основним принципом інтеграції України з міжнародними фінансовими і торговельними організаціями є поетапна лібералізація ринку страхових послуг відповідно до пріоритетів і рівня розвитку окремих секторів цього ринку.

Страховики повинні здійснювати свою діяльність таким чином, щоб власні зобов'язання були покриті достатньою кількістю активів належного характеру, строку та ліквідності. Зазвичай страхові компанії формують чотири типи фінансових

активів: облігації та інші інструменти з фіксованим доходом; звичайні акції; майно; борги, депозити та інші права. Такий портфель активів не виключає ризику їх втрати, тому регулюванню підлягає розміщення активів. Цей процес реалізується в системі заходів, які спрямовані на впровадження механізму платоспроможності страхової компанії. В українському страховому законодавстві передбачено вимоги щодо розміщення активів, які в цілому відповідають світовим стандартам.

Принцип, покладений в основу визначених категорій активів, підтверджує макроекономічне регулювання розміщення активів. У той же час слід зазначити, що, хоча найбільшу питому вагу в активах займають акції та облігації, не можна стверджувати, що збільшується обсяг інвестицій в економіку, бо майже всі страховики (за дуже незначним винятком) вкладали кошти в акції десятиох емітентів. Невирішеним аспектом управління активами страховиків залишається неврегульованість терміну вкладень та терміну зобов'язань, прийнятих страховиками, що може призвести до побудови фінансових пірамід, особливо при довгостроковому страхуванні життя, бо зобов'язання, що беруться на десять і більше років, не можуть гарантуватися короткостроковим розміщенням вкладів.

Управління розвитком, що є фактором стійкої динаміки зростання в цілому національного господарства, формує підсистему новітньої системи регулювання економіки. На сучасному етапі в системі регулювання економіки України присутні елементи підсистеми розвитку, що визначається наявністю відповідних прогнозів та програм розвитку, плануванням інвестиційної політики та дотриманням певних нормативів щодо фінансування фундаментальної науки та освіти при плануванні державного бюджету.

З одного боку, страхування регулюється державою, функціонує в рамках як загальних, так і специфічних, стосовних тільки до страхової індустрії, правил. З іншого боку, страхування є елементом державного регулювання соціально-економічних процесів і забезпечення стійкості виробництва і споживання.

Визначення основ управління розвитком страхового ринку як складової інвестиційно-інноваційних процесів базується на тому, що державне регулювання страхової діяльності повинно являти собою систему рішень, прийнятих на вищому рівні законодавчої і виконавчої влади і спрямованих на створення сприятливих умов для роботи вітчизняних страхових компаній та розвиток системи державного страхового нагляду. У той самий час державне регулювання спрямовує розвиток страхування в тому напрямі, який визнано найбільш доцільним з погляду його впливу на інші макроекономічні та соціальні явища, що реалізується через державні цільові програми розвитку окремих видів страхування, які мають найбільше економічне і соціальне значення.

Страховий ринок певною мірою може використовуватися як регулятор соціально-економічних відносин і як складова інвестиційно-інноваційних процесів в Україні. Підсумовуючи, зазначимо:

1) реалізація інноваційно-інвестиційної моделі розвитку України неможлива без зміцнення страхової системи. До того ж, на сучасному етапі в Україні для ефективного впровадження інновацій недостатньо використовувати тільки традиційні джерела фінансування інноваційної діяльності. Інститути страхового ринку можуть сприяти інноваційному розвитку не тільки завдяки створенню механізмів управління ризиками, а й завдяки формуванню джерел фінансування інноваційних процесів;

2) можливості страхової компанії щодо участі в інвестиційному процесі визначаються її інвестиційним потенціалом, на який впливають: обсяг страхових премій, що збираються; структура страхового портфеля; збитковість чи прибутковість страхових операцій; умови державного регулювання формування страхових фондів; терміни страхових договорів; обсяг власних коштів;

3) виявлення факторів, що впливають на інвестиційний потенціал ринку страхових послуг в цілому, потребує аналізу його конкурентного середовища, комплексного дослідження і прогно-

зування динаміки розвитку страхової діяльності. Для оцінки стану конкурентного середовища на ринку страхових послуг необхідно провести: а) кількісний аналіз, тобто визначити: товарні межі ринку страхових послуг, інституціональну структуру ринку страхових послуг і склад клієнтів страхових організацій, географічні межі ринку страхових послуг; б) якісний аналіз, що потребує з'ясування ємності страхового ринку і розрахунок показників конкурентного середовища ринку страхових послуг;

4) перебування оптимального співвідношення інтеграції української страхової системи зі світовою страховою системою в умовах формування глобального страхового ринку, сутність якого визначається переплетенням фінансових відносин, за допомогою яких національні ринки впливають один на одного і світовий ринок у цілому.

Основним принципом співпраці суб'єктів страхового ринку України з міжнародними фінансовими й торговими організаціями має бути поетапна лібералізація умов страхової діяльності відповідно до пріоритетів і рівня розвитку окремих секторів цього ринку. З цією метою, насамперед, необхідно забезпечити: формування адекватної міжнародним вимогам нормативної правової бази; приведення положень бухгалтерського обліку і звітності у відповідність до міжнародних стандартів; фінансову стійкість компаній; створення інфраструктури ринку страхових послуг з обслуговування страхувальників, застрахованих і інших зацікавлених осіб; поглиблення сприятливих макроекономічних умов, що характеризуються невисоким і відносно стабільним рівнем інфляції і т. ін.

Рішення про доцільність допуску страхових компаній з участю іноземного капіталу до здійснення страхування життя і добровільного пенсійного страхування мають прийматися в міру формування умов для розвитку ринку страхових послуг, використання ринкових механізмів страхування в пенсійній реформі і впровадження системи гарантій при здійсненні страхування життя.

Список літератури

1. Журавлев Ю. М. Страхование и перестрахование: теория и практика / Ю. М. Журавлев, И. Г. Секерж. – М.: Анкил, 1993. – 192 с.
2. Орланюк-Малицкая Л. А. Страховые организации при переходе к рынку / Л. А. Орланюк-Малицкая // Экон. науки. – 1991. – №7. – С. 69–79.
3. Шахов В. В. Введение в страхование: экономический аспект / В. В. Шахов. – М.: Финансы и статистика, 1992. – 192 с.
4. Страхування: теорія та практика: Навч.-метод. посібник / Н. М. Внукова, В. І. Успенко, Л. В. Временко та ін.; За заг. ред. Н. М. Внукової. – Харків: Бурун Книга, 2004. – 376 с.
5. Базилевич В. Д. Страховий ринок України / В. Д. Базилевич. – К.: КОО, 1998. 374 с.
6. Самойловский А. Л. Стратегическая роль страхования или страхование как фактор макроэкономического равновесия / А. Л. Самойлова // Финансовые услуги. – 2000. – № 3–4. – С. 30–32.
7. Коломин Е. Всероссийское научное общество приглашает к сотрудничеству / Е. Коломин // Финансовые услуги. – 2001. – № 1–2. – С. 44–49.
8. Жилкина М. С. Государственное регулирование страхового рынка / М. С. Жилкина. – М.: «Спутник +», 2002. – 301 с.

Резюме

Предложено методическое обеспечение определения роли страхового рынка в инвестиционно-инновационных процессах. Рассмотрены особенности инвестиционной деятельности страховой организации.

Summary

Systematic guarantee of reveal role insurance market in investment-innovation process are suggest. Especially of investment activity insurance organization are reviewed.

УДК 334.7:330.342.14

Е. Н. Панкратова

РАЗВИТИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО СОДЕРЖАНИЯ ДОХОДА ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Ключевые слова: доход, хозяйствующий субъект, институциональная среда, переходная экономика, собственник, инвестиционное поведение.

Вопросы институтогенеза являются одним из важных аспектов объекта современных институциональных исследований. Какие факторы способствуют формированию эффективных институтов, как можно интенсифицировать этот процесс, какую цену приходится платить за слишком быстрые институциональные преобразования — все эти вопросы находятся в центре внимания отечественных и зарубежных ученых. Переход к инновационно-инвестиционной модели роста требует ответственного субъекта, способного к долгосрочному хозяйственному поведению на основе использования части дохода на прирост капитала, на инновации и инвестиции.

На наш взгляд, при этом важно учитывать, что доход хозяйствующего субъекта как таковой не является институционально нейтральным. Стабильное получение дохода «привязывает» субъекты к данной системе норм, правил и традиций. Сам факт создания и получения дохода способен порождать определенные социально-экономические эффекты. Для выработки правильной социально-институциональной политики крайне важно исследовать природу этих эффектов и механизмы их влияния на институциональное развитие переходных экономик.

Различные аспекты проблемы институциональной природы хозяйствующих субъектов рассмотрены в работах таких представителей институционального направления, как Р. Коуз, Д. Норт,

О. Уильямсон, Дж. Ходжсон, В. Дементьев, А. Заостровцев, Г. Клейнер, О. Яременко [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. В их публикациях проанализирована структура внутренней и внешней институциональной среды фирмы (корпорации), раскрыты механизмы кругооборота институциональных ресурсов, исследованы предпосылки институциональной эволюции. Доход в этих концепциях рассматривается либо как цель фирмы (Р. Коуз), либо как самая важная цель фирмы (О. Уильямсон), либо как одна из целей фирмы (Г. Клейнер).

В то же время в литературе пока не сформировалось понимание системной институциональной природы дохода как такового, самого по себе. Поэтому предложения, направленные на более эффективное включение деятельности хозяйствующих субъектов в решение социально-экономических задач общества, как правило, выводят сам доход за скобки. Однако, на наш взгляд, сформированный в настоящее время инструментарий институционального анализа дает возможность зафиксировать собственное институциональное содержание дохода и включить его в систему факторов институтогенеза.

К числу базовых установлений рынка как такового относится свобода (свободная воля) продавцов и покупателей. Свобода продавать и покупать придает ресурсам мобильный характер. Именно это условие является необходимой предпосылкой эффективного использования экономических ресурсов общества.

В то же время свободная воля субъекта собственности ограничена природой объекта его собственности. Объект собственности как экономический ресурс может использоваться не произвольным образом, а только в соответствии с его природой. Доход субъекта представляет собой результат использования принадлежащего ему объекта и в этом качестве может быть использован собственником безо всяких ограничений. В то же время доход как результат использования собственности точно так же, как и объект собственности, обладает собственной природой (натурально-вещественной, социально-экономической и институциональной), которая *ограничивает* волю собствен-

ника. Это ограничение может приобретать институциональный характер. Для исследования содержания института дохода необходимо установить внутренние существенные связи, интегрирующие доход с другими структурными элементами хозяйствующих субъектов.

Любой доход всегда сохраняет определенную связь с источником своего происхождения (функциональную, финансовую, институциональную). Функциональная связь означает, что в структуре дохода есть элементы, функционально предназначенные для возвращения к источнику происхождения, например издержки производства. Финансовая связь означает, что часть дохода должна быть возвращена к собственнику ресурса (рента, заработная плата, процент). Институциональная связь означает, что доход должен обеспечить возобновление существующего статуса получателя дохода. Это отметил еще Фома Аквинский, когда говорил, что цена товара должна обеспечить участникам обмена уровень жизни, приличествующий их сословию. Сам факт получения дохода уже диктует получателю некоторые действия, носящие рекомендуемый, желаемый или безальтернативный характер, в силу чего свободный субъект вынужден исполнять еще и роль агента не всегда это осознавая. Таким образом, с определенной точки зрения, доход для субъекта выступает как институт, как внешняя данность.

При переходе к рынку, в процессе трансформации монопольной собственности государства в дифференцированный комплекс, построенный на гетерогенных основаниях, для нового собственника практическое познание институциональной природы дохода и включение ее в свои внутренние ограничения в качестве опоры не может быть мгновенным актом. Становящийся собственник поначалу относится к доходу от использования экономических ресурсов сугубо потребительски: «Мой завод, мой доход, мои деньги — все это мой личный (потенциальный либо реальный) потребительский ресурс». Полное изъятие из оборота капитала полученной прибыли — это не самое крайнее проявление такой позиции. Когда прибыли не хватает, изымается

оборотный капитал. Когда предприятие останавливается, можно продать оборудование, хотя бы на металлолом. Проедание приватизированного имущества выступало в начале рыночной трансформации как его абсолютное присвоение. Однако эта абсолютность была мнимой.

Ряд обстоятельств способствовал этому. Разрушение «железного занавеса» привело к массовому наплыву товаров «second hand», быстрому и некритическому усвоению поверхностных стереотипов западного общества потребления. Отказ от государственного тотального контроля, официальной советской морали породил иллюзию полной свободы, которая на самом деле была «свободой пустоты». Человек, обреченный проедать капитал, поскольку он не знает и не умеет ничего другого, лишен воли использовать ресурсы в соответствии с их природой. В этом смысле он не субъект, он всего лишь орудие, инструмент разрушения технологически, структурно и институционально устаревшей системы государственного социализма.

К счастью, такой этап «потребительского капитализма» по определению должен быть очень коротким. Выбраковка «капиталистов-едоков» заняла в Украине не больше 2–3 лет и закончилась с переходом к политике финансовой стабилизации (1996–1999).

В той степени, в которой становился очевидным эфемерный характер «потребительского капитализма», общество было вынуждено все больше обращаться в сторону единственной реальной работающей экономики той эпохи – экономики советских заводов и фабрик. «Красные директора», как правило, пытались сохранить организационно-техническое ядро предприятия в ожидании лучших времен. Это не позволяло им полностью перенять манеры и разрушительный образ действий «новых русских» – на это не хватало времени и денег. В противном случае они быстро попадали в категорию капиталистов-едоков, и карьера их в этом качестве столь же быстро заканчивалась.

Фаза выживания, несмотря на свой производительный характер, в противоположность безудержному потребительству предыдущей фазы, все же носила характер либо простого, либо суженного воспроизводства. В условиях бартерных схем, векселей и взаимозачетов приходилось продавать что-то не очень нужное, чтобы сберечь что-то крайне необходимое для данного предприятия, заплатить налоги, избежать банкротства. Такое выживание в экономике не может продолжаться сколь угодно долго, поскольку выживание — это попытка растянуть во времени умирание предприятий.

Стагнация способствовала и предельно жесткая денежно-кредитная политика 1996—1999 гг. в Украине, которая породила всеобщий дефицит ликвидности. Отсутствие ликвидности поднимало транзакционные издержки и риски рыночной специализации на чрезвычайно высокий уровень. Ведь получать доход в этих условиях — это значит получать некоторое количество чрезвычайно запутанных прав и обязательств, реализация которых напрямую зависит от благорасположения коррумпированных чиновников.

Как только Украинское государство отказалось от буквального исполнения рекомендаций МВФ по финансовой стабилизации и начало с 2000 года проводить прагматичную денежно-кредитную политику, в экономике заработал мультипликационный эффект расширения спроса. Предприятия получили реальную возможность продавать свои товары за деньги, то есть получать доход в прямом смысле этого слова.

Оказалось, что продавать — значит жить, и иногда жить неплохо. Субъекты начинают понимать, что чем больше ты продаешь, тем лучше живешь. Жизнь за счет полученных от покупателей денег вынуждает выживших (как правило) «красных директоров», и выживших (случайно) «капиталистов-едоков» беречь как зеницу ока оборотный капитал. На личное потребление можно тратить лишь то, что можно безболезненно отвлечь от оборота капитала. Часто это вовсе не означало, что капиталист-продавец был аскетом по сравнению с «едоком»,

потому что сравнительно меньшая доля лично потребляемого дохода соотносилась с существенно большим чистым доходом.

Понятие чистого дохода выражает более высокую степень институциональной зрелости и социальной ответственности хозяйствующих субъектов. Для «красного директора» переход от модели «главное — выполнить план» к модели «производить то, что можно продать» был своего рода революцией на микроинституциональном уровне, потребовавшей радикальных изменений в структуре и функциях управления.

Консолидация государственной власти и «красных директоров» с новой финансовой буржуазией породила в Украине реальные финансово-промышленные группы. В то же время по мере завершения этой консолидации исчерпываются возможности восстановительного экономического роста. Износ основного капитала, давление внешней конкуренции, структурные изменения, социально-политические сдвиги в обществе, которые приводят к радикальному перераспределению экономической власти — все это резко усиливает неопределенность и риски и одновременно делает инвестиции и инновации единственным способом сохранить свое место под солнцем.

Диверсификация рисков финансово-промышленных групп естественным путем порождает инвестирующего капиталиста. Условием такого статуса является способность к профессиональному управлению риском на длинных интервалах, что требует осмысленного выделения части чистого дохода для создания и реализации инвестиционных программ. Переход к этому этапу институционального развития хозяйствующих субъектов экономика Украины начала на рубеже 2004—2005 гг.

Сложность анализа институционального содержания этого этапа обусловлена рядом обстоятельств. Во-первых, формирующийся предмет исследования еще не обладает всеми целостными характеристиками и поэтому не может быть теоретически отражен в виде законченной логической модели. Во-вторых, на процесс формирования институционально зрелых хозяйствующих субъектов сильнейшим образом влияют факторы глобальной

переходности, а значит, и неопределенности. В-третьих, имеет место быстрый процесс институционального развития смежных зон хозяйственной системы: домохозяйство, государство, институты гражданского общества. В виде гипотезы можно высказать предположение, что весьма важную роль в развитии институциональных форм дохода будет играть процесс секьютиризации, то есть активизации роли фондового рынка и фондовых активов в формировании и использовании доходов того типа хозяйствующего субъекта, который мы условно назвали капиталистом-инвестором.

На основании критерия выделения главной социальной фигуры (или критерия отношения основных акторов к использованию получаемого дохода) переход к рыночной системе может быть разделен на такие последовательные этапы:

1. Этап «капиталистов-едоков» или «потребительского капитализма», когда захваченный в процессе массовой приватизации капитал используется сугубо на цели личного потребления.

2. Этап «красных директоров», вся деятельность которых направлена на сохранение организационно-технического и кадрового ядра предприятий. Основной капитал уже исключается из числа возможных источников личного дохода.

3. Этап работы на рынок, на покупателя. Главные акторы — капиталисты-продавцы. Маркетинг становится самой популярной и быстро растущей сферой деятельности. Зона внутренних табу для потребительских запросов собственника расширяется — туда уже попадает и оборотный капитал.

4. Этап капиталиста-инвестора. Прибыль нужно делить между доходом и капиталом. При этом ограничение потребляемого дохода с целью увеличения капитала, которое происходит под давлением внешних обстоятельств, постепенно превращается в самоограничение, в свободную *волю* собственника.

Разумеется, разработанная нами в данной статье классификация является достаточно условной, а названные типы могут быть названы, по аналогии с типологией рыночных структур, *чистыми типами*. В реальной жизни возможны самые разные

комбинации и разные личные институциональные истории хозяйствующих субъектов, в том числе и инверсионные (деградация от «инвестора» к «едоку»). Однако господствующая линия институциональной эволюции идет от преобладающей роли первого типа через второй и третий к главенствующей роли четвертого типа – капиталиста-инвестора.

В итоге постепенной эволюции переходной экономики доход приобретает классическую институциональную форму дохода хозяйствующего субъекта, *хозяина*. Поле его свободы расширяется не только в пространстве, но и во времени. Для такого хозяина богатеть – это не значит больше пить, больше есть, больше приобретать домов, машин, яхт, а становиться более свободным. Доход предписывает ему инвестиционное поведение. Внешнее обнаружение постепенного перехода на этот высший этап институционального развития хозяйствующих субъектов – начало инвестиционного роста.

Государство может способствовать формированию такого эффективного собственника по двум направлениям. Во-первых, это обеспечение стабильности национальной денежной единицы, что и делает возможным маневр доходами (накопленной стоимостью) во времени, открывает дополнительный простор свободной воли хозяйствующего субъекта. Во-вторых, это стабильность собственности, ее безусловная защита и четкая спецификация всех ее прав. Любые попытки подорвать эти две базовые стабильности под предлогом мгновенного обеспечения социальной справедливости делают общество в целом и каждого в отдельности беднее, либо сегодня, либо в перспективе.

В то же время в дальнейшем необходимо выявить конкретные механизмы влияния дохода и его составных частей на различные типы поведения хозяйствующих субъектов. В частности, особый интерес представляет вопрос о путях и границах налогового стимулирования инвестиционного поведения предприятий. Это позволит обеспечить необходимую адресность и конкретность мер государственной политики, направленных на переход к инновационно-инвестиционной модели экономического роста.

Список литературы

1. Гегель Г. В. Ф. *Философия права* / Гегель Г. В. Ф.; [Пер. с нем.]. Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.
2. Дементьев В. Е. *Квазиинтеграция в фокусе институциональной теории* / В. Е. Дементьев // Вестник Государственного университета управления. Серия «Институциональная экономика». — 2001. — № 2.
3. Заостровцев А. *Рентоориентированное поведение: потери для общества* / А. Заостровцев // Вопросы экономики. — 2000. — № 5. — С. 31–49.
4. Клейнер Г. Б. *Эволюция институциональных систем* / Г. Б. Клейнер. М.: Наука, 2004. — 240 с.
5. Коуз Р. *Природа фирмы* / Р. Коуз; [Пер. с англ.] // Теория фирмы. — СПб.: Экономическая школа, 1995. — 534 с.
6. Норт Д. *Институції, інституційна зміна та функціонування економіки* / Д. Норт; [Пер. з англ. І Дзюб]. — К.: Основи. — 2000. — 198 с.
7. Уильямсон О. И. *Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация* / О. И. Уильямсон; [Пер. с англ.]. — СПб.: Лениздат; CEV Press, 1996. — 702 с.
8. Ходжсон Дж. *Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории* / Дж. Ходжсон; [Пер. с англ.] — М.: Дело, 2003. — 464 с.
9. Яременко О. Л. *Переходные процессы в экономике Украины: институциональный аспект* / О. Л. Яременко. — Х.: Основа. — 1997. — 186 с.

Резюме

У статті проведено дослідження доходу господарюючого суб'єкта як інституційного фактора. За допомоги узагальнення значного теоретичного та фактичного матеріалу здійснено аналіз внутрішніх суттєвих зв'язків, які інтегрують дохід з іншими структурними елементами господарюючих суб'єктів. На підставі критерію виділення головної соціальної фігури розроблено класифікацію послідовних етапів переходу до ринкової системи.

Summary

The income of an economic entity as an institutional factor is considered. The internal essential connections integrating the income with other structure

elements of an economic entity are researched on the basis of a generalization of a considerable number of theoretical sources and actual facts. A classification of sequential phases of the transition to a market system is developed on the grounds of the criterion of distinguishing the principal social figure.

УДК 339.137.2

О. Є. Сомова

ПОРЯДОК ОЦІНКИ ДОВГОСТРОКОВОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА З МЕТОЮ ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ ЙОГО КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ

Ключові слова: вартість у постпрогнозний період, ефективність виробництва, дисконтування, індекс доходності, чистий грошовий потік, чиста поточна вартість.

Один із засновників теорії конкурентоспроможності (КС) М. Портер пов'язує її з ефективністю використання ресурсів, але не конкретизує, через які саме показники може бути обчислена така ефективність діяльності підприємства. Традиційно економічну ефективність виробництва визначають як відношення результатів до витрат, обчислюючи різні види рентабельності. Однак показник рентабельності підприємства має недоліки – він характеризує тільки поточний стан підприємства і не оцінює перспективи його розвитку. Сучасна економічна література пропонує кілька інструментів оцінки довгострокової ефективності: чиста поточна вартість, індекс доходності, внутрішня норма доходності та інші, що засновані на використанні показника грошового потоку. Найчастіше вони розглядаються як характеристики проектів, але, за умови уточнення, виходячи з мети оцінки, можуть застосовуватися для визначення ефективності роботи підприємства та оцінки рівня його конкурентоспроможності.

Порядок розрахунку чистої приведеної вартості (ЧПВ) описує В. Савчук у книзі «Бюджет капіталу та фінансове обґрунтування інвестиційного проекту» [4]. В цій роботі розглядаються дві схеми обчислення показника ЧПВ: традиційна та схема власного капіталу. В. Савчук зазначає, що розрахунки за цими схемами дають різні результати, тому що в першому випадку оцінюється ефективність роботи всього капіталу, а в другому — тільки власного. Слід погодитися з його твердженням, що розрахунок за схемою власного капіталу є більш гнучким і наочним, бо дозволяє врахувати всі нюанси порядку повернення кредиту та продемонструвати грошовий потік з урахуванням відсотків за кредит та повернення суми боргу.

Достатньо детальна характеристика порядку розрахунку ЧПВ представлена також у колективній роботі «Оцінка бізнесу» під керівництвом В. Єсипова [1]. Оцінку вартості підприємства за методом чистої поточної вартості грошових потоків, тобто розрахунок ЧПВ підприємства, пропонується проводити виходячи з використання або виключно власного капіталу, або загальної суми інвестованого капіталу з урахуванням позикових коштів. У разі використання позикового капіталу пропонується збільшувати грошовий потік на суму відсотків за кредит, які раніше були відняті для обчислення чистого прибутку [1, с. 68]. Такий підхід викликає певні сумніви: повернення суми виплачених відсотків за користування кредитом до грошового потоку є необґрунтованим, тому що ці витрати є реальними (на відміну від амортизації, яка входить до собівартості продукції, але не витрачається підприємством, а накопичується).

Важливо, що для оцінки ЧПВ підприємства в методиці [1] пропонується розглядати два періоди: прогнозний і постпрогнозний. У прогнозному періоді грошовий потік може змінюватися, мати від'ємні значення, якщо витрати перевищують доходи. Але припускається, що після завершення прогнозного періоду доходи бізнесу стабілізуються і будуть спостерігатися стабільні довгострокові темпи зростання або нескінченні рівномірні доходи. Згідно з методикою, що розглядається, прогнозний період для

країн із нестабільною економікою має бути обмежений трьома роками, для країн із більш прогнозованою економікою він може складати 5–10 років [1, с. 68]. Схожий підхід із використанням чистих дисконтованих грошових потоків та виділенням в розрахунках прогнозного і постпрогнозного періоду розглянуто і в колективній роботі І. Скоробогатих та Д. Чиняєвої [5, с. 64], присвяченій оцінці вартості торгової марки. На необхідності виділення прогнозного і постпрогнозного періодів наголошується також у роботі І. Ніконова [3, с. 95].

Ціллю статті є уточнення формули розрахунку показника чистої поточної вартості підприємства, що може використовуватися для оцінки рівня його КС.

На основі критичного аналізу названих вище методик розрахунку чистої поточної вартості підприємства та узагальнення відомих положень теорії фінансового та інвестиційного аналізу пропонуємо розраховувати показник ЧПВ підприємства для оцінки рівня його КС у наступному порядку:

- 1) визначення тривалості прогнозного періоду (3–5 років);
- 2) розрахунок показника чистого грошового потоку (ЧГП) для кожного року прогнозного періоду за формулою (1), що спирається на розробки В. Савчука [4] і враховує у грошовому потоці суму інвестицій I_t , як це пропонують інші автори [1, с. 67–68]:

$$\text{ЧГП}_t = \text{Пр}_{\text{оп } t} - \%Kp_t - \Pi_t + \text{Ам}_t \pm \Delta \text{РК}_t + \text{РК}_{\text{вив } t} + K_{\text{лікв } t} - I_t \quad (1)$$

де $\text{Пр}_{\text{оп } t}$ – прибуток, що підлягає оподаткуванню;

$\%Kp_t$ – сума відсотків за кредит;

Π_t – податок на прибуток, що нараховується з різниці між прибутком, що підлягає оподаткуванню, та сумою відсотків за кредит;

Ам_t – сума амортизаційних відрахувань;

$\Delta \text{РК}_t$ – грошові потоки у зв'язку зі змінами в робочому капіталі;

$\text{РК}_{\text{вив } t}$ – грошові потоки у зв'язку із вивільненням робочого капіталу;

$K_{\text{лікв } t}$ – додатковий грошовий потік у разі продажу або передачі на інший проект за ліквідаційною вартістю устаткування, що використовувалося;

I_t – інвестиції за період;

3) у випадку розрахунків за даними фінансової звітності чистий грошовий потік має розглядатися спрощено – як сума чистого прибутку та амортизації;

4) визначення ставки дисконту (E) за моделлю Фішера [2, с. 50]:

$$I + E = I + r = (I + r_n) \cdot \mathcal{C}(I + T_I), \quad (2)$$

де r – реальна відсоткова ставка;

r_n – номінальна відсоткова ставка;

T_I – темп інфляції;

5) розрахунок величини вартості у постпрогнозний період за моделлю Гордона [1, с. 77]:

$$B_{nn} = \frac{ГП_{t-1}}{(E - g)}, \quad (3)$$

де B_{nn} – вартість у постпрогнозний період;

$ГП_{t-1}$ – грошовий потік першого з постпрогнозних років;

g – темп щорічного зростання грошового потоку;

6) розрахунок чистої поточної вартості (ЧПВ) бізнесу як суми теперішніх вартостей майбутніх грошових потоків і вартості у постпрогнозний період за винятком початкових інвестицій, під якими пропонуємо розуміти статутний капітал підприємства на початку періоду, що аналізується (формула (4)):

$$ЧПВ = \frac{ЧГП_1}{(1 + E)^1} + \frac{ЧГП_2}{(1 + E)^2} + \dots + \frac{ЧГП_n}{(1 + E)^n} + B_{nn} - СК, \quad (4)$$

де $ЧГП$ – чистий грошовий потік;

$СК$ – статутний капітал підприємства на початок періоду, що аналізується.

Розглянемо застосування описаного порядку оцінки ЧПВ підприємства для оцінки рівня його КС на прикладі групи

підприємств фарфоро-фаянсової галузі. Результати оцінки чистої поточної вартості групи оцінюваних підприємств надано в табл. 1. При розрахунку зроблено такі припущення: по-перше, ЧГП розраховуються за даними фінансової звітності як сума чистого прибутку та амортизації, по-друге, ЧГП підприємств вважається незмінним протягом прогнозного та постпрогнозного періодів.

Для визначення ставки дисконту були використані дані Національного банку України про те, що у 2004 році середня ставка за строковими депозитами в національній валюті (r_n) складала 13,1%, а темп інфляції (індекс приросту споживчих цін) дорівнював: $T_1 = 12,3\%$. Виходячи з цього ставку дисконтування прийнято на рівні 27%.

Отримані результати дають підстави стверджувати, що чистою поточною вартістю і, відповідно, довгостроковою конкурентоспроможністю характеризуються тільки два підприємства фарфоро-фаянсової галузі: Коростенський і Полонський заводи, бо оціночне значення їх чистої поточної вартості більше нуля, причому ЧПВ АТЗТ «Коростенський фарфоровий завод» більш ніж у п'ять разів перевищує цей показник в АТЗТ «Полонський фарфор». Заводи в Сумах, Березне і Будах мають від'ємне оціночне значення показника ЧПВ, тобто є неконкурентоспроможними.

«Сумський фарфоровий завод» відрізняється тим, що має додатне значення сумарних дисконтованих грошових потоків, а від'ємний показник ЧПВ отримано через перевищення суми статутного капіталу над сумарними дисконтованими грошовими потоками. Тобто в разі стабільної роботи підприємства протягом шести років і більше або нарощування обсягів чистого прибутку значення його ЧПВ може стати позитивним.

Після визначення ЧПВ може бути розрахований похідний від нього показник – індекс доходності (ІД). На відміну від абсолютного показника чистої поточної вартості, ІД є відносним показником економічної ефективності проекту, що зіставляє сумарний дисконтований грошовий потік із витратами капіталу (так само, як при розрахунку ЧПВ, під витратами капіталу будемо розуміти

Таблиця 11

Оцінка чистої поточної вартості підприємств фарфоро-фаянсової галузі, тис. грн

Підприємство	Грошовий потік у прогнозних роках					Вартість у постпрогнозний період	Сумарні дисконтовані грошові потоки	Статутний капітал	Чиста поточна вартість	Індекс доходності
	2004	2005	2006	2007	2008					
ВАТ «Березнефарфор»	-174,3	-174,3	-174,3	-174,3	-174,3	-645,1	-1095,1	190,0	-1285,1	-
АТЗТ «Будянський фаянс»	-365,2	-365,2	-365,2	-365,2	-365,2	-1351,9	-2294,8	107,7	-2402,5	-
АТЗТ «Коростенський фарфор»	2563,1	2563,1	2563,1	2563,1	2563,1	9489,1	16107,3	10125,0	5982,3	0,591
АТЗТ «Полонський фарфор»	680,2	680,2	680,2	680,2	680,2	2518,1	4274,4	3206,0	1068,4	0,333
АТЗТ «Сумський фарфоровий завод»	183,0	183,0	183,0	183,0	183,0	677,5	1150,0	2231,0	-1081,0	-
Коефіцієнти дисконтування (E = 27%)	0,7873	0,6199	0,4881	0,3843	0,3025	-	-	-	-	-

статутний капітал). Його економічний зміст аналогічний показнику рентабельності при обліковій оцінці ефективності і вимірює норму доходності капіталу з урахуванням чинника часу:

$$ID = \frac{ЧПВ}{СК} \quad (5)$$

Для остаточного порівняння двох доходних підприємств — «Коростенського фарфорового заводу» і «Полонського фарфору» — розраховано їх індекси доходності (табл. 1). За отриманими результатами зроблено висновок, що «Коростенський фарфоровий завод» має більш високий рівень довгострокової ефективності, що виражається показниками його чистої поточної вартості та індексу доходності, і відповідно більш високий рівень конкурентоспроможності в групі оцінюваних підприємств фарфорофаянсової галузі України.

За допомогою запропонованої методики оцінки рівня КС підприємства власник або інвестор можуть визначити лідерів галузі за показниками чистої поточної вартості та індексу доходності. Вважаємо, що саме ці показники найбільш об'єктивно характеризують рівень КС підприємства через свій узагальнюючий характер, відсутність суб'єктивних балових оцінок та узгодженість із загальноновизнаною тезою про залежність рівня КС підприємства від ефективності використання його ресурсів.

Список літератури

1. *Есипов В.* Оценка бизнеса: Учеб. для вузов / В. Есипов, Г. Маховикова, В. Терехова. — СПб.: Питер, 2003. — 415 с.
2. *Колісник М.* Дев'ять підходів до визначення процентної ставки / М. Колісник // Києво-Могилянська бізнес-студія. — 2002. — № 1 (травень). — С. 46–53.
3. *Никонова И. А.* Стоимость компании / И. А. Никонова // Сборник научных статей кафедры экономики инвестиций Московского авиационного института, под науч. ред. А. Н. Трошина — М.: Доброе слово, 2002. — С. 93–103.

4. Савчук В. П. Бюджет капитала и финансовое обоснование инвестиционного проекта. – К., 2004. – 259 с.

5. Скоробогатых И. И. Сравнительный анализ существующих методик оценок стоимости торговой марки / И. И. Скоробогатых, Д. А. Чиняева // Маркетинг в России и за рубежом. – 2003. – № 6. – С. 58–67.

Резюме

В работе представлены результаты анализа основных методов расчета чистой текущей стоимости (ЧТС) проектов и предприятий. Предложена уточненная формула и процедура расчета ЧТС предприятия с целью оценки уровня его конкурентоспособности.

Summary

The results of analysis of the main Net Present Value (NPV) evaluation methods for projects and enterprises have been displayed in the article. A specified formula and a procedure of enterprise's NPV evaluation with the purpose of enterprise competitiveness estimation has been proposed.

УДК 658.14

Г. В. Строкович

ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ НЕМАТЕРІАЛЬНИХ АКТИВІВ І ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Ключові слова: нематеріальні активи, інтелектуальний капітал, методи оцінки, вартісна оцінка.

У теперішніх умовах усе більшого значення набувають нематеріальні активи підприємства. Це пояснюється, в першу чергу, тим, що достовірне визначення їх вартості дозволяє господарським суб'єктам залучати більшу кількість фінансових та інших ресурсів з боку зовнішніх інвесторів, зменшувати прибуток, оподаткування; коректно оцінювати внески до статутних фондів; об'єктивно визначати вартість підприємства, його цінних

паперів на фондовій біржі і таке інше. За минулий рік обіг нематеріальних активів по Україні склав близько тридцяти мільйонів доларів, що не відображає їхньої реальної вартості. У зв'язку з цим вітчизняним підприємствам необхідно більшого значення надавати їх оцінці, оскільки збільшення вартості нематеріальних активів дозволить істотно збільшити обсяги капіталу, що залучається.

Проблемам оцінки нематеріальних активів підприємства присвячено велику кількість робіт зарубіжних і вітчизняних авторів, таких як Р. Рейлі, Р. Швайс, Р. Хігінс, Т. Амблер, Б. Лев, Д. С. Львов, Л. Н. Тепман, В. Е. Есипов, Ю. Капіца, Н. С. Краснокутська, В. Н. Гавва, Е. А. Божко та інші.

Метою написання статті є дослідження економічних категорій «нематеріальні активи», «інтелектуальні активи», аналіз теоретичних аспектів їх оцінки як істотної складової вартості підприємства.

У науковій і спеціальній літературі, на практиці існують різні тлумачення категорії «нематеріальні активи». Найчастіше дана категорія ототожнюється з поняттям «інтелектуальний капітал», «інтелектуальна власність», «невідчутні активи», оскільки розкриває близькі по суті властивості й ознаки. Проте дані категорії мають деяку схожість і відмінності, які визначають наочну область використання цих категорій.

У нормативно-правовій сфері взагалі відсутня категорія «інтелектуальний капітал». Так, у бухгалтерському обліку здійснюється облік тільки нематеріальних активів, який проводиться на підставі Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 8 «Нематеріальні активи», затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 18.10.99 р. за №242. Згідно з п. 4 П(С) БО 8, «нематеріальний актив – немонетарний актив, який не має матеріальної форми, може бути ідентифікований і міститься підприємством з метою використання протягом періоду більше одного року (або одного операційного циклу, якщо він перевищує один рік) для виробництва, торгівлі, в адміністративних цілях або надання в оренду іншим особам». Законодавство

України дозволяє враховувати права користування природними ресурсами, права користування майном; права на знаки для товарів і послуг; права на об'єкти інтелектуальної власності; авторські і суміжні з ними права; гудвіл; інші нематеріальні активи.

У Господарському кодексі України існує категорія «інтелектуальна власність». Статтею 86 передбачено, що внесками учасників і засновників господарського суспільства можуть бути будови, споруди, устаткування й інші матеріальні цінності, цінні папери, права користування землею, водою й іншими природними ресурсами, будинками, спорудами, а також інші майнові права (включаючи майнові права на об'єкти інтелектуальної власності), грошові кошти, зокрема в іноземній валюті [1].

Згідно з наказом Фонду державного майна України і Державного комітету з питань науки і технологій від 27.07.95 р. за № 969/97, експертна оцінка нематеріальних активів здійснюється наступними способами:

визначенням сучасної вартості відтворення нематеріальних активів, узятих на облік у результаті інвентаризації;

капіталізацією прибутку для визначення сумарної вартості нематеріальних активів, не відображених у балансі підприємства; на основі двох вище наведених способів.

У Міжнародних стандартах оцінки МСО 2003 [2] представлено трактування невідчутних активів як інтересів, які містяться в нематеріальних об'єктах (навичках менеджменту і маркетингу, кредитних рейтингах, гудвілі і різноманітних юридичних правах) або інструментах (товарних знаках, авторських правах, франшизах, патентах, контрактах).

Сьогодні не існує єдиної думки щодо взаємозв'язку категорій «нематеріальні активи», «інтелектуальний капітал», «невідчутні активи».

На думку багатьох дослідників, найбільш загальною категорією є інтелектуальний капітал, що включає, в свою чергу, людський капітал, структурний або організаційний капітал, а також клієнтський капітал. Специфічність моделей, що відображають

інтелектуальний капітал, базується на виділенні елементів і взаємозв'язків між ними. На рис.1 подано структуру інтелектуального капіталу, яку запропонував Л. Едвінссон.

Рис.1. Структура інтелектуального капіталу за Л. Едвінссоном [3]

У схемі інтелектуальний капітал представлено у вигляді арифметичної суми його елементів. Проте оцінити вартість інтелектуальних активів підприємства в даному випадку практично неможливо, оскільки їх оцінку слід проводити не тільки поелементно, але і з урахуванням взаємного впливу, на основі якого можливе утворення синергетичного ефекту. Вирішити виниклу проблему спробував Д.-Е. Свейбі.

Д.-Е. Свейбі формує модель на основі категорії «матеріальні активи», хоча в загальноприйнятому сенсі йдеться про інтелектуальний капітал [4]. Нематеріальні активи підрозділяються на компетенцію співробітників, внутрішню і зовнішню структуру підприємства. До компетенцій належать знання, здібності, накопичений досвід, освіта. Зовнішня структура орієнтована на відносини з клієнтами і постачальниками (імідж підприємства, торгова марка, визнання продукції). Внутрішня структура орієнтована на підтримку організації і включає патенти, авторські права, бази даних, системи управління, наукові дослідження та розробки. Кожний із перерахованих параметрів оцінюється з погляду зростання й інновацій, ефективності і стабільності.

Показники, представлені в моделі, мають різні одиниці вимірювання, тому істотним недоліком даної моделі є те, що не можна провести узагальнену оцінку вартості матеріальних активів ні в кількісних, ні в якісних параметрах, що дозволяє зробити об'єктивні висновки не тільки керівництву підприємства, а й зовнішнім інвесторам.

Сьогодні активно обговорюється питання з приводу доцільності розробки єдиного для всіх підприємств підходу за оцінкою їх нематеріальних активів. У бухгалтерському обліку існує методика за оцінкою нематеріальних активів. Цей порядок однаковий для всіх підприємств, відомий як укладачам, так і користувачам звітності, дозволяє зіставляти показники різних господарюючих суб'єктів у часі і просторі. Проте проблема полягає в тому, що показники, на основі яких базується методика, повинні зважати на специфіку діяльності підприємства і подальші перспективи його розвитку.

Тому, не дивлячись на існуючі переваги, продовжується дискусія з приводу об'єктивності системи бухгалтерського обліку. Р. Каплан і Д. Нортон вважають, що сучасний бухгалтерський облік «розроблений сторіччя тому для здійснення довгострокових операцій між незалежними суб'єктами». Разом із тим, розроблена цими авторами система показників для трансформації стратегії підприємства в кінцеві результати містить як фінансові, так і нефінансові (клієнти, внутрішні процеси бізнесу, навчання і розвиток персоналу) складові. Автори моделі «balanced scorecard» вважають, що доповнення традиційних фінансових показників системою оцінок перспектив підприємства робить загальну систему показників дійсно збалансованою. Дана система показників включає тріаду інтелектуального капіталу: клієнти – клієнтський капітал, внутрішні процеси бізнесу – організаційний капітал, навчання і розвиток персоналу – людський капітал.

Методи оцінювання інтелектуального капіталу істотно відрізняються на різних зарубіжних і на вітчизняних підприємствах. Тому структура інтелектуального капіталу постійно трансформується.

Одним із методів вимірювання невідчутних активів є чотири-листа модель FiMIAM, яка включає структурний капітал, клієнтський капітал, людський капітал і стратегічний капітал, кожний з яких характеризується відповідним набором показників [5].

Оцінка рівня інтелектуального капіталу (нематеріальних активів) складна для інтерпретації, тому з'явилися моделі, що пропонують один узагальнений показник. Таким є ІС-індекс, що дозволяє сумістити фінансові (економічну додану вартість, вартість підприємства) і нефінансові (стратегія, компетенція і так далі) параметри [6].

Класифікація нематеріальних активів [7] здійснюється за складом (інтелектуальна власність, майнові права; відкладені або відстрочені витрати, гудвіл); за терміном використання (що функціонують і нефункціонують); за обіговістю (поточні, довгострокові); за ступенем відчуження (відчужувані і невідчужувані); за ступенем дії на фінансові результати (пряме і непряме); за ступенем правової захищеності (авторські права є чи ні); за ступенем індивідуалізації праці (власні – працівники або засновники підприємства, пайові – розроблені з іншими фізичними і юридичними обличчями; придбані – одержані від інших фізичних або юридичних осіб на платній основі або безоплатно).

Особливості вартісної оцінки нематеріальних активів:

- залежність величини вартості від об'єму переданих прав;
- можливість несанкціонованого використання об'єктів, які не мають правового захисту;
- можливість відчуження нематеріального активу;
- підготовча робота щодо організації оцінки нематеріальних активів (здійснення правової експертизи прав на інтелектуальну власність: патенти, ліцензії, свідоцтва договору, договору про переуступку прав).

Таким чином, можна зробити висновок, що більшість представлених моделей ідентична за змістом. Більшість авторів визнають існування клієнтського, структурного і людського капіталів. Проте називають цей капітал, або активи, по-різному:

інтелектуальний або нематеріальний. На думку автора, доцільно трактувати дану категорію як інтелектуальний капітал, тому що ця назва ширше розкриває її економічний сенс у порівнянні з нематеріальними активами, що характеризують тільки облікові операції і що звужують перелік складових. Оцінку інтелектуального капіталу слід здійснювати з позицій системного підходу, виходячи з потенційної вартості його складових і перспектив їх зміни в коротко- і довготермінових періодах. Крім того, оцінку інтелектуального капіталу слід здійснювати у взаємозв'язку з оцінкою фінансових, матеріальних, інформаційних активів.

Надалі передбачається формування комплексної методики для оцінки активів підприємства і її апробація на ряді підприємств Харківського регіону.

Список літератури

1. *Господарський кодекс України*: Закон України від 16.01.2006 р. 36-IV станом на березень // Ліга: Закон [Электронный ресурс]: Компьютерно-правовая система / Всеукраинская сеть распространения правовой информации – [Электр. Прогр.]. Версія 7.4. – К., 2006. – Загл. из рук. для пользователя. – Ежедн. обновл.
  2. <http://www.mrsa.ru/MCO2000.doc>
  3. *Leif Edvinsson*. www.intellectualcapital.se
  4. <http://www.sveiby.com.ua/IntangAss/denosynl.htm>
  5. *I. Rodov, Ph. Leliaert*. FiMIAM: financial method of intangible assets measurement // *Jornal of Intellectual Capital*. – 2002.– Vol. 3. – N 3. – P. 323–336.
  6. *Roos J.* Measuring the future. – 1998. <http://www.unisys.com/execmag/1998-03/journal/viewpoints2.htm>
  7. *Краснокутська Н. С.* Потенціал підприємства: формування та оцінка: Навч. посіб. / Н. С. Краснокутська. – К.: Центр навч. л-ри, 2005. – 352 с.

Резюме

В статті доказана актуальність оцінки нематеріальних активів для отечественних підприємств. Проаналізована взаємозв'язок категорій «нематеріальні активи», «інтелектуальний капітал»,

«интеллектуальная собственность», «неосязаемые активы». Проведен анализ теоретических аспектов оценки нематериальных активов и интеллектуального капитала как существенных составляющих стоимости предприятия.

Summary

The article dwells on the urgency of estimating intangible assets for domestic enterprises. The interrelations of the categories «intangible assets», «intellectual capital», «intellectual property» have been analyzed. Theoretical aspects of estimating intangible assets and intellectual capital as essential constituents of the enterprise cost have been considered.

Філологія

УДК 316.322:378.147.016:811.111

Л. А. Артеменко, В. С. Полина

ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В КОНТЕКСТЕ ДИАЛОГА КУЛЬТУР

Ключевые слова: профессиональная компетентность, коммуникативная компетенция, межличностное речевое взаимодействие, эмотивное речевое поведение.

Современный этап подготовки квалифицированного специалиста выдвигает на первый план задачи формирования у него профессиональной компетентности «как интегрального способа реализации личности в контексте различных профессиональных ситуаций, который органично сочетает в себе когнитивную базу, деятельностные характеристики и поведенческие образцы» [9].

Для профессионала, деятельность которого связана с общением, овладение коммуникативными навыками является неотъемлемой частью его профессиональной компетентности. «Коммуникативная компетенция является частью профессиональной культуры и способствует формированию социальной роли будущего специалиста, поскольку речевая коммуникация отражает социальные смыслы профессиональной деятельности» [9].

Сформировать у студента коммуникативную компетентность — это значит адаптировать человека к жизни, так как компетентность «непосредственно отражает уровень культурного развития личности в целом обществе и может быть для молодого человека одним из условий достижения цели жизни. Ее можно также рассматривать как один из путей воспитания толерантности и диалогизма» [2].

Выпускники неязыковых вузов, владеющие иностранным языком как вторым рабочим языком общения, высоко востребованы в Украине и во всем мире. Проблема обучения

иностранным языкам сегодня ставит новые задачи, вытекающие из обучения в условиях полилога культур.

Обучение английскому языку в контексте диалога культур предполагает формирование и гармоничное развитие всех составляющих коммуникативной компетенции — языковой и речевой, социокультурной и социолингвистической, дискурсивной и стратегической.

Все больше и больше исследований в области коммуникативных компетенций проводится отечественными и зарубежными лингвистами. При этом главными объектами в исследованиях последних лет являются речевые, социокультурные и социолингвистические составляющие коммуникативной компетенции [1; 3; 5; 7; 9; 10; 13; 16; 17; 18].

Не многие авторы, однако, избрали предметом своих исследований стратегическую компетенцию [7], хотя многие признают ее ключевую роль в осуществлении эффективного межличностного речевого взаимодействия в условиях диалога культур [2; 9; 13].

Анализ как отечественных, так и зарубежных исследований позволяет утверждать, что пока нет единой дефиниции термина «стратегическая компетенция». Одни авторы дают ей широкое определение: «умение выбирать эффективные стратегии для решения коммуникативных задач, умение самостоятельно добывать и использовать знания, оценивать их, планировать учебный процесс и усвоение знаний» [8]. Другие — более узкое: «вербальные и невербальные средства, к которым прибегает человек в случае, если коммуникация не состоялась» [6]. Принимая во внимание вышеизложенное, можно считать, что выбор стратегической компетенции предметом исследования делает нашу публикацию актуальной. Объектом исследования является коммуникативная компетенция.

Вслед за Е. В. Ключевым, мы понимаем стратегическую компетенцию как «часть коммуникативного поведения, которая состоит из вербальных и невербальных средств, используемых для достижения коммуникативной цели. Стратегия представляет собой общую рамку, канву коммуникативного поведения» [5].

Мы ставим цели:

- Проанализировать публикации, посвященные вопросам трактовки содержания понятия стратегической компетенции и ее роли в осуществлении эффективной речевой коммуникации между представителями англоязычной и русскоязычной культур.
- Проанализировать задания (секция *Speaking*) в аутентичных учебниках английского языка, используемых для обучения студентов неязыкового вуза, с целью определения того, насколько они способствуют формированию стратегической компетенции.
- Выработать некоторые практические рекомендации по адаптации этих заданий к нуждам русскоговорящих студентов, обучаемых английскому языку как второму языку общения.

Принципы речевого взаимодействия были разработаны в трудах ученых прошлого столетия [5; 10; 13; 16; 17; 18] и успешно развиваются современными лингвистами [1; 3; 7; 9].

Главным является принцип кооперации, который лежит в основе человеческого общения: «твой коммуникативный вклад на данном шаге диалога должен быть таким, какого требует коммуникативная ситуация в соответствии с принятой целью общения» [13].

Принцип кооперации предусматривает выполнение четырех основных максим:

- максима «количества или объема передаваемой информации»: сообщай ровно столько, сколько нужно, избегай лишнего;
- максима качества: передавай правдивую информацию, о которой располагаешь достаточными сведениями;
- максима отношения: придерживайся темы, говори по существу;
- максима образа действия: излагай ясно, кратко, логически последовательно; избегай двусмысленности и непонятных выражений» [3; 4].

Не менее важным по коммуникативной значимости ученые [13; 16; 17; 18] признают принцип вежливости, сутью которого является уважение к личности партнера, то есть учет его

интересов и мнений, для чего говорящий организует свое вербальное и невербальное поведение таким образом, чтобы облегчить положение партнера в решении возникших перед ним коммуникативных задач. Ученые приводят универсальные правила вежливости, соблюдение которых может способствовать эффективности социального взаимодействия [3; 7; 16; 17].

Количество приемов, с помощью которых реализуется принцип вежливости, варьируется от трех [16] до шести [17].

1. Тактичность: своди до минимума затраты усилий партнера; старайся создать для него более выгодное положение.
2. Великодушие: своди до минимума выгоду для себя, бери на себя все усилия.
3. Одобрение: не осуждай других.
4. Скромность: своди до минимума похвалу в свой адрес.
5. Согласие: стремись к согласию, избегай споров.
6. Симпатия: будь благожелателен [17].

Тактика вежливости позволяет смягчить содержание высказывания и улучшить позиции адресата за счет уступок со стороны говорящего. «В лингвистической прагматике вежливость рассматривается как коммуникативная стратегия (или набор стратегий), используемая в процессе речевого общения в соответствии с принципом кооперации для достижения самых разнообразных коммуникативных целей, в том числе для установления реальных или мнимых гармоничных межличностных отношений и поддержания коммуникативного баланса между собеседниками» [3].

В настоящее время одной из ведущих теорий вежливости является теория, разработанная П. Браун и С. Левинсоном, согласно которой «принцип вежливости определяется как особая стратегия речевого поведения, направленная на предотвращение конфликтных ситуаций» [10].

В отличие от принципов кооперации и вежливости, реализуемых в процессе коммуникации, принцип самоутверждения направлен на соблюдение интересов говорящего: «соблюдай свои интересы; не говори ничего такого, что уронило бы тебя в глазах

собеседника; поддерживай свой статус на должном уровне, подчиняясь нормам, принятым в обществе» [3].

В приложениях к газете «Первое сентября» [7] в цикле лекций под общим названием «Стратегии речевого поведения в англоязычной среде» Ю. Б. Кузьменкова обосновывает предпосылки выделения стратегий речевого поведения в отдельную проблему исследования, называет семь стратегий, наиболее типичных для британцев и американцев, и сравнивает их со стратегиями русскоговорящих.

Тот факт, что стратегии речевого поведения англичан и русских имеют свои особенности, незнание и несоблюдение которых часто является причиной трудностей, возникающих в процессе их речевого взаимодействия, ставит стратегическую компетенцию в ряд социокультурных явлений, требующих внимательного изучения. Существенные различия имеются в трактовке, например, понятия вежливости. Воспитанные в разных культурных традициях, выполняющие неписаные, но принятые родным сообществом нормы поведения, представители этих культур, при отсутствии знаний о культуре партнера, привносят в межкультурное общение свое понятие о вежливости, что может привести партнера в недоумение или к осложнению во взаимоотношениях — конфликтной ситуации: «... для полноценного общения требуется, с одной стороны, умение адекватно интерпретировать речевое поведение партнера, а с другой — умение сделать свои мысли доступными для понимания носителя другой культуры, словесно оформляя их в соответствии с привычными для него нормами» [7].

Соблюдение стратегий эмотивного речевого поведения на уроках английского языка — стратегий дистанцирования, намека, уклонения, смягчения посредством вопросов, поддержки собеседника, поддержания контакта — это путь к повышению эффективности общения, снижению риска проявления бестактности или неадекватности [3].

В основе стратегий речевого поведения лежит культурно-исторический опыт нации. Естественно, что британцы так же,

как и русские, прошли свой уникальный путь развития, сформировали свои понятия о базовых ценностях, что нашло свое отражение в речевом поведении.

«Дистанцированность, <...> лежит в основе базовых ценностей британцев и американцев в отношении к пространству и времени, личности и власти. В процессе общения дистанцирование может служить мощным инструментом воздействия на окружающих; это своего рода искусство <...> регулировать степень близости/удаленности собеседников, воздвигая при необходимости непреодолимые преграды для защиты своей территории» [7].

Британцы и американцы, оберегая свою личную территорию, как физическую, так и духовную, могут принять попытки русскоговорящих сократить дистанцию в процессе общения как угрозу или бестактность и будут стараться увеличить эту дистанцию, что часто рассматривается русскоговорящими как холодность, высокомерие, презрение.

Так же, как территориальное дистанцирование, дистанцирование во времени в британской и американской социокультурах — непреложный закон, выражающийся в стремлении к соблюдению запланированных сроков выполнения заданий, проведения мероприятий и т. д., что, в конечном счете, свидетельствует об их отношении ко времени как к своей собственности. Такая точность и категоричность в отношении к дистанцированию во времени считается представителями данных культур универсальной. В практике общения с представителями другой культуры такая уверенность может стать причиной разногласий и конфликтов в результате неверной интерпретации намерений собеседника.

«Стратегия намека является характерной чертой эмотивной коммуникации» [7]. Для носителей британской культуры не характерна эмоционально окрашенная речь. Эмоционально сдержанные британцы предпочитают переключать внимание на чувства других. При этом они реализуют стратегические приемы, способствующие приумножению или преувеличению значимости происходящего. Эти приемы «основаны на чисто формаль-

ном (ритуальном) обращении к определенному набору экспрессивных языковых средств, которые в результате частого использования превратились большей частью в десемантизированные формулы» [7].

Американцы ассоциируют эмоциональные проявления с несдержанностью, нерациональностью, несобранностью, субъективностью и другими негативными чертами. В целом, представитель любой культуры может подтвердить, что эмоциональность может помешать гладкому течению разговора.

На тенденции к приуменьшению значимости высказывания основана стратегия намека. Она реализуется в ситуациях, когда дается оценка чему-либо/кому-либо, при обмене впечатлениями или мнениями и помогает смягчить резкость высказывания и удерживать разговор в нейтрально эмоциональном тоне, сделать процесс общения вежливо-непринужденным и, в конечном итоге, продемонстрировать бережно-уважительное отношение к мнению и чувствам собеседника [7]. При таком подходе за собеседником сохраняется право остаться при своем мнении, не испытывая отрицательных эмоций по поводу того, что мнение партнера расходится с его собственным.

Стратегии намека особенно эффективны, когда собеседник должен дать негативную характеристику кому-либо/чему-либо, сообщить неприятную новость, отклонить предложение/приглашение, отказать в помощи и т.д.

В русском языке, как и в английском, имеется арсенал слов и словосочетаний, смягчающих прямолинейность высказывания, но они употребляются тогда, когда этого требует ситуация, (например собеседник смущен, расстроен, болен), тогда как в английском языке стратегия намека – это норма общения.

Стратегия уклонения в англоязычном общении призвана сделать суждение менее категоричным, непреложным, догматичным, а совет или императив – ненавязчивым, необязательным к исполнению, оставляющим выбор за адресатом. В русскоязычном общении тоже имеются клише для выполнения

функции уклонения, но британцы прибегают к ним гораздо чаще, соблюдая, однако, чувство меры.

Следует отметить, что стратегия уклонения в ситуации побуждения или императива только кажется формальным приемом для придания императиву видимости необязательности к исполнению. На самом деле законопослушные британцы имеют в виду как раз обязательность соблюдения порядка. Для русскоговорящих право выбора может стать предлогом для неподчинения и «только прямое (вербальное) давление нередко является ключом к пониманию серьезности намерений говорящего» [7].

Как реально работать, чтобы сформировать стратегические компетенции? Одной из проблем, тормозящих процесс перехода от формирования узколингвистических компетенций к формированию коммуникативных компетенций и стратегической компетенции, в частности, является тот факт, что значительная часть преподавателей еще не приняли этот новый подход к преподаванию английского языка в полной мере и заменяют формирование умений применять на практике социокультурные знания как можно большим накоплением этих знаний. В ряде случаев преподаватель сам не является пользователем и проводником культуры нации, язык которой он преподает.

Преподаватели иногда упускают возможность смоделировать ситуацию реального общения на практических занятиях по английскому языку. Они увлекаются проведением дискуссий на серьезные социальные, культурные, политические, экономические и другие темы, забывая, что имеется богатый материал для формирования стратегической компетенции через общение на занятиях в режиме «преподаватель — студент», «студент — студент». Например, для того, чтобы решить конкретную коммуникативную задачу — спросить у преподавателя, в какое время и в какой аудитории можно получить консультацию по пропущенному материалу, — студенту надо выбрать из своего языкового и неязыкового багажа адекватные ситуации стратегии: как обратиться к старшему по статусу, как привлечь его внимание, какую грамматическую структуру употребить, как

выразить просьбу, как объяснить причину пропуска занятия и какие социокультурные правила следует при этом соблюсти. Именно такое общение может стать основной проекцией иноязычной культуры на занятиях. Однако иногда преподаватель не считает нарушением порядка факт, что студент на занятиях по английскому языку может задать вопрос, а преподаватель ответить на него на родном языке. «Переход на русский язык – это капитуляция перед учеником и предметом» [1].

Хорошим стимулом для студента говорить только по-английски на занятиях может стать ситуация успеха. «Суть ситуации успеха в том, чтобы на деле воплощать веру в возможность решения тех задач, которые ставятся на уроке. Принцип «ты можешь выразить это по-английски» – один из основополагающих принципов ситуации успеха [1].

Преподаватели общеакадемической кафедры английского языка Народной украинской академии сделали попытку адаптировать аутентичные учебники, рекомендованные МОНУ к использованию в обучении английскому языку в вузах Украины. Проанализировав секции «Speaking» в выбранных для преподавания учебниках трех уровней – Lower Intermediate, Intermediate, Upper Intermediate [11; 12; 14; 15; 19; 20] – мы пришли к выводу, что англоязычная социокультурная и стратегическая направленность заданий выражена недостаточно эксплицитно, что обуславливает необходимость решения следующих задач:

- Внедрять в практику преподавания принципы кооперации, обучая студентов излагать информацию точно и лаконично, логически последовательно, подкрепляя ее аргументами или фактами.

- Воспитывать у студентов уважение к личности партнера, умение слушать и учитывать его мнение, а также формировать другие навыки реализации принципов вежливости, упомянутых выше [17].

- Последовательно акцентировать важность соблюдения стратегий речевого общения как профессионального качества

специалиста. Например, обучая студентов структурировать свою устную презентацию и утверждая, что во вступлении, наряду с другими действиями, рекомендуется уточнить, сколько времени займет презентация, мы объясняем, почему британец/американец ожидает такую предсказуемость от докладчика, а не просто требуем от студентов запомнить схему построения презентации.

Все ответы преподавателя на вопросы «почему так?» позволяют студентам не просто зафиксировать в памяти, как надо поступить в данном конкретном случае, но создают в их сознании образ партнера с его национальным характером и мироощущением и позволяют выбрать адекватную стратегию поведения в любой другой, даже незнакомой ситуации общения. Расширяя свою межкультурную эрудицию, студент сможет ощутить себя членом международного сообщества культур и испытать гордость за себя как представителя своей самобытной культуры.

Во всех аутентичных учебных пособиях [11, 12, 14, 15, 19, 20] есть упражнения, направленные на формирование социолингвистических и стратегических навыков и умений. Студенты с удовольствием их выполняют, но в творческих заданиях типа case study, project и др. забывают о важности соблюдения стратегий речевого поведения, ожидаемого носителем языка и приносят стратегии речевого поведения своей культуры. Происходит интерференция родной культуры в британскую, результат чего почти всегда предсказуем – сбой коммуникации. Очевидно, студенты нуждаются, во-первых, в знании стратегий вербального и невербального поведения как англоязычного, так и своего национального; во-вторых, в осознании причин и целей такого поведения; в-третьих, в приобретении навыков применения этих знаний на практике начиная с учебной аудитории и продолжая в профессиональном общении с носителями британской культуры.

Так, подводя итог проверке выполненного упражнения, можно было бы обсудить со студентами вопросы: «что мы узнали

о британском характере?», «чему мы научились сами?», «как отличается речевое поведение англичанина от украинца в данном аспекте межкультурного общения?», «употребление каких языковых средств требуется для их реализации?», «почему важно украинцу, изучающему английский язык, усвоить и применять стратегии англоязычного вербального и невербального поведения в процессе коммуникации?» и т. д. Преподавателю также следует раскрывать цели выполнения заданий, связывая их с проблемами межкультурного общения.

Сам преподаватель должен демонстрировать стратегии речевого англоязычного культурного поведения на занятиях, создавая таким образом языковую среду; способствовать формированию как англоязычных, так и универсальных (если угодно, общечеловеческих) стратегий: пунктуальность, своевременная сдача работ, четкое соблюдение временных лимитов на выполнение письменных работ или устных презентаций, пространственное дистанцирование во время написания тестов и т. д. [7].

Следующей ступенью в развитии данной темы исследования может быть создание детальной методической разработки заданий к секции «Speaking», направленных на формирование навыков стратегической компетенции в контексте диалога культур.

Список литературы

1. *Бабаянц А.В.* Технология стимуляции реального общения на иностранном языке / А.В. Бабаянц // Иностр. яз. в шк. – 2004. – № 3. – С. 60–66.
2. *Булгакова В.* Адаптувати людину до життя: До питання про співвідношення понять «комунікативна компетентність», та «комунікативна компетенція» / В. Булгакова // Інозем. мови в навч. закл. – 2005. – № 6. – С. 82–86.
3. *Гурочкина А. Г.* Когнитивный и прагмасемантический аспекты функционирования языковых единиц в дискурсе: Учеб. пособие / А. Г. Гурочкина. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2005. – 102 с.

4. *Загальноєвропейські* рекомендації з мовної освіти: навчання, викладання, оцінювання / Наук. ред. С.Ю. Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
5. *Клюев Е. В.* Речевая коммуникация / Е. В. Клюев. – М., 1998. – 172 с.
6. *Колесникова И. Л.* Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков / И. Л. Колесникова, О. А. Долгина. – СПб.: Рус.-Балт. информ. центр «БЛИЦ»; Cambridge University Press, 2001. – 224 с.
7. *Кузьменкова Ю. Б.* Стратегии речевого поведения в англоязычной среде / Ю. Б. Кузьменкова // English = Англ. яз.: Прил. к газ. «Первое сент.». – 2005. – 1–15 Sept. (№ 17). – С. 57–63; 16–30 Sept. (№ 18). – С. 58–63; 1–15 Oct. (№ 19). – С. 41–47; 16–31 Oct. (№ 20). – С. 42–47; 1–15 Nov. (№ 21). – С. 41–45; 16–30 Nov. (№ 22). – С. 42–47; 1–15 Dec. (№ 23). – С. 42–47; 16–31 Dec. (№ 24). – С. 43–48.
8. *Перший раз у другий клас: Викладаємо англійську за новою програмою.* – К.: Контекст; 2002. – 20 с.
9. *Плужник И. Л.* Специфика формирования профессионально значимой коммуникативной компетенции у студентов юридического профиля / И. Л. Плужник // Право и образование. – 2003. – № 2. – С. 96–103.
10. *Brown P.* Universals in Language usage: politeness phenomena: Questions and Politeness / P. Brown, S. Levinson. – Cambridge, 1978. – 182 p.
11. *Cotton D.* Market Leader. Intermediate Business English: Course Book / David Cotton, David Falvey, Simon Kent. – London: Longman, 2004. – 176 p.
12. *Cotton D.* Market Leader. Intermediate Business English: Teacher's Book / David Cotton, David Falvey, Simon Kent. – London: Longman, 2004. – 223 p.
13. *Grice H.* Logic and Conversation: Syntax and Semantics / H. Grice. – N.Y., 1975. – 184 p.
14. *Hollett V.* Business Objectives: Student's Book / Vicky Hollett. – Oxford: OUP, 2004. – 191 p.
15. *Hollett V.* Business Objectives: Teacher's Book / Vicky Hollett. – Oxford: OUP, 2004. – 102 p.
16. *Lakoff R.* The Logic of Politeness / R. Lakoff. – Chicago, 1973. – 130 p.
17. *Leech G.* Principles of Pragmatics / G. Leech. – London; N.Y., 1983. – 190 p.

18. *Levinson S. Pragmatics / S. Levinson.* – Cambridge, 1983. – 202 p.
19. *O'Driscoll N. BEC Vantage. Masterclass. Upper Intermediate: Course Book / Nina O'Driscoll, Fiona Scott–Barrett.* – Oxford: OUP, 2003. – 159 p.
20. *O'Driscoll N. BEC Vantage. Masterclass. Upper Intermediate: Teacher's book / Nina O'Driscoll, Fiona Scott–Barrett.* – Oxford: OUP, 2003. – 77 p.

Резюме

Стаття присвячена аналізу ролі стратегічної компетенції у навчанні студентів англійської мови як другої мови спілкування.

Автори вважають за необхідне адаптувати завдання до вправ з мовлення в автентичних підручниках до потреб російсько- / україномовних студентів таким чином, щоб вони сприяли формуванню комунікативних навичок взагалі і стратегічної компетенції зокрема в умовах діалогу культур.

Summary

The article deals with the analysis of the role of strategic competence in teaching English as a second language.

The authors consider it vitally important to adapt the speaking tasks in the authentic text books to the needs of Russian / Ukrainian – speaking students so that the tasks could contribute to the formation of the students' communication skills in general and the strategic skills in particular.

УДК [37.02: 81'36]: [811.161.2 (44) + 811.133.1(477)]

А. И. Гаврилова, П. В. Джандоева, И. В. Дюмез

РОЛЬ ГРАММАТИКИ В ОБУЧЕНИИ ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ В УКРАИНЕ И РУССКОМУ ЯЗЫКУ ВО ФРАНЦИИ

Ключевые слова: грамматика, обучение, иностранный язык, преподавание, лингвострановедческий подход, ученик, коммуникативный метод, методика преподавания, Украина, Франция, преподаватель, среда.

В последнее время во Франции наблюдается подлинный бум в изучении французской грамматики. Выходит множество трудов по отдельным проблемам грамматики, что не могло не коснуться проблем обучения французскому языку в Украине и русскому языку во Франции. В этих работах по-разному трактуется как значение самого слова «грамматика», так и ее назначение и роль в обучении.

Французские лингвисты выделяют несколько видов грамматик (универсальная, лингвистическая, педагогическая, обучающая и др.)

Первые грамматики французского языка были написаны на французском языке для англичан, потомков нормандских завоевателей, которые до конца XIII века использовали диалект *d'oïl* французского языка. В этом диалекте было много заимствований из англо-саксонского наречия. Это «*Donait Franzois*», целью которой было научить англичан разговорной речи Парижа и его окрестностей. В Англии ее называли *doulce France*. А сами «англичане затруднялись читать, писать, слушать и говорить правильно на французском языке» [1, с. 48].

Граматики французского языка, появившиеся в XVI веке, носили описательный характер. Это грамматики Ж. Дюбуа (1531), Л. Мегре (1550), Ж. Пийо (1550), А. Этьена (1565). Лингвисты XVII века – Вожла, А. Арно, К. Лансело и другие – продолжали описание грамматического строя французского языка и начинали его объяснять (со второй половины XVII века). Появляются разные течения, направления в описаниях французской грамматики. В это же время определяется языковая норма. Обозначается два противоречивых направления, которые В. Г. Гак определяет как нормативное (формалистическое) и рациональное (менталистическое). Авторы известной грамматики Пор-Рояль А. Арно и К. Лансело объясняли правила языка исходя из категорий мысли и логики.

В XVIII веке ученые Бозе, Ренье-Демаре, Дюмарсе продолжали развивать рационалистические взгляды на грамматику, пытались объяснить языковые явления логически. Но отмеча-

лись и философские тенденции, подчеркивающие роль языка в формировании мысли (Кондийак, Дестют де Траси). В XVIII веке грамматистами изучалась структура предложения – как простого, так и сложного¹ [2, с. 50].

В XIX и XX вв. исследования в области грамматики значительно расширились. Появляются труды Ш. Балли, Ф. Брюно, Дамурета и Пишона, Ж. Р. Лебидуа, Г. Гийома, Ж. Гугенейма, А. Мартине, Л. Теньера, Е. Беневиста, М. Гревиса и многих других. Идеи асемантического структурализма, использующие дистрибутивный и трансформационный анализ, трансформационную грамматику, функциональные и семантико-коммуникативные направления, получили развитие в 60 – 80-е годы XX века.

В последнее время появились работы в области теории высказывания (А. Кюльоли), лингвистической прагматики, лингвистической и педагогической грамматик (К. Жермэн, Юбер Сегэн, Г. Бесс, Р. Поркиэ). Авторы считают, что педагогическая грамматика – это, по сути, программа, предназначенная для преподавателя, или учебник по практической грамматике для учащихся. Речь идет о преподавании грамматики в классе: оно должно проводиться путем взаимодействия учителя и ученика с использованием эффективных методик, при взаимодействии различных видов грамматики [4, с. 130].

Педагогическая грамматика отсылает учителя к правилам, которые представлены в учебнике. Любой учитель языка обучает грамматике в зависимости от своих представлений о том, что такое язык, грамматика и методика преподавания – на основе собственного опыта.

За последние годы в Украине при обучении французскому языку педагогам предоставлен широкий выбор форм преподавания, в том числе использование авторских и альтернативных учебников, заимствование западных популярных методов обучения.

---

¹ Подробно о лингвистических идеях во Франции XVII–XVIII вв. см. «Философия языка и грамматические теории во Франции» Е. А. Реферовской.

Учитывается положительный опыт зарубежных методистов в использовании нового грамматического подхода. Обучение иностранному языку ориентировано на коммуникацию.

Какое место занимает обучение грамматике при коммуникативном подходе, как соединить грамматическую структуру и коммуникативную задачу? Во Франции считают, что учащийся должен освоить языковые явления, которым соответствуют те или иные грамматические структуры: отрицание, порядок слов, вопросы; классы слов (части речи): глагол, наречие, существительное, местоимение. Коммуникативная задача определяется языковым материалом. Педагог предлагает упражнения, необходимые для усвоения определенной грамматической структуры. Задача преподавателя облегчается, когда изучаемый материал базируется на грамматических структурах родного языка. Грамматическое правило выводится на основании анализа языкового материала.

Что касается рассмотрения типов грамматик, то во Франции нет единой точки зрения на этот предмет.

Существует два типа правил:

1. Морфосинтаксические (теоретические) правила.
2. Практические правила, используемые в коммуникативной ситуации.

Клод Жермэн и Юбер Сегэн установили различия как между практической и теоретической грамматикой, так и между различными видами практических грамматик. Они выделяют:

1. Элементарную грамматику (Начальный этап).
2. Практическую грамматику (Продвинутый этап) [6].

А что такое педагогическая грамматика? Это описание языка или, если угодно, знание языка, построенное на базе описания, ориентированного на обучение. Рассматриваются различия между описательной, педагогической и обучающей «усваиваемой» грамматиками. В чем разница между теоретической и практической грамматикой? Различают грамматическое описание и подражание. Первое объясняет правила, второе является практическим усвоением этих правил.

Педагогическая грамматика ищет пути, чтобы на базе дидактических принципов подобрать необходимый метод для передачи грамматических знаний.

Изучение языка — это изучение правил его функционирования и использования. Этому подходу противопоставляется естественное обучение без всякого школьного регламентирования на базе предварительно приобретенного языкового опыта, на знании родного языка.

Такое обучение может реализовываться с помощью среды, в которой проходит обучение. При изучении языка в условиях естественной среды различают обучение в классе и обучение в языковом окружении.

Как соотносятся между собой грамматика описательная и педагогическая? Насколько затрудняет изучение иноязычной грамматики интерференция родного языка? Как поставить родной язык на службу изучению иностранного? Эти вопросы требуют тщательного исследования.

Как указывает Л. Н. Черноватый, в целом усвоение грамматических явлений иностранного языка проходит те же этапы, что и в родном языке: (1) усвоение формы как единого целого; (2) формирование промежуточных категорий; (3) усвоение этих категорий на основе обратной связи и реструктуризация грамматических механизмов; (4) генерализация и сверхгенерализация, ограничение сверхгенерализации; (5) корректировка сверхгенерализации, фиксация грамматических категорий [3, с. 17].

На начальных этапах изучения иностранного языка учащийся использует семантические поля родного языка для осуществления иноязычной речевой деятельности. При этом интерлингвальные ошибки являются неизбежным спутником усвоения иностранного языка. Каждый из этих типов ошибок является отражением интерференции родного языка.

Окружающая учащегося учебная языковая среда по многим параметрам резко отличается от естественной языковой среды. В частности, она не обеспечивает естественной ситуации общения, которая наблюдается при усвоении родного языка

и в которой реализуются такие компоненты ситуации, как тема, тенор, модус, функция. Кроме того, частое отсутствие мотивации и активного участия в коммуникации ведет к значительному уменьшению объема включенной информации и, соответственно, замедлению процесса усвоения языка. В процессе обучения необходимо постоянное оптимальное соотношение между уровнем влияния окружающей среды и грамматическими умениями, усвоенными учениками на каждом конкретном этапе. В целом следует соблюдать минимальную достаточность – простоту и ясность, ориентирующую способность, возможность произвольного запоминания, точность. Все это и обеспечивает коммуникацию.

В чем сходство и различия в преподавании французского языка в Украине и русского языка во Франции?

1. Во Франции обучение происходит при отсутствии активной русскоязычной среды. В Украине также полностью отсутствует франкоязычная среда. Псевдокоммуникация практически еще недостаточно используется.

2. Во Франции обучение русскому языку, как и в Украине обучение французскому языку, ведется с опорой на знание родного языка.

3. Во Франции у обучаемых наблюдается слабый интерес (стимул) к освоению языка как средству коммуникации. В Украине такой стимул в условиях отсутствия коммуникации с носителями языка также достаточно слаб.

4. Во Франции обучение начинается и длительное время ведется только устным методом, учащиеся на слух запоминают новые слова и учатся общаться на русском языке. В Украине большинство методик на практике сводится к получению знаний о французском языке – правилах его фонетики, грамматики, пользование которыми еще не обеспечивает коммуникативных навыков.

5. Отсутствие естественной франкоязычной среды заставляет методистов в Украине разрабатывать приемы и специальные методики псевдокоммуникации с тем, чтобы научить

разговорной речи. Вот эта сторона методики обучения французскому языку в Украине заслуживает пристального внимания.

6. Французские педагоги учитывают знания и образовательный уровень тех, кого они обучают русскому языку, а также принадлежность обучаемых к родной культуре. В Украине также предварительный опыт обучаемых существенно влияет на построение всей системы обучения и применение тех или иных методов.

7. В Украине, как и во Франции, преподаватель свободен в выборе конкретных методик обучения, но очень зависим от контингента и условий обучения.

8. Коммуникативность не предусматривает последовательного изучения фонетики, морфологии, синтаксиса. Коммуникация предусматривает функциональное расположение и представление материала, отражающее роль разных факторов языка в реальном общении.

В связи с тем что уроки французского языка долгое время основывались на изучении грамматики, некоторая часть учителей и методистов теперь призывает к отказу от обучения грамматике вообще. Это ошибочно. Большинство методистов сходятся в том, что овладеть французским языком бессознательно, путем подражания и повторения готовых фраз и выражений, можно только в стране изучаемого языка, то есть во Франции. В условиях Украины таким способом можно только научить некоторому небольшому количеству фраз, но без создания прочной основы для дальнейшего обучения. Поэтому принцип сознательности украинские методисты понимают как изучение французского языка на основе знания французских грамматических правил с опорой на знания и навыки родного языка. Разработка и совершенствование методики обучения французскому языку в Украине проводится с учетом особенностей фонетической, лексической и грамматической системы родного языка. Знание родного языка обучаемых дает возможность дополнить учебник французского языка формами и приемами работы с опорой на родной язык: переводом,

толкованием трудных слов и т. п. При этом необходимо освоение лексического и грамматического минимума, учет возможной языковой интерференции, оптимальное число и определенные типы необходимых упражнений, логичное и последовательное изложение грамматики. Хотя комплексный метод обучения языку считается общепризнанным, на практике доминирует тот или иной аспект языка: разговорная речь, грамматика, лексика, фонетика, орфография.

Сегодня во Франции наблюдается тенденция к упрощению разговорной речи — определенному «автоматизму» [5, с. 72].

Не приводит ли это стремление французов к обеднению лексического состава их языка? Нет. Обогащение лексики происходит вследствие изменения значения существующих слов, их употребления в переносном смысле и заимствований; слова и обороты разговорной речи проникают и в литературный язык.

Механизмы межъязыковой интерференции действуют на протяжении всего периода обучения — как русскому, так и французскому языку. Понятно, что интерференцию необходимо учитывать как при обучении, так и при подготовке учебников и пособий для учебного процесса.

В настоящее время принцип учета родного языка при обучении не является более дискуссионным, он признается практически всеми украинскими, русскими и французскими учеными.

Коммуникация как цель и смысл обучения предполагает, несомненно, знание всех сторон языка, его структуры и функционирования в речи. Каждый из аспектов языка (фонетика, лексика, грамматика) является при этом не самоцелью, а лишь средством овладения языком.

При обучении французскому языку русские сталкиваются с трудностями троякого рода: отсутствием во французском языке категорий, существующих в родном языке, например падежей; наличием категорий, отсутствующих в родном языке, — артикля; различным функционированием категорий, имеющих в обоих языках.

В Украине, различают, в основном, теоретическую и практическую грамматику французского языка. Последняя во многом соответствует педагогической грамматике во Франции. Представляет большой интерес педагогическая грамматика в трактовке Л. Н. Черноватого.

Богатейшим источником приобретения как языковой, так и экстралингвистической информации является работа с художественными произведениями на языке оригинала. Их использование в учебном процессе создает базу для усвоения грамматики, развития навыков письменной и устной речи — как подготовленной, так и спонтанной.

Один из методов развития устной речи — использование на уроке речевых образцов, например подстановочных таблиц:

Nina dessine une pomme. Pierre ..... une balle.

К речевым упражнениям относятся: составление предложений, постановка вопросов и ответов на них, беседы по картинке, по ключевым словам, сообщение на определенную тему, составление рассказов, беседа по ситуации.

При этом дидактический принцип сознательности требует, чтобы ученики усваивали слова и грамматические формы осознанно, а не механически.

Нами уже отмечалось, что понимание речи коренного француза затрудняется тем, что речь каждого человека имеет свои личностные особенности. Развитию навыков восприятия иностранной речи с индивидуальными особенностями произношения способствует прослушивание фонограмм, радио- и телепередач.

Грамматический материал, предлагаемый учащимся, должен быть достаточным для реализации практической цели изучения французского языка, предусмотренной школьной программой. Завышенный минимум грамматического материала, по нашему мнению, привел бы к отрицательным результатам. Но при этом следует не забывать, что именно грамматика создает основу правильной речи. Грамматический материал усваивается в процессе устного опережения, в процессе чтения и, естественно, прежде всего, при выполнении специальных упражнений.

Однако, как уже отмечалось, чрезмерное увлечение грамматикой в ущерб другим аспектам изучения языка приводит к тому, что учащиеся, зная грамматические правила, обладают очень слабыми навыками общения на иностранном языке.

Цель обучения иностранному языку как средству коммуникации, выдвинутая в настоящее время на повестку дня, предусматривает интегрирование и целесообразное дозирование всех аспектов изучаемого языка: лексики, грамматики, фонетики и выработку у учащихся умений и навыков корректного использования языкового материала в различных ситуациях реального общения.

Список литературы

1. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка / В. Г. Гак. — М., Добросвет, 2000. — 831с.
2. Реферовская Е. А. Философия языка и грамматические теории во Франции / Е. А. Реферовская. — СПб., 1996.
3. Черноватый Л. Н. Психологические и лингводидактические основы теории педагогической грамматики / Л. Н. Черноватый. — Х.: Основа, 1998. — 87 с.
4. Becc H. Grammaires et didactique des langues / H. Becc — R. Porquier. — Hatier / Didier, 1991. — 286 с.
5. Cyr P. Les stragïdies d'apprentissage / P. Cyr. — Paris, CLE International, 1998. — 181 с.
6. Germain Cl. Le point sur la grammaire / Claude Germain, Hubert Sïguin. — Paris, CLE International, 1998. — 215 с.

Резюме

У статті висвітлено дискусійні питання у дослідних творах з питань французької граматики, зіставлено критичні та позитивні підходи до проблеми викладання іноземних мов. Якими об'єктивними причинами були зумовлені ці суперечливі думки — ось питання, що цікавило авторів. Надзвичайний бум в дослідних пошуках у галузі французької граматики не міг не викликати значних змін у викладанні іноземної мови — як французької в Україні, так і російської у Франції.

Summary

The article deals with linguistic research in the field of French grammar and dwells on the problems as to which there is no unanimity of opinion.

The authors suggest their own approach to the problems that give rise to dispute and try to find the reason of this diversity of views, which could not but bring about drastic changes in teaching French in Ukraine as well as teaching Russian in France.

УДК 81"25(091)(450)"04"

О. О. Кальниченко, В. О. Подміногін

**ВИТОКИ ЗАХІДНОГО ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВА:
ІЄРОНІМ СТРИДОНСЬКИЙ**

Ключові слова: теорія перекладу, історія перекладу, риторика, біблійний переклад, Ієронім Стридонський, Вульгата.

Західна «наука» про переклад, яка здається нам наукою, бо є логічною та нормативною, безумовно, бере свій початок не в класичній античності, а в християнській старовині, в потребі тримати переклади Біблії під наглядом догматів віри, а це означало нагляд віровчення не лише над Словом, але й над самими перекладачами також, з метою гарантії їхньої відповідності нормам інтерпретації. Зароджується західне перекладознавство на периферії Римської імперії (у Північній Африці та Палестині) в самому кінці античності, у важливий історичний проміжок між наверненням Риму до християнства (313 р. н. е.) та падінням Риму перед племенами варварів, що щось джеркочуть (вар-вар-вар) на своїх незрозумілих мовах, тих самих варварських племен, чий територіальні суперечки визначатимуть політичну та ідеологічну карту Європи протягом наступного тисячоліття. Цей час, коли відбувається перетворення християнства з культу кочовиків на державну релігію, фактично на політичну структуру,

що підтримувала «розумний» суспільний порядок у період після падіння Риму є найважливішим для історії становлення думок про переклад у Західній Європі, а кульмінацією процесу становлення християнської перекладацької традиції стала творчість Ієроніма Євсевія Софроніка Стридонського (348?–420) [1]. Саме тому погляди на переклад Ієроніма стали *об'єктом* нашого дослідження. *Матеріалом* для дослідження послужили листи Ієроніма та передмови до його власних перекладів. І хоча перекладацька спадщина Ієроніма вже досліджувалась [2; 3; 4;], зазвичай ці праці обмежувалися лише листом до Паммахія. Тому мета нашої роботи полягає у вивченні теоретичного спадку Ієроніма й у встановленні його ролі та впливу на подальшу європейську перекладацьку традицію.

Важливим з точки зору панівних ідеологій Заходу є те, що це був період, під час якого аскетизм постав як домінуюче християнське вчення. Перші християни-аскети з'являються в Єгипті та Месопотамії в кінці III ст., а в кінці IV ст. Августин та інші створюють нову монастирську церкву, яка спиралася на аскезу, що включала статеvu стриманість, дотримування посту, мовчазну покору та постійне викорінення «мирської» індивідуальності. Християнські аскети в IV ст. звели римську культуру до її мінімуму, до її «антисвітського» суті, що все ще зберігає в ідеальній формі все найкраще (на їхню думку), що «мир» їхньої доби міг запропонувати: самопокору, стоїчну витривалість, подавлення занепадницької підвищеної емоційності та індивідуальності, жорсткий ієрархічний порядок. Аскетичний імперіалізм середньовічної церкви спершу спрямовувався в русло забобонного страху розгнівити Бога, монополізованого кліром; і в певному сенсі, незважаючи на все зростаючу низку протягом нового часу буржуазних демістифікацій, цей імперіалізм духу з нами і понині. І нарешті, духовний аскетизм запанував у західному суспільстві завдяки зростанню світської, але так само аскетичної, відданої баришу буржуазії через такі нові засади аскетизму, як помірність, смиренність, порядок, твердість характеру, ошадливість, працьовитість тощо. Ця трансформована аскетична ідеологія за

минулі кілька століть виявилася настільки успішною, що аскетичні чесноти прижилися в західному суспільстві в такій мірі, настільки вкарбувалися, просякли у найглибші шари існування, що виглядають природними. Так, скажімо, від перекладача очікують, щоб він звільнився від особистих бажань для досягнення нейтральної, позбавленої індивідуальності, передачі авторського смислу читачеві іншою мовою. Сама буденна звичність цих зарозумілих припущень, той факт, що вони настільки звичні, що не пригортають жодної уваги, і є найкращим доказом продовження ідеологічного панування середньовічного аскетизму і в наш час [5].

У IV ст. н. е. мовна ситуація в Римській імперії починає змінюватись. До того часу грецька мова переважала, адже представники різних народів, що населяли імперію, на додаток до власної мови володіли грецькою. Римляни це заохочували, бо вважали себе спадкоємцями грецької культури та цивілізації. Але поступово в західній частині імперії латина починає витіснити грецьку як спільну мову (лінгва-франка). А це мало істотний вплив на церкву, бо Біблія була грецькою мовою. Новий Заповіт створено грецькою мовою з самого початку, а Септуагінтою – грецьким перекладом єврейської Біблії – християни користувалися як своїм Старим Заповітом. Оскільки все менше людей на Заході могли читати грецькою чи розуміти її, то церква зіткнулася з серйозною пасторською проблемою: як зберегти доступну віруючим Біблію. Отже, її потрібно було передати латиною, і у відповідь на цю потребу вчені здійснили кілька таких перекладів. Хоча ці переклади робили Біблію доступною для віруючих, вони виявилися вразливими з двох причин. По-перше, вони не були результатом вивчення давніх рукописів, а переписувачі вже внесли в грецькі тексти Біблії немало помилок; до того ж латинські переклади Старого Завіту здійснювалися з грецької мови, а не з гебрійської, якою були створені. По-друге, латина цих перших перекладів була надто розмовною. Зрозуміло, що жоден з цих латинських перекладів не набув того становища, яке займала грецька Біблія. Тому Папа Римський Дамас II хотів

мати добрий латинський текст Євангелія для богослужіння і 382 року він замовляє відредагувати той текст Євангелія, яким користувалися, молодому священику на ймення Ієронім.

Ким же був цей Ієронім, якого Папа обрав для цього завдання? Ієронім був особистим секретарем Папи, проте це замовлення, яке Дамас доручив йому, було викликане тим, що ліпшої кандидатури було годі шукати. Вибір насправді виявився надзвичайно вдалим. Як і у всякого гарного перекладача, в Ієроніма був хист до мов. Він був «тримовним», тобто говорив та читав латинською, грецькою та гебрійською мовами, що мало хто тоді міг. Вивчав він також і арамейську мову, міг на ній читати, хоча й визнавав, що має труднощі з вимовою. Крім того, Ієронім міг спілкуватися сирійською мовою та трохи знав арабську.

Проте, вибір Папою Ієроніма для виконання цього завдання обумовлювався не лише знанням останнім східних мов, але й його гарною класичною освітою, яку той спершу отримував у батьківському домі, а з дванадцяти років – у Римі, де його вчителем риторики був Донат, автор знаменитої граматики латинської мови, та філософ і перекладач Марій Вікторин і де Ієронім закохався в античну латинську літературу. Подібно до інших своїх ровесників, він спершу жив дозвільним та легко-важним життям, проте поступово в ньому відбувся переворот, що привів його до вивчення Біблії та богослов'я [6]. Здається, пізніше Ієронім дорікав собі за світський характер своєї освіти. Він писав, що юні роки провів у товаристві граматиків, риторів та філософів. І якось йому приснився жахливий сон, в якому він постав перед Богом, і той його спитав: «Ти хто?». «Християнин» – відповідав Ієронім, проте Господь його виправив: «Ти брешеш. Ти – не християнин, а цицеронець». І, прокинувшись, Ієронім пообіцяв Господу читати Божі книги з більшою пристрасстю, аніж перед цим читав «книжки людські» [7].

У віці 25 років Ієронім приймає хрещення від Папи Дамаса й вирушає мандрувати Галлією, де в ньому визріло рішення повністю присвятити себе Богові й аскетичним подвигам. Жадаючи отримати уроки подвижницького життя, Ієронім

відбуває на Схід. Він відвідує Святу Землю, Килікію, Сирію, а в Халкідській пустелі поблизу Антіохії живе пустельником протягом п'яти років, однак поступово зневірюється в сирійському чернецтві. З Сирії він попрямував до Риму, дорогою завітавши до Константинополя, де заводить знайомство з Григорієм Назіанзином та Григорієм Нисським. До Риму він приїздить 382 року вже пресвітером та автором низки перекладів на біблійні теми (в тому числі з Оригена). Папа Дамас наближає Ієроніма до себе, бо високо цінує його знання та таланти, й прохає його писати про складні місця в Біблії. Тобто Ієронім унікально підходив для того, щоб здійснити переклад Святого Письма латинською мовою, адже він був як християнином, так і Цицеронцем — а дотик видатного лінгвіста та вченого, такого як Цицерон, тут був конче необхідним.

У листі до папи Дамаса (383?) в Передньому слові до перекладу Євангелія Ієронім пише: *«Ви спонукали мене новий твір зробити зі старого, критично переглянувши копії Святого Письма, які існують зараз по всьому світі. Труд цей благочестивий, однак водночас, ймовірно, й ризикований, бо, судячи інших, я і сам підлягатиму загальному суду. І як насмілюсь я міняти мову нових часів і повертати її до днів її дитинства? З іншого боку, існує два міркування, які мене тішать. Перш за все, що замовлення поступило від Вас, верховного понтифіка. А по-друге, навіть ті, хто висловлюються проти нас, змушені визнати, що розбіжні варіанти не можуть бути вірними. І якщо нам доводиться шукати істину, порівнюючи багато варіантів, то чому б не повернутися до джерельного грецького тексту і не виправити помилки, внесені або неточними перекладачами, або хибними виправленнями самовпевнених, але неуцьких критиків чи доповненнями та змінами, зробленими необачними копіїстами»* [8].

Ієронім виконав це завдання, відредагувавши Новий Заповіт. Ця робота давала йому насолоду, бо він також створив латинський переклад Псалмів та деяких книг Старого Заповіту. Взагалі, перекладацький доробок Ієроніма надзвичайно великий, і краще навести перелік його праць, процитувавши його самого (з книги

«Про славетних мужів», написаної незадовго до смерті): «Я, Ієронім, син Євсевія, з міста Стридона, зруйнованого гетами, що колись знаходилося на межі між Далмацією та Паннонією, на теперішній, тобто чотирнадцятий рік царювання імператора Феодосія, написав наступне: життя пустельника Павла, одну книгу листів до різних осіб, напутнього листа до Геліодора, книгу про суперечку між послідовником Люципера та православним, хроніку всесвітньої історії, двадцять вісім бесід Оригена на книги Ієремії та Єзекіїля, які я переклав латиною з грецької, послання про серафимів, послання про слово «Осанна», послання про бережливого та марнотратного синів, послання про три суперечливі питання, що стосуються Старого Заповіту, дві бесіди на книгу «Пісня над піснями», книгу проти Гельвудія про віконепорочність Марії, послання до Євстохії про збереження непорочності, одну книгу листів до Марцелли, утішливий лист до Павли про смерть її дочки, три книги тлумачень (розмов) на послання Павла до галатів, три книги на послання до ефесян, одну книгу на послання до Тита, одну книгу на послання до Філімона, розмову на книгу «Еклезіяст», одну книгу єврейських легенд на книгу Буття, одну книгу про місцевості, одну книгу про єврейські імена, одну книгу Дидима про Духа Святого, яку переклав з грецької латиною, тридцять дев'ять бесід на Євангелію від Луки, сім трактатів на псалми – від десятого до шістнадцятого, життя полоненого ченця Малха та життя блаженного Іларіона. Я звірив Новий Заповіт з грецьким першотвором, а Давній Заповіт переклав з гебрійської мови. Кількість листів до Павли та Євстохії, оскільки вони писалися щоденно, достоту невідома. Крім того, я написав тлумачень (розмов) на Міхея дві книги, на Софонію одну книгу, на Наума одну книгу, на Аввакума дві книги, на Аггея одну книгу та багато інших тлумачень на книги пророків, які зараз у мене на руках й ще не завершені. А також дві книги проти Іовініана та дві до Паммахія – «Апологію» та епітафію» [9].

Хоча канон праць Ієроніма включає коментарі на Святе Письмо та велику кількість листів про церковну дисципліну та доктрину, проте його слава, канонізація та проголошення

у VIII ст. «отцем церкви», базується, перш за все, на його перекладі Святого Письма латиною, який увійшов в історію під назвою «Вульгата» (лат. *Vulgata* – народна). Однак, Вульгата тільки частково є оригінальним перекладом: значна її частина – лише редакція *Vetus Latina*, латинського перекладу грецького Нового Заповіту, який здійснювався починаючи з II ст. н. е. І все ж практичний результат перекладацької діяльності Ієроніма був надзвичайно високим: його Біблія латиною не лише служить католицькій церкві протягом багатьох століть – сама мова перекладу була протягом тривалого часу суттєвим елементом шкільного та церковного навчання.

А ще Ієроніму слід поставити в заслугу, що він відкрив для Заходу літературний характер багатьох гебрайських текстів Біблії – відзначив, що псалми, книга Іова, книга Ієремії написані віршами і є творами поетичними: *«Хіба є що солодко звучніше за Псалтир? Він, неначе наш Флакк [Горацій] чи грек Піндар, то тече ямбом, то промовляє алкеевим віршем, то велично летється віршем сапфічним, то гордовито виступає півстопним. Що прекрасніше Второзаконня та пісень Ісаї? Що величніше Соломона, що досконаліше Іова? Все це в гебрайському оригіналі плавно летється гекзаметром та пентаметром. У передачі ж грецькою (не виключаючи сімдесяти тлумачників), а ще більше латиною, втрачені первоздана краса та вишуканість»* [10]. Саме так у передмові до свого перекладу Євсевія Ієронім суворим судом судить своїх попередників на тернистій ниві перекладу. Освіченим людям Книги Святого Письма здаються написаними поганим стилем та важкою мовою, і вони відвертаються від них, *«гидуючи брудним одягом мови раніше, ніж виявляють усередині прекрасне тіло змісту»*. І винні в цьому перекладачі – ті, хто, стараючись перекладати слово в слово, насилувати дух рідної мови, і ті, хто, прагнучи слідувати більше смислу, ніж букві, далеко відходили від першоджерел [11, с. 81–82].

До канону його творів входить також переклади Оригена та низки грецьких теологів різного значення. Саме зі спроб побороги вплив Оригена й виникає лист до Паммахія (лист № 57)

[12], який справедливо вважається одним з основних творів на теми перекладу не лише у Ієроніма, а взагалі у світовому обговоренні проблем перекладу. Ще молодим ченцем Ієронім заприятелював із Руфином, з яким поділяв зацікавленість у працях Оригена, й багато з яких переклав латиною. Йдеться про Руфина Аквілейського (345–410), латинського письменника та перекладача творів Оригена, «Церковної історії» Євсевія Кесарійського, Василя Великого, Григорія Нізіанзина та інших. Ієронім та Руфин Аквілейський були добрими друзями, доки обох у 393 році не звинуватили в оригенізмі. Ієронім негайно покався у своїх помилках, але Руфин своїх переконань не зрікся, після чого між колишніми друзями постійно наростала ворожнеча, і вони перетворилися на заклятих ворогів. Критика Руфином Ієроніма у 395 році, яка й спричинила появу даного листа, в дійсності була поблажливою порівняно з відсіччю з боку Ієроніма. І хоча ім'я Руфина ніде в листі Паммахія не згадується, для посвячених все було зрозуміло: чітким посиленням на Руфина була звичка останнього ляскати пальцями та його куштісті брови, адже, згідно з традицією римської сатири, заборонялося згадувати ім'я її об'єкта, але вимагалось навести достатньо інформації з тим, щоб про нього можна було легко здогадатися [13, с. 23]. Листу № 57 до Паммахія передував переклад Ієронімом з греки латиною викривального листа єпископа Саламиського Єпифанія (315–403) до Єпископа Єрусалимського Іоанна. Копія цього перекладу обманним шляхом потрапила до особи, яка співчувала Руфину, й передала цей переклад останньому, внаслідок чого переклад було піддано безжалісному публічному аналізу. Оскільки Ієронім перекладав досить-таки вільно, то його прибічники милостиво дозволили публіці робити висновки самій: чи Ієронім вчинив так через некомпетентність, чи із злого умислу. В 395–396 роках у листі до знатного молодого чоловіка й постійного свого кореспондента Паммахія Ієронім захищається від звинувачень у несумлінності виконаного ним перекладу і викладає ті загальні принципи, якими, на його думку, повинен керуватися перекладач. На допомогу собі Ієронім залучає історію перекладу,

і зокрема драматургів, що творили до класичної римської доби і використовували переклад для створення власних п'єс на основі п'єс грецьких авторів (див. у §5: «*Теренцій перекладав Менандра. Плавт та Цицілій – стародавніх коміків. Невже вони чіплялися за слова, а не піклувалися в значній мірі про те, щоб зберегти вишуканість у перекладі? Те, що у нас називається вірністю перекладу, люди, що знаються на цьому, називають какоζηλιαν [«погане наслідування»] [12]»*). Це не був точний переклад у сучасному розумінні цього поняття, проте переклад, який хоча загалом текстуально і точний, однак поміщений у нову перспективу шляхом нашарування на новий матеріал, а часом і отримував перебудовану композицію. Цим драматургам доводилося балансувати між двох небезпек: плагиату, до якого римські критики ставилися вельми презирливо, та наслідування, яке з неменшим презирством зневажали творчі митці. Так, Теренція (190–159? до н. е.) звинувачували в обох гріхах: в пролозі до «Андріянки» він захищається від закидів у надто вільному перекладі, а в пролозі до «Євнуха» він відкидає звинувачення в плагиаті та наслідувальному перекладі [14]. Те ж саме турбувало й поета Горация (65 – 8 рр. до н. е.), нападки якого на буквальный переклад цитує Ієронім: « (§ 5) *Та й Гораций, вчений та проникливий чоловік, дає ту ж саму пораду вправному перекладачеві в «Про мистецтво поезії»: Nec verbum verbo curabis reddere, fidus // Interpres ... [12]»* [«слово товкти перестанеш, // мов дріб'язковий товмач» [15]].

Але, хоча Ієронім й охоче використовував вислови цих авторів як додаткові докази, свій захист він будував на більш міцних підвалинах Цицерона, який розглядав переклад як незалежний жанр, що, однак, підпорядковується правилам риторики. «*Бо сам я не лише визнаю, але й відкрито доводжу до загальної відомості, що перекладаючи з грецької («за винятком Святого письма», де навіть порядок слів є таїнством) я передаю не слово словом, а смисл смислом. За вірєць я маю авторитет Тулія, котрий саме так переклав «Протагора» Платона та «Економікон» Ксенофонта, й дві прекрасні промови, з якими Есхін та Демосфен виступили один*

проти одного. Не час зараз обговорювати, які пропуски, додатки, та зміни він робив, щоб замінити особливості однієї мови особливостями іншої. Я із задоволенням посилаюся на авторитет цього перекладача, котрий таким чином висловився в передмові, що передує цим промовам: «Я вважав за корисне взятися за труд, котрий хоч для мене самого не є конче необхідним, проте буде в пригоді тим, хто навчається. Тому я переклав найвеличніші промови двох найкрасномовніших з аттичних ораторів, з якими Есхіл та Демосфен виступили один проти одного; проте передав я їх не як перекладач, а як оратор, зберігаючи смисл, проте змінюючи форму, тими ж думками й відповідними їм образами, зворотами й словами, що підходять до нашого вжитку. Я не вважав за необхідне перекладати їх дослівно, проте зберіг їх склад та внутрішній смисл слів. Адже мені здавалось, що я повинен був не поштучно відраховувати слова читачеві, як монети, а, так би мовити, відважувати їх купно». Й на закінчення він знову говорить: «Промови їх я так і буду, сподіваюсь, перекладати, відтворюючи при цьому всі їх особливості, тобто думки, а також образи, котрі ці думки виражають, та порядок викладення їх, й притримуючись літери лише доти, доки це не розмежується із нашим звичаєм. І хай навіть не все, що там стояло грецькою, нами перекладено, проте ми все таки намагалися замінювати це чим-небудь в тому ж роді» [12].

І хоча вірним є те, що в своєму драматизованому переказі знаменитого нічного кошмару (лист № 24 до Євстохії) Ієронім зрікається Цицерона як поганського фахівця, однак вплив останнього був надто велетенським, щоб повністю можна було від нього відмовитися. У захопленні Ієроніма Цицероном проглядає міцна симпатія та спільність поглядів. Він поділяє їдкий гумор Цицерона та його велику насолоду мовою і в ситуації з перекладом листа Єпіфанія бачить достатньо паралелей, щоб уподобити свої нападки на Руфіна до Цицеро нових філіпик [14].

Проте для нас зараз важливіше, що Ієронім поділяв з Цицероном класичну віру в те, що тематика визначає стиль. А раннє християнство досить-таки зневажливо та глузливо ставилося до

риторичних красот класичного світу (і в § 12 цього листа [12] є дотичні моменти), бо для християнського ритора стиль тоді визначався не тематикою твору, а характеристиками його адресата, його аудиторії. Так що у такого автора, як Ієронім, ми знайдемо великий спектр різних стилів, від надзвичайно відточеного стилю його листів до аристократів до відносно розмовного — у Вульгаті, яка призначалась для широкого загалу християн, як освічених, так і не освічених, чи в листі до готів Суннії та Фретели (лист №106) про переклад псалмів, де, зокрема, сказано: *«Бо того самого правила, яке ми часто викладали, треба дотримуватися в перекладі: там, де немає загрози сенсу, слід дотримуватися милозвучності та властивостей мови, якою перекладаємо»* [16]. Там же він вказує, що при перекладі Псалмів працював для простої читацької аудиторії, яку було легко збити з пантелику незнайомим, хай воно було і вірним. Тому, щоб уникнути порушення релігійного звичаю, який міцно укорінився, Ієронім дотримувався старого прочитання там, де для смислу це не мало значення. Можливо, він враховував розповідь Августина в листі до нього від 392 р.: *«Коли один з наших братів, єпископ, запровадив використовувати твій переклад в церкві, то прихожанам трапився один уривок із пророка Іони, який ти переклав надто відмінно від того, як він встановився в умах та пам'яті загалу, й від того, як його співали на протязі такого довгого часу. Й великі хвилювання та неспокій охопили людей, особливо запротестували греки й стали викрикувати про підміну, вчинену самим злісним чином. У результаті цей єпископ — а це трапилося в місті Онея — був змушений послатися з проясненням до євреїв, які мешкали в цьому місті, щоб вони прояснили суть справи. Проте ті відповіли, чи то з невігластва, чи то із злоби, що єврейські рукописи містять точно те саме, що можна прочитати в грецьких та латинських рукописах. Й що тоді? Щоб уникнути більшої небезпеки, той чоловік вимушений був виправитися, немов то він зробив помилково, оскільки не хотів втрачати всіх людей в своїй церкві»* [17].

Інша надзвичайно важлива думка про необхідність звернення до першоджерел, за яку так критикував Ієроніма його молодший

приятель Августин Блаженний, також міститься в листі Ієроніма до Суннії та Фретелли: *«Як у Новому Заповіті, якщо коли-небудь у латинян з'являється питання і є багато відповідей, ми звертаємось до грекомовного джерела, яким він написаний, так і у Старому Заповіті, якщо між греками і латинянами є розбіжність, ми звертаємось до гебрійського оригіналу; так само у струмочках ми будемо шукати те, що виникає із джерела»* [16].

А в передмові до П'ятикнижжя [18] Ієронім пише про процес перекладу із *«збереженням того самого духу»*. Це, очевидно, перше використання цього надзвичайно важливого пізніше поняття до перекладу. Ієронім розумів, що стиль забарвлює повідомлення, так що невірна передача стилю могла б означати викривлення як конотативного, так і денотативного елементів повідомлення. У листі ж до Паммахія він наводить доводи для доказу того, що такого роду вільність є також і частиною християнської традиції. Давні автори, як правило, цитували по пам'яті: перевірка посилення була справою нелегкою, враховуючи те, якими були давні книги. Євангелісти тут виключення не склали. Ієронім використовує це, щоб показати, що вільний переклад не заборонявся християнською традицією. Аналогічно він використовує розбіжності між різними рукописними версіями Святого Письма грецькою та гебрійською мовами й, більш того, дійсно підбирає декілька місць, де існують істотні відмінності між грецькими, гебрійськими та латинськими текстами.

Отже, ми знаходимо Цицерона та Горація на одному боці з Євангелістами, і міркування про певний тип перекладу базуються на спробі заново перечитати класичні норми під кутом зору християнина. Через потреби даного моменту він викладає лише половину свого міркування: його класична чутливість до перифрастичного перекладу проступає в суперечливому коментарі, що він його робить у передмові до Книг Самуїля: *«І якщо ви зрозуміли те, що не розуміли до того, подумайте про мене як про перекладача, якщо ви доброзичливі, а якщо ні, то я не перекладач. Як би там не було, але я зовсім не усвідомлюю, що щось змінив по відношенню до справжнього гебрійського тексту»*.

Проте цей бік перекладу в листі до Паммахія № 57 проявляється мало; тут Ієроніма більш турбує те, щоб продемонструвати: буквальний переклад є до певної міри викривленням тексту, тим більше що в часи, коли писав Ієронім, буквальний переклад не вважався недоліком, як це було в класичний період. Увесь напрям листа № 57 свідчить про те, що Ієронім веде ар'єргардні бої з буквальним перекладом: «... якщо комусь здається, що при перекладі краса складу залишається незмінною, то нехай він дослівно перекладе латиною Гомера, більш того: хай передасть його прозою його ж власною мовою, і тут ти побачиш, що розміщення слів сміховинне, а найкрасномовніший із поетів ледве-ледве володіє мовою» [12]. А далі (§6) він продовжує: «Однак, якщо послання на власні твори виглядає непереконливо (хоча я намагався лише показати, що завжди, з самої юності, передавав не слова, а думки), то на цей випадок є невеликий вступ до книжки, де описується життя блаженного Антонія... про сказане про нього в житті, краще судити звернувшись до читання самого вступу: «Дослівний переклад з однієї мови на іншу скрадає смисл так само, як буйні бур'яни глушать посіви. Або: поки мовлення рабствує відмінкам та фігурам воно нашпиговане довгими зворотами і ледве встигає висловити те, що могло б бути сказане в коротких словах. Й ось, щоб цього уникнути я, за твоїм проханням, переклав життя блаженного Антонія, таким чином, щоби від смислу нічого не убавилось, хай би навіть в словах чогось і не доставало б. Хай інші полюють за літерами та складами, а ти ж вимагай думок». Мені не вистачить і дня, якщо стану я наводити на свій захист свідоцтва всіх, хто перекладав дотримуючись смислу. Цього разу достатньо буде пригадати Іларія Сповідника, котрий переклав латиною з грецької бесіди про Іова й численні пояснення псалмів: він не корпів над зашкарублюю літерою й не виснажував себе нудним перекладом, розрахованим на невігласів – проте, немов би захоплюючи думки в полон, за правом переможця передавав їх своєю мовою». У своєму Тлумаченні на Ефесян Ієронім робить зухвале твердження, пояснюючи, чому саме буквальний переклад неможливий: «Отже, із-за бідності нашої мови, незвичності змісту

та, як кажуть певні люди, тих ознак, що роблять греку більш вишуканою та зрозумілою, ми будемо намагатися перекладати не слово словом, що неможливо, а пояснювати силу кожного слова якимось оточенням» [20].

Якщо ми на якийсь момент відкинемо традиційне благоговіння римлян перед досягненнями греків, то зможемо пов'язати це з тією стурбованістю, що була висловлена Августином Блаженим в [De doctrina christiana] та в «Enarrationes in Psalmos» стосовно порівняння семантичних та металінгвістичних ресурсів мов. І хоча термін *amulatio* ніде в листі № 57 не згадується, як і в інших творах Ієроніма, поняття змагання Квінтілліана ніколи не було глибоко сховане під поверхню: воно проглядає в передмові до Євсевія (§ 5), в передмові до Євагрія (§ 6) і в надзвичайній лайці на адресу Руфіна (§ 12) з численними посиланнями на класичних авторів: «§ (12) Але щоб покласти край нескінченним обговоренням та показати все-таки тобі, найхристияннішому із благородних мужів і найблагороднішому мужу серед християн, якого характеру викривлення сенсу в моєму перекладі послання Єпіфанія мені ставлять у провину, наведу початок цього послання латиною та саме грецьке джерело, щоб, оцінивши одне звинувачення, ти міг зробити висновок про інші. «*Εδει ημας, αγαπητε, μη τι οισησει των κληρων φερσθαι*» я, пам'ятається, переклав: «Не личить, щоб пошана до духовної особи, о, найулюбленіший, давала привід для пихи». «Погляньте, либонь, – волають вони – скільки хиб лише в одному рядку». По-перше, *αγαπητος* означає «улюблений», а не «найулюбленіший»; далі *οισησις* перекладається як «репутація», а не «пиха», адже у Єпіфанія було сказано не *οισησι*, а *οισησις*. І все, що йде далі: «щоб пошана до духовної особи не давала нам приводу для пихи» – то є додаванням від себе.

Що ж таке ти верзеш, підпоро вченості, Аристархе [Аристарх Самофракійський – грецький вчений, візир літературного критика – прим. наша)] нашого часу, ти, хто береться судити геть усіх авторів? Видно, марно я стільки часу провів за вченими заняттями, «стільки разів підставляють руку під різки» [Парафраза рядка з Ювенала, Сатири I. 15. – прим. наша]. Ще й із гавані

не вийшов, як відразу сів на мілину! Видно, якщо людині властиво помилятися, то визнавати свої помилки є свідченням смиренності людини вченої. І прошу тебе, мій критику, настав мене на розум, переклади слово в слово. «Ти мав написати, — скаже він. — Не личить, о, улюблений, заноситися думкою кліриків». Ось він, вислів, воістину гідний Плавта! Ось вона аттична витонченість, що може, як кажуть, змагатися з красномовством самих Муз! [Ремінісценція з Квінтіліана: «Музи заговорили б мовою Плавта, якби побажали говорити латиною» (Instit. Orat. X, I. 99) — прим. наша]. На мені підтверджуються слова відомої народної приказки: «Хто до гімнастичної зали посилає вола, той марно гає час і розтринькує гроші». Тут заслуговує осуду не той, хто надягає на себе чужу машкару, щоб розіграти трагедію, а його напутники [Ремінісценція з Цицерона II Філіппіки 43 — прим. наша], котрі за великі гроші навчили його нічого не знати. Та й взагалі, я не взявся б засуджувати жодного простого християнина за незграбні вислови, лишень би нам всім була притаманна якість, яку змалював Сократ: «Я знаю, що нічого не знаю», та засвоїли речення іншого мудреця: «Пізнай себе самого!», бо я завжди глибоко шанував святу простоту і зневажав незграбну велеречивість. Всякий, хто заявляє, що наслідує мові апостолів, мусить спершу почати наслідувати їхнім чеснотам. Простоту їхньої мови «спокутувала» їхня велична святість, яка одним тим, що воскрешала мертвих, викрила і силогізми Аристотеля, і хитромудрі штуки Хрисиппа. Адже це дійсно і сміх і гріх, коли декотрі із нас живуть у багатстві Крезовому і купуються у розкошах не менших за Сарданапалові, і при цьому вихваляються лише простацькою мовою, — і подумаєш собі, чи не всі це харцизи та всякого штибу лиходії досвідчені у пишних промовах і ховають кинджали не під колодою, а в філософських сувоях.

У передмові до Єзекіїля [21] міститься одне надзвичайно цікаве речення: «Прочитай це та порівняй його з моїм перекладом. Він був написаний риторичними одиницями (*per cola scriptus et commata*) і ясно доносить смисл до читача». Тут ми, можливо, стаємо свідками народження теорії одиниць перекладу; але що важливо при цьому, так це те, що в цій цитаті підкреслюються

класичні корені перекладацької практики Ієроніма. А дослідження його перекладів дійсно вказує на те, що він перекладав синтагмами, трактуючи фрази та речення як одиниці, з яких отримував одиниці латиною з відмінною внутрішньою структурою [14, с. VI].

Людина класичної освіти, Ієронім був водночас зобов'язаний усвідомлювати проблеми, що ставила перед ним християнська традиція перекладу. В § 5 листа до Паммахія №57 він стверджує, що, за винятком Святого Письма, перекладає смисл смислом, а в передмові до книги Естер пише: «...я перекладав точно слово в слово – *verbum e t verito pressius transtuli*»[22]. Аналіз тексту Святого Письма показує, що ця його заява не цілком відповідає дійсності: він, справді, перекладає Святе Письмо більш близько до тексту, ніж інші автори, але робить значні поступки в плані урахування структурних відмінностей між грецькою та латиною; окрім того, намагається дотримуватися в перекладі Святого Письма невимуженості стилю. Зрозуміло, він не дозволяє тут всього спектру вільностей, що їх допускає в інших текстах. І все ж відмінність його практики перекладу Святого Письма та методу перекладу інших творів не така вже значна [14, с. VII]. Це відбувалося згідно з класичним переконанням, що стиль першоджерел визначає стиль перекладу. А в грецькому та гебрайському текстах Біблії використовувався розмовний стиль, так що відповідним стилем, згідно з класичним претендентом, був приземлений стиль і в перекладі латиною. Це підкріплюється його засвоєнням традиційної аргументації, що виправдовує нериторичний стиль грецької Біблії (§ 12). І все ж більшість його посилань на переклад по смислу припадає на його передмови до біблійних текстів. І в цьому можна побачити конфлікт між класичними та християнськими нормами, що енергійно виражений у поясненні його відмови від студіювання класичних творів.

Після смерті Ієроніма, незважаючи на численних ворогів, репутація його зростала. На 555 р. його авторитет став настільки великим, що, засновуючи віварій, центр патристичних

досліджень у Калабрії, римський сенатор Кассіодор пропонує своїм ченцям взяти Ієроніма за взірєць. І хоча Ієроніма у середні віки шанували, проте його перекладацькі принципи використовувалися непослідовно. А відновив його метод Еразм Роттердамський, для якого Ієронім був джерелом натхнення, і підхід Еразма до тлумачення Біблії та її перекладу складався під визначальним впливом Ієроніма. Проте стверджувати, що перекладацькі принципи Ієроніма за доби Відродження взяли верх, було б перебільшенням. Багато з перекладів того часу були надто вільними навіть для його уподобань. Проте розвиток його ідей можна прослідкувати у Лютера, особливо в його «Посланні про переклад» (1530 р.). І лише в XIX ст. погляди Ієроніма на переклад знову отримують поширення як реакція на надто вільні переклади XVII–XVIII ст.

Висновки: Лист Ієроніма до Паммахія є в дійсності теорією ad hoc, спробою перекладача-практика, спираючись на випадки з власного досвіду, піднятися над «простою» практикою, систематизувати свої власні перекладацькі вибори для наслідування іншими – спосіб, який будуть культивувати Мартін Лютер та більш пізні практики перекладу. А от Августин Блаженний викладає вчену семіотику, яка лише іноді звертається до перекладу заради прикладів, а потім здійснює крен у надзвичайно ідеалізований і непрактичний різновид перекладу, що є скоріше догматичним міфом, аніж інституційною реальністю – спосіб, який будуть культивувати Шарль Батто та пізніші теоретики, прибічники лінгвістичного підходу до перекладу. І тут, біля самого початку західної теорії перекладу, ми натрапляємо на тріщину, що буде характерною для цієї дисципліни протягом усього періоду її існування: між перекладачами, котрі прагнуть розповісти іншим перекладачам про те, що вони роблять, та тими теоретиками, котрі прагнуть створити приписи, якими перекладачі мають керуватися, щоб знати, що їм слід чинити.

Проте, попри всі відмінності між ними, Августин та Ієронім дійсно формулюють більш-менш зв'язну серцевину теорії перекладу, її стрижень, навколо якого вся подальша теорія перекладу

буде організовуватися, тому **перспективу** подальшого дослідження ми вбачаємо у порівняльному дослідженні поглядів на переклад Ієроніма з поглядами на переклад Августина в аскетичній традиції.

Список літератури

1. *Kelly L. G. Latin tradition / L. G. Kelly // Routledge Encyclopedia of Translation Studies/ M. Baker (ed.)—London, New York: Routledge, 1998. — P. 495—505.*
2. *Копанев П. И. Вопросы теории и истории художественного перевода / П. И. Копанев. — Минск: БГУ, 1972. — 346 с.*
3. *Семенец О. Е. История перевода: Учеб. пособие / О. Е. Семенец, А. Н. Панасьев. — К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. — 296 с.*
4. *Гарбовский Н. К. Теория перевода / Н. К. Гарбовский — М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. 544 с.*
5. *Robinson D. The Ascetic Foundations of Western Translatology: Jerome and Augustine / D. Robinson // Translation and Literature, #1, 1992. — P. 3—25.*
6. *Мень Александр. Иероним Стридонский // Библиографический словарь / Александр Мень. — СПб: Directmedia Publishing, 2002. — 1790 с.*
7. *Hieronum. Epistola XXIV/ Ad Eustochiam / Hieronym // Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri Epistolae [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://patrologia.narod.ru/patrolog/hieronum/epist/index.htm>.*
8. *Jerome. Preface to the Vulgate Version of the New Testament. The Four Gospels /Jerome // The Principal Works of St. Jerome / Schaff P. (Ed.). New York: Christian Literature Publishing Co., 1892. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mb-soft.com/believe/txuc/jerome48.htm>.*
9. *Памятники средневековой латинской литературы IV—IX веков / Отв. Ред. М. Е. Грабарь-Пассек, М. Л. Гаспаров. — М.: Наука, 1970. — С. 36.*
10. *Hyeronimus. Preface to Eusebius / Sophronius Eusebius Hieronymus // Patrologia Latina, vol. 27. — P. 33—40.*
11. *Голенищев-Кутузов И. Н. Средневековая латинская литература Италии / И. Н. Голенищев-Кутузов. — М.: Наука, 1972. — 308 с.*
12. *Hieronum. Ad Pammachiam de optimo genere interpretandi // Sancti Eusebii Hieronymi epistulae. 2 vols. Hyeronum. / Ed.: Hilberg I. CSEL LIV—*

LVI. Vienna: Tempsky/ Leipzig: Freytag. — 1910—1918. — Vol. LIV. — P. 503—526.

13. *Kelly L. G.* The True Interpreter: A History of Translation Theory and Practice in the West / L. G. Kelly — New York: St. Martin's Press, 1979.

14. *Kelly L. G.* Introduction / L. G. Kelly // St. Jerome — To Pammachius: On the Best Method of Translating (St. Jerome Letter No. 57). — Ottawa: Ottawa University Press, 1976. — P. I—XIII.

15. *Гораций*. Про поетичне мистецтво (Послання до Пісонів) / Квінт Гораций Флакк // Жовтень. — 1974. — № 3. — С. 8—16.

16. *Hieronym.* Epistola CVI. Ad Sunniam et Fretelam / Hieronym // Sancti Eusebii Hieronymi epistulae. 2 vols. Hieronym. / Ed.: Hilberg I. CSEL LIV—LVI. — Vienna: Tempsky / Leipzig: Freytag. — 1910—1918, vol. 55. — P. 247—89.

17. *Augustinus Aurelius* / Epistola CIV. Augustini ad Hieronym / Augustinus Aurelius // Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri Epistolae [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://patrologia.narod.ru/patrolog/hieronym/epist/index.htm>.

18. *Hieronimus.* Preface to Pentatiuch, / Sophronius Eusebius Hieronymus // Patrologua Latina, vol. 28. — P. 147—52.

19. *Jerome.* Preface to the Books of Samuel. / Jerome// The Princip[al] Works of St. Jerome / Schaff P. (Ed.). New York: Christian Literature Publishing Co., 1892. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mbsoft.com/believe/txuc/jerome48.htm>.

20. *Hieronumys.* Commentarium in Epistolam ad Ephesios / Sophronius Eusebius Hieronymis // Patrologhua Latina, vol. 28. — P. 439—554.

21. *Jerome.* Preface to Ezekiel/Jerome//The Principal Works of St. Jerome/ Schaff P. (Ed.). New York: Christian Literature Publishing Co., 1892. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mbsoft.com/believe/txuc/jerome48.htm>.

22. *Jerome.* Preface to Esther / Jerome// The Principal Works of St. Jerome / Schaff P. (Ed.). New York: Christian Leterature Publishing Co., 1892. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://mbsoft.com/believe/txuc/jerome48.htm>.

Резюме

В статье излагаются взгляды на перевод основоположника западной христианской традиции Иеронима Стридонского и влияние его переводческой практики и теоретических взглядов на теорию и практику перевода вплоть до нашего времени.

Summary

The Study deals St. Jerome, the founder of Vestern Christian translation tradition, his thoryhts on translation and the influesnse of his translation practice and theory on the European translation theory and practice up to the present times.

УДК 811.111'25(093)

Р. В. Концідайло

**ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ НОВИХ
ПРАВИЛ ПЕРЕКЛАДУ ДЖОНОМ ДРАЙДЕНОМ**

Ключові слова: історичні передумови, стратегії перекладу, перекладознавство, дослівний переклад, метафраза, переклад за змістом, парафраз, вільний переклад, імітація.

Історія перекладу досліджує та узагальнює досвід перекладачів минулого, з'ясовує, як і чому змінювались методи перекладу, що нового ніс із собою той чи інший метод. Без історії перекладу неможлива побудова його теорії; адже сучасний стан перекладу обумовлений попередніми етапами його розвитку. Історія перекладу висвітлює також різноманітні зв'язки перекладної літератури з літературою оригінальною, їх взаємовпливи. Вона аналізує історичні причини переосмислення творчості тих чи інших письменників у перекладі, розглядає запозичення образів, ідей та мотивів із творів зарубіжних авторів через переклади й переспіви [2, с. 7].

Останнім часом теоретичні погляди англійських перекладачів XVII століття привертають увагу таких провідних вчених, як В. Н. Комісаров, Д. Робінсон та Л. Венуті. Саме останній з них називає період XVII століття дуже важливим, тому що «в цей час були сформовані канони англійської перекладацької традиції, які прискорили розвиток теорії перекладу протягом наступних 200 років» [11].

Період перекладацької діяльності наприкінці XVII століття пов'язаний із роботами двох учених – Д. Драйдена та А. Поупа [8, с. 339]. Д. Драйден (1631–1700) був відомою фігурою в англійській літературі свого часу: поет, драматург, перекладач та критик. Його вплив на літературу Англії був величезним, що відобразилося на розвитку літератури протягом наступних століть. Його досягнення в перекладознавстві дуже часто вважають першою систематичною теорією перекладу в Західній Європі. Тому дослідження розвитку перекладознавства в Англії саме в XVII столітті є *актуальним* в наш час.

Об'єктом дослідження є історія розвитку перекладу в Англії в період Просвітництва, *предметом* – аналіз поглядів англійських перекладачів XVII століття на правила перекладу.

За *мету* ми ставили ознайомити вітчизняного читача з історичними передумовами створення нових правил перекладу Джоном Драйденом.

Джон Драйден, як і його сучасники Джон Денгем, Абрагам Каулі та граф Роскоммон, займався пошуками світських принципів перекладу [11, с. 171]. Драйден створив нову модель, що пізніше набула форми для розвитку теорії та практики перекладу. Найперший повний розподіл перекладу налічував три групи: дослівний переклад (метафраз), переклад за значенням (парафраз) та вільний переклад (наслідування) [8, с. 340]:

«Всі переклади, як я вважаю, можна поділити на три групи.

Перша – це метафраз чи, інакше кажучи, передача автора дослівно або рядок за рядком. Так, чи майже так, була перекладена праця Горація «Мистецтво поезії» Беном Джонсоном.

Друга – парафраз, переклад з певною свободою, де перекладач не забуває про автора, звертаючи увагу не так на слова, як на значення, що було закладене автором у творі.

Третя група перекладів – наслідування, де перекладач, якщо він при цьому не втратив свого покликання, отримує повну свободу змінювати не тільки слова та значення, але й відмовлятися від них при нагоді, перекладаючи лише деякі загальні натяки. Саме такий спосіб перекладу і використовував містер Каулі, перекладаючи

дві оди Піндара та одну Горація» [7, с. 172] (тут і далі переклад наш – Р. К.).

Щоб краще зрозуміти причини, які спонукали Драйдена до створення розподілу перекладу, слід, по-перше, розглянути погляди його попередників на переклад і, по-друге, – дослідити ставлення самого Драйдена до їхніх поглядів.

Погляди, притаманні Драйдену, можна знайти раніше, в передмові до «Іліади», переклад якої здійснив Джордж Чапмен (1559–1634), що було спробою обговорити та встановити теоретичні основи процесу перекладу. Спочатку Чапмен розглядав переклад як пряме лінгвістичне наслідування (імітацію). Пізніше він розглядав цей процес як більш складну дискусію поетичного мистецтва перекладу (передмова до завершеного перекладу «Іліади»). Але не тільки Чапмен так вважав. Безвиразний переклад Джонсоном твору Горація «Мистецтво поетики» ілюструє перший підхід, а блискучі перетворення римських сатириків в його п'єсах – другий. Таке розуміння Чапменом перекладу прискорило розвиток теорії перекладу протягом наступних 200 років [8, с. 339–340].

У XVII столітті Англія перебувала в стані конфронтації короля Карла I та Парламенту. Причини конфронтації були як політичні, так і релігійні [9, с. 175]. Це протистояння вилилось у 1642 році у Громадянську війну між роялістами, та військами Парламенту на чолі з Олівером Кромвелем [10, с. 87]. Внаслідок перемоги Кромвеля королівська родина була змушена шукати притулку в сусідній Франції. Найкращі королівські поети та перекладачі поїхали разом із родиною до Франції, де в той час широко розвивався класицизм.

Він виник на гребені суспільного піднесення французької нації й французької держави, бо саме в XVII ст. сформувалась єдина французька держава, а в другій його половині Франція стала наймогутнішою абсолютистською державою Західної Європи. Предметом мистецтва у класицизмі проголошувалося тільки прекрасне, піднесене. Етичним та естетичним ідеалом виступала античність [3, с. 230–231].

У цей період переклад – і перш за все переклад творів античних авторів – потрібен був як «джерело ідей». Переклад служив цілям, які Фуко назвав «правилом коментаря». До текстів слід було братися з метою повторити сказане в них, чи то коментуючи, чи то передаючи іншими словами, тобто переклад розглядався лише як різновид тлумачення, а перекладач – як коментатор, завданням якого, зокрема, було обрати гідний для перекладу об'єкт, що містить багато невідомих істин. Цінність тексту уявлялась у поняттях утаємниченості: в якій би формі текст не було передано, а цікавили в ньому істини, приховані за завісою словесною форми, бо знаходяться вони поза сферами посереднього досвіду читача, і щоб ці істини заговорили, потрібен посередник – коментатор, або перекладач, а раз головне – це зміст, то жоден перекладач не сумнівався, що будь-який текст завжди можна викласти англійською мовою [1, с. 390].

Реставрація королівської влади у Британії принесла з собою основні зміни в розвиток теорії перекладу, багато в чому завдячуючи французькій традиції. Перекладацька традиція XVII століття у Франції не могла не відповідати літературним канонам того часу. Метою перекладача було стилістично очистити текст, що зводилось до переписування тексту оригіналу, водночас маскуючи цей процес за допомогою опущень та виправлень. Динаміка «вільних перекладів» мала на меті надати читачам перекладений текст, який легко читати – що було домінуючою характерною рисою перекладу XVII століття. Твори класиків були перекладені в формі, яку диктувала французька літературна мода та естетика. Французькі перекладачі адаптували класичні тексти такою мірою, що перекладені тексти були схожі на карикатури оригіналів [5, с. 411]. Провідним перекладачем того часу у Франції був Ніколя Перро д'Абланкур, прихильник вільного перекладу. Д'Абланкур захищав підхід, де перевага надавалась елегантності виразу в цільовій мові. «Для нього переклад був чимось на кшталт адаптації, і він вважав прийнятним використання опущень та виправлень у цільовому тексті. Він не лише вносив виправлення під час перекладу до творів

Цицерона, Тацита та Ксенофонта, але й виправляв фактичні помилки, скрізь, де вважав за потрібне» [5, с. 411].

Видатними англійськими перекладачами у вигнанні були Джон Денгем та Абрагам Каулі [5, с. 340]. Французька перекладацька традиція не могла не вплинути на їхні погляди на переклад. Денгем використовував у перекладі стандарти та правила тогочасної англійської мови з мінімальним використанням латинських слів та архаїзмів, ставлячись до латинського тексту досить вільно, змальовуючи культуру Англії та політичну ситуацію XVII століття [7, с. 161].

Не дивно, але, хоча Драйден й схвалював методи перекладу Каулі та Денгема, в дуже важливій передмові до «Послань» Овідія, торкаючись питання визволення перекладу від рабського наслідування, він також відійшов від того, що вважав перевищенням норм перекладу:

«Беручи до уваги всі труднощі рабського послівного перекладу, двоє найвідоміших літературних умів нашого часу, сер Джон Денгем та містер Каулі, винайшли інший шлях перекладу, якому Каулі дав назву «наслідування». Я розглядаю процес наслідування перекладу художнього твору, як це Денгем та Каулі собі уявляли, а саме як спробу іншого поета написати про те, що вже раніше було написано до нього, з тієї ж самої теми, тобто не перекладати слова автора, не дотримуватися значення, яке вклав автор у свої слова, а використати його як модель і написати так, як, на твою думку, написав би поет, якщо б він жив у наш час і в нашій країні. Але я не в змозі оцінити тієї шкоди, якої можуть заподіяти перекладачі, що живуть в іншому часі та умовах, ніж автор твору, і візьмуться за справу, використовуючи таку інновацію при перекладі. У випадку, якщо ані думки, ані слова автора не були прийняті до уваги перекладачем, а натомість було вигадане щось нове, що вже є надбанням іншого, тоді Вергілія, Овідія чи будь-якого іншого поета ми не зможемо більше називати авторами своїх творів» [7, с. 172].

Драйден відкинув як метафраз (буквалізм у перекладі – ранній погляд Чепмена на переклад), так і наслідування (відхід від тексту оригіналу, що є надбанням Каулі та Денгема) на користь пере-

кладу за допомогою парафраза [8, с. 340]. Парафраза для нього була «середнім шляхом» між «двома крайнощами, яких слід уникати», й поєднувала такі їх позитивні якості, як вірність першоджерелу (метафраза) та вільність і невимушеність цільової мови (наслідування) [1, с. 388]:

«Буквалізм у перекладі і наслідування – на мою думку, це дві крайні точки, яких слід уникати, і тому я запропонував шлях між ними» [7, с. 172].

Він модифікував свою теорію у творі «Присвята Енею», де йдеться про «шлях між двома крайнощами парафрази та вільного перекладу», тим самим, розуміти дух автора та адаптувати переклад до естетичних канонів часу [8, с. 340]:

«Взагалі, я вважаю, що шлях між двома крайнощами парафрази та вільного перекладу полягає у поєднанні з духом автора настільки близько, наскільки це можливо, не втрачаючи його величності, що закладена в красоті його слів. Ми пов'язані з духом автора, але я не думаю, що він настільки священний, що при перекладі неможливо додати бодай одного слова. Ми – раби, які працюють на плантації іншої людини. Той, хто вигадує, і є володарем своїх власних думок та слів, якими він може вільно оперувати допоки не знайде ідеальної рими. А у бідолашного перекладача немає такої свободи, бо він прив'язаний до думки автора» [7, с. 174–175].

Дуглас Робінсон у своїй книзі «Західна перекладацька теорія» зазначає: *«Ці три «нові» терміни перекладу – «метафраз», «парафраз», та «наслідування» були в той час далеко не новими» [7, с. 172].* Уперше термін «метафраз» ужив юдейсько-елліністичний філософ Філон Олександрійський в «Житті Мойсея» («De vita Mosis», 20 рік до н.е.): *«І все ж, хто не знає, що всяка мова, а особливо грецька, має велику кількість способів висловлюватися, й що одну й ту саму думку можна виразити багатьма формами шляхом заміни по слову [metaphrazionte] та шляхом заміни по цілій фразі [paraphrazionte]» [1, с. 387].*

Саме тому Дуглас Робінсон у своїй книзі ставить під сумнів репутацію Джона Драйдена як «першого теоретика перекладу», але він все одно визнає величність постаті Джона Драйдена, як

перекладача, що знову привернув увагу своїх послідовників цієї традиції перекладу.

Зі смерті Джона Драйдена 1 травня 1700 року завершився дуже важливий період в історії англійської літератури та перекладознавства. За його життя було багато невдач у літературній діяльності, але все одно він залишається одним із кращих поетів XVII століття, а його твори завжди будуть визначатися величчю в історії літератури та перекладознавства [6, с. 1].

У висновку ми можемо зазначити, що перекладацька діяльність сучасників Джона Драйдена, а саме Джона Денгема та Абрагама Каулі, які, в свою чергу, не без допомоги нестабільної ситуації в країні, опинилися під впливом французької перекладацької традиції, змусила його взятися за класифікацію перекладів і відшукати єдиний вірний шлях у перекладі, а саме «шлях між двома крайнощами».

Отже, Джон Драйден – перший теоретик перекладу в англійській перекладацькій традиції, який зробив поділ перекладів на три види: дослівний переклад (метафраз), переклад за змістом (парафраз) та вільний переклад (наслідування). Система поділу видів перекладу дала поштовх до бурхливого розвитку перекладацької думки в Англії у наступні століття. Саме ті наслідки, які мала перекладацька діяльність Джона Драйдена, і є темою нашого подальшого дослідження.

Список літератури

1. *Кальниченко О. А.* Джон Драйден. Передмова до «Послань» Овідія / Вчені записки ХГУ «НУА» / Редкол: В. І. Астахова (голов. ред.) та ін. – Х.: Вид-во НУА, 2004. – Т. 10. – 592 с.
2. *Коптілов В.* Теорія та практика перекладу: Навч. посіб. / В. Коптілов. – К.: Юніверс, 2002. – 280 с.
3. *Українська та зарубіжна культура:* Навч. посіб. / М. М. Закович, І. Я. Зазюн, О. М. Семашко та ін.; Ред. М. М. Заковича. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 622 с.
4. *Полікарпов В. С.* Лекції з історії світової культури: Навч. посіб. / В. С. Полікарпов – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 359 с.

5. *Baker M.* Routledge Encyclopedia of Translation Studies / M. Baker (ed.) – London and New York: Routledge, 1998. – 654 p.
6. *Dennis J.* The Age of Pope. Introduction / J. Dennis. – London.: George Bell and sons, 1894. – 257 p.
7. *Dryden J.* Preface to Ovid's Epistles / Robinson D. Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche / D. Robinson. – Manchester: St. Jerome Publishing, 2002. – P. 172–174
8. *Ellis R.* British tradition / R. Ellis and L. Oakley-Brown // M. Baker (ed.); Routledge Encyclopedia of Translation Studies. – L. and N. Y.: Routledge, 1998. – P. 333–346.
9. *Guide to British and American Culture / Crowther and Kavanagh //* Oxford University Press, 2001. – 599 p.
10. *McDowall D.* An Illustrated History of Britain. – British Library Cataloguing in Publication Data, 2000. – 188 p.
11. *Venuti L.* The Translator's Invisibility / Lawrence Venuti. – London; New York: Routledge, 1995. – 313 p.

Резюме

Статья посвящена исследованию появления переводческой стратегии натурализации в Англии XVII ст. под влиянием французской традиции, которая состояла в адаптации классических произведений к современности, в том числе путем опущений и исправлений.

Summary

The article deals with the emergence of the domesticating translation strategy in England of the XVII-th century under the influence of the French tradition of classical texts updating and adaptation by way of omissions and corrections.

УДК 811.111'373.424'374 – 119

Т. В. Куринова

КОНЦЕПТ *РОДИНА* В АНГЛИЙСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, РОДИНА, содержательное наполнение, семантические признаки.

Данная статья посвящена проблеме отображения концепта РОДИНА в английской языковой картине мира.

Объектом исследования в работе является лингвокультурный концепт РОДИНА. Изучение концепта РОДИНА, который, несомненно, принадлежит к культурным доминантам [3] и является универсальной ценностью для всех культур, в русле общей антропоцентрической направленности современных лингвистических исследований определяет актуальность данной статьи.

Предметом нашего исследования являются лексемы, вербализующие концепт РОДИНА в английском языке.

В лингвокультурологии концепт существует как:

- 1) системный потенциал, то есть совокупность средств апелляции к концепту, предлагаемых носителю языка культурой как накопленное культурой лингвистическое достояние, зафиксированное в лексикографии;
- 2) как субъективный потенциал, то есть арсенал языковых средств, хранящихся в сознании индивида;
- 3) как текстовые реализации, то есть апелляции к концепту в конкретных коммуникативных целях [2, с. 32–33].

Поскольку первым уровнем существования лингвокультурного концепта является лексический, то цель данного исследования состоит в анализе содержательного наполнения концепта РОДИНА в английской языковой картине мира на материале словарных дефиниций, представленных в толковых словарях.

Под языковой картиной мира (ЯКМ), вслед за В. И. Карасиком, мы понимаем «исторически сложившуюся в обыденном

сознании данного языкового коллектива и отраженную в языке совокупность представлений о мире, определенный способ концептуализации действительности» [1, с. 45].

Структура и характеристики концепта зависят от особенностей ЯКМ, в состав которой он входит, ее тип влияет на понимание концепта и его общую ценность для носителей этой ЯКМ.

Поскольку концепт РОДИНА принадлежит к культурным доминантам, методологическими основами нашего исследования являются идеи и принципы лингвокультурологии. В лингвокультурологии — науке о взаимосвязи культуры и языка — в качестве объективных элементов культуры выступает вся совокупность традиционно выделяемых языковых единиц (слов, фразеологизмов, текстов и т. д.), а в качестве субъективных элементов культуры — лингвокультурные концепты.

В лингвистическом концептуализме дифференцируется два основных направления — когнитивное и лингвокультурологическое. Как отмечает В. И. Карасик, данные подходы не являются взаимоисключающими: «концепт как ментальное образование в сознании индивида есть выход на концептосферу социума, то есть в конечном счете на культуру, а концепт как единица культуры есть фиксация коллективного опыта, который становится достоянием индивида. Иначе говоря, эти подходы различаются векторами по отношению к индивиду: лингвокогнитивный концепт — это направление от индивидуального сознания к культуре, а лингвокультурный концепт — это направление от культуры к индивидуальному сознанию» [1, с. 125].

Лингвокультурологи выделяют в концепте образную, понятийную и ценностную составляющие.

Для того чтобы проанализировать понятийную составляющую лингвокультурного концепта РОДИНА, необходимо определить семантические признаки лексем, вербализующих данный концепт. В английском языке концепт РОДИНА представлен следующими лексемами: *fatherland, motherland, homeland, home, country, native land, mother country*. Самыми ранним словом, репрезентирующим концепт РОДИНА в английском

языке, очевидно, является лексема *HOME*, которая восходит к древнеанглийскому периоду.

HOME – One's own country, one's native land. (Слово использовалось жителями Британии, проживающими за пределами родной страны, а также было в обиходе жителей Британских колоний. В настоящее время для выходцев из Британии, проживающих на территории Соединенных Штатов Америки, это слово символизирует родину, то есть Великобританию) – the mother country, the 'old country'.

Первые исторические представления о доме включали идею «*lying down, recumbent*». Древнеанглийскому *hwm* (=house with land, estate, a group of dwellings) соответствует древнегреческое *keitai* (=lying down, recumbent), готское *haims* (=world, village), древневерхненемецкое *heim* (=home, village), древнесаксонское *hzm* и древнефризское *hzm* / *hwm* (=home) [9].

В лексикографических источниках [4; 5; 6; 7; 8; 10] находим следующие определения лексем, репрезентирующих концепт РОДИНА в английской ЯКМ:

FATHERLAND – n. 1. not a native word; translation of German *Vaterland*, as this is of Latin *patria*, native country; 2. a country where one was born (used esp. of Germany); 3. one's native country (mother country is the normal English usage); 4. (esp. German usage) one's native country; 5. the native land of one's fathers or ancestors';

MOTHERLAND – n. 1. one's native country; 2. a mother country;

MOTHER COUNTRY – n. 1. one's native land; 2. a country in relation to colonies or dominions (e.g. Great Britain for Canada); 3. the parent country in relation to its colonies, dependences; 4. the country of one's ancestors or of one's birth;

HOME – n. 1. a country home; 2. the place or country in which one dwells; 3. the native land, country of a person or of a person's ancestors; 4. the place, city etc. where a person lives, esp. with one's family; 5. the place, the city where one was born, bred or reared; 6. the place where something originated, developed etc.; 7. native place; 8. one's own place or country; 8. district or country where one was born or where one has lived for a long time or to which one feels attached;

HOMELAND – n. 1. one's native country; 2. one's native land; 3. any of several partially self-governing areas in S. Africa reserved for Black South Africans (the official name for Bantustan);

COUNTRY – n. 1. native land, country of one's birth; 2. land of a person's birth or citizenship.

Таким образом, семантическими признаками данных лексем являются следующие:

- 1) the place of one's birth;
- 2) the place of one's residence;
- 3) citizenship;
- 4) the place to which one feels attracted;
- 5) one's own country;
- 6) one's native land;
- 7) one's home;
- 8) a country in relation to its colonies.

На основании того, что семы лексических единиц объективируют концептуальные признаки лексемы, можно сделать вывод о характеристиках концепта, эксплицированных в словарных дефинициях. Концепт *РОДИНА* имеет следующие характеристики:

1. Подгруппа «**родина**» «**отечество**» – *fatherland, motherland, mother country, homeland, native land, country*.

2. Подгруппа «**родной дом**» – *home, homeland, native country*.

3. Подгруппа «место **рождения/происхождения**» включает наименование места рождения и становления и представлена лексемами: *fatherland, motherland, home, homeland, native country*.

4. Подгруппа «**дом, жилище**» выделяется по признаку места, где кто-то живет, особенно вместе с семьей, родственниками; представлена лексемой *home*.

5. Подгруппа «**метрополия** (по отношению к колониям)» выделяется по признаку главенства и представлена лексемой *mother country*.

Анализ словарных дефиниций позволяет сделать вывод о том, что данный концепт является многомерным, многоаспектным образованием, содержательное наполнение которого сводится

к пяти основным и ряду дополнительных значений, объективированных семантикой ключевых слов.

В перспективе планируется анализ внутренних форм лексем-репрезентантов исследуемого концепта.

Список литературы

1. *Карасик В. И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
2. *Слышкин Г. Г.* Лингвокультурный концепт как системное образование. / Г. Г. Слышкин// Вісн. ВГУ – 2004. – № 1. – С. 29-34.
3. *Степанов Ю. С.* Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М.: Шк. «Яз. рус. культуры», 1997. – 824 с.
4. *Henry C. W.* The Universal Dictionary of English Language / Routland and Kegan Paul.
5. *Hornby A. S.* Oxford Advanced Learner's Dictionary / A. S. Hornby. – Oxford: Oxford University Press, 1995 – 1430 p.
6. *New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language.* – London: Lexico Publications, Inc., 1993. – 1248 p.
7. *Oxford Advanced Learner's Dictionary encyclopaedic edition / Oxford University Press, 1992.*
8. *Oxford Encyclopaedic English Dictionary / Oxford University Press, 1991.*
9. *Partridge Eric.* ORIGINS. A short etymological dictionary of modern English. / Eric Partridge. – London and Henley: Routledge and Kegan Paul, 1966. – 972 p.
10. *Rober Allen.* The Penguin English Dictionary / Allen Rober. – London: Penguin Books, 2002. – 1231p.

Резюме

Досліджується поняття складова концепту БАТЬКІВЩИНА в семантичному просторі англійської мови. Визначено основні характеристики згаданого концепту, виділено його змістовний мінімум, проаналізовано ключові лексеми, які репрезентують концепт БАТЬКІВЩИНА в англійській мові.

Summary

The paper focuses on the notional constituent of the concept FATHERLAND in the semantic space of the English language. The principal characteristics and the semantic minimum of the concept under analysis have been determined. The correlation between the key lexemes, which represent the concept FATHERLAND has been analysed.

УДК 811.111.42

Л. В. Михайлова

**КУЛЬТУРА РЕЧИ КАК ВАЖНЕЙШАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ
КОММУНИКАЦИИ**

Ключевые слова: интенция, коммуникант, коммуникативный кодекс, коммуникативная неудача, коммуникативная схема, культура речи, принцип вежливости, речевой акт, речевое взаимодействие, речевой этикет.

Данная статья посвящена одной из важнейших составляющих языковой коммуникации – культуре речи и речевому этикету. Актуальность данного исследования обусловлена постоянным интересом лингвистов к проблемам языковой коммуникации и речевому этикету.

В реальном повседневном общении коммуниканты все чаще прибегают к косвенным формам речевого взаимодействия, которые возможны при наличии общих принципов уважения к собеседнику, избежании разного рода помех в процессе коммуникации [4; 6].

Соблюдение принципа вежливости создает среду положительного взаимодействия. Данный принцип обеспечивает реализацию коммуникативных стратегий, где огромную роль играют не прямые (косвенные) формулировки, иными словами, использование «приемов подразумевания» [5, с. 111]. Одной из причин, по которой коммуниканты используют именно этот

набор приемов, является нежелание затруднять собеседника. Умение наиболее эффективным образом использовать коммуникативные функции языка, образует то, что называют культурой речи.

Культура речи характеризует степень владения языком и способность реализовать его возможности для того, чтобы придать речи форму, соответствующую ее содержанию и целям.

Культура речи подразумевает:

- 1) соблюдение общепринятых языковых норм;
- 2) особенности индивидуального стиля речи.

Высокая культура речи предполагает не только ее правильность, но и умение выбрать наиболее эффективные, наиболее уместные для данной ситуации языковые средства. В процессе своего развития человек все более совершенно овладевает языком и культурой общения. Человек склонен к приобретению взглядов, точек зрения и привычек тех людей, в общении с которыми он заинтересован. Он стремится к «образцу», сложившемуся в сознании носителей языка, пытается действовать по правилам коммуникативных ролей говорящего и слушающего. Таким образом, говорящий стремится соблюдать «общую линию» речевого поведения. При этом принятые нормы и условности общественной жизни самым непосредственным образом влияют на характер речевого поведения. Неоспоримым является тот факт, что в рамках любой общественной группы определенные речевые действия являются допустимыми, а другие нет [11].

Коммуниканты должны проявлять межкультурную компетенцию, которую можно понимать как интеграцию речевых действий и внеязыковых знаний и которая включает в себя языковую и коммуникативную компетенцию, знание чужой культуры [8]. Успешно, по мнению А. С. Недобух, она может быть реализованной только при условии толерантности, открытости и готовности к общению с адресантом. В центре внимания коммуникантов находятся, в первую очередь, прагматические умения, включающие в себя способность

самостоятельно устанавливает контакт, вступать в речевое общение, поддерживать и завершать его, соблюдать социальные нормы и речевой этикет. Отсутствие этих знаний может привести к коммуникативным неудачам. Под коммуникативной неудачей понимаем «ситуацию, когда намерение адресата не достигает намеченной цели» [2].

В каждом обществе этикет постепенно развивался как система правил поведения, система разрешений и запретов, организующих в целом морально-нравственные нормы [10, с. 44–45]. Этикет и речь, по мнению Н. И. Формановской, тесно связаны между собой. «Манера речи, разрешение или запрет говорить одно и не говорить другое, выбор языковых средств как принадлежность к среде – все это заметно в наших повседневных речевых проявлениях [10, с. 45]. Речевой этикет «словесно выражает этикет поведения, дает нам в руки те языковые богатства, которые накопились в каждом обществе для выражения неконфликтного, «нормального» отношения к людям, а это значит – отношения доброжелательного» [10, с. 47].

Речевой этикет воплотился в стереотипы, формулы общения, которые не строятся всякий раз заново, когда есть необходимость в их употреблении. Мы используем готовые устойчивые выражения, отложившиеся в нашем языковом сознании. Однако мы производим конкретный выбор при реализации речевого акта. При этом коммуниканты в большинстве случаев стараются проявить уважение к собеседнику в случае, если интенцией адресанта не есть оскорбление адресата.

Исследователями установлен тот факт, что у носителей языка поведение отличается от поведения носителей языка при реализации ряда речевых актов, в особенности таких, как извинения, просьбы, комплименты и т. п. Отличие зависит от уровня культурных знаний, которыми располагает носитель языка [8, 6].

Изучающий язык оценивает ситуацию, основываясь на своих родных социопрагматических нормах, и происходит прагматический перенос, когда знакомые образы действия

и лингвистические значения при реализации речевых актов переносятся на изучаемый язык. Значимые различия отмечались многими исследователями при реализации косвенных речевых актов, в особенности таких, как просьба и извинения. Просьба как речевое действие рассматривается традиционно среди формул речевого этикета, поскольку именно при реализации данного речевого акта адресант стремится не отступать от правил вежливости, в противном же случае он рискует не достигнуть своей цели. Ведь результат просьбы направлен в пользу «я» адресанта, просящего: Я прошу Вас сделать что-то. Для того чтобы реализация просьбы была успешной, она, несомненно, должна быть вежливой. При этом адресант не должен забывать о том, что в каждой речевой ситуации необходимо выбирать наиболее уместное, приемлемое выражение из множества форм, имеющихся в языке.

Невозможность выполнить просьбу своего собеседника, как правило, вызывает чувство неловкости. Понятие вежливости не однородно в различных культурах.

А. Вежбицка предлагает «сценарий того, как хотеть» [3, с. 397]: англо-американская культура поощряет говорить о том, что ты хочешь сам, и давать другим людям право выбора: каждый может говорить другому что-то вроде: я хочу это, я не хочу этого, так говорить хорошо; хорошо говорить другим людям что-то вроде: я хочу знать, что ты хочешь [3, с. 397]. А. Вежбицка отмечает национальную специфичность любого языка, предлагая выявлять свойства национального характера; обнаруживает принципиальные различия между русской и англо-саксонской психологией [3, с. 22].

Национальная специфика речевого поведения выявляется при сопоставлении норм и традиций общения различных народов. Люди вольно или невольно воспринимают этнокультурные стереотипы, которые многими понимаются как миф, как образцы, которым надо соответствовать, чтобы быть таким, каким «положено» быть его народу. Поэтому стереотипное представление об особенностях «национального характера»

стимулирует у них формирование тех черт характера и тех норм речевого поведения, которые отражены в прагматических клише. От них в немалой степени зависит атмосфера, в которой развиваются контакты между представителями разных национальностей. При этом необходимо отметить, что чем больше мы будем знать о правилах речевого поведения носителей языка, тем эффективнее мы сможем общаться с ними, используя различные языковые средства, приемлемые для данного сообщества. Коммуниканты должны обладать знаниями о принципах общения и «энциклопедическими» знаниями.

Речевое поведение коммуникантов предполагает наличие определенных моделей общения. Коммуниканты должны отдавать себе отчет в каждом своем речевом действии, которое служит определенной интенции говорящего. При соблюдении данного условия в силу вступает так называемый «коммуникативный кодекс» [5, с. 78], представляющий собой систему принципов, которые регулируют речевое поведение коммуникантов во время реализации речевого акта, базируясь на ряде категорий и критериев.

Базовыми категориями являются коммуникативная цель и коммуникативное намерение (интенция), выполняющие функцию регуляторов речевого общения, которые приводят в действие критерии и принципы корректного речевого поведения. В повседневном речевом общении коммуникативная цель не всегда соответствует коммуникативному намерению. Причиной этого, как правило, является недостаточная компетенция говорящего вследствие не слишком богатого коммуникативного опыта. Как правило, у коммуниканта в его «арсенале» достаточно моделей речевого общения, для того чтобы избежать такого несоответствия.

Коммуникативная стратегия предполагает выбор только пригодных для данной речевой ситуации моделей речевого поведения, иными словами, «коммуникативных схем» [7, с. 113]. По мнению О. Д. Белецкой, выбор коммуникативных схем зависит от коммуникативной ситуации и характера отношений

в соответствующей социальной среде, с одной стороны, и, с другой — от коммуникативных установок и эмоционального состояния коммуникантов.

Коммуникативные схемы помогают задать определенные параметры процессу коммуникации и являются теми языковыми моделями, по которым строится диалог как форма непосредственного общения.

По мнению И. П. Сусова, говорящий при реализации речевого акта создает вокруг себя некое «коммуникативно-прагматическое пространство», которое включает в себя самого говорящего и его адресата, высказывание и предмет данного высказывания, время и место реализации речевого акта. Не менее важным фактором является и обстановка, в которой реализуется речевой акт [9].

Таким образом, культура речи, речевой этикет, ситуация общения и коммуникативные стратегии являются наиважнейшими компонентами речевого общения, оказывающими на него самое непосредственное влияние, а изучение вышеперечисленных компонентов является существенной составляющей прагмалингвистического анализа.

Список литературы

1. *Белецкая О. Д.* Запрос информации и характеризующие его коммуникативные схемы [Электронный ресурс] / О. Д. Белецкая // Сайт Твер. гос. ун-та. — Тверь, 1998. — Режим доступа: <http://tversu.ru>
2. *Варзонин Ю. Н.* Что даст риторике прагмалингвистика? [Электронный ресурс] / Ю. Н. Варзонин // Сайт Твер. гос. ун-та.— Тверь, 1998. — Режим доступа: <http://tversu.ru> 1998.<http://homepages.tversu.ru/Susov/Varzonin.htm>.
3. *Вежбицка А.* Язык. Культура. Познание / А. Вежбицка. — М.: Рус. словари, 1997. — 576 с.
4. *Грайс Г. П.* Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. — М.: Прогресс, 1985. — Вып. 16. — С. 446.
5. *Клюев Е. В.* Речевая коммуникация / Е. В. Клюев. — М.: ПРИОР, 1998. — С. 375.

6. *Конева Н. К.* Коммуникативные неудачи [Электронный ресурс] / Н. К. Конева // Сайт Твер. гос. ун-та. – Тверь, 1999. – Режим доступа: <http://homepages.tversu.ru/Susov/index/html>
7. *Маркова Л. Ф.* Структура образцов речевого поведения / Л. Ф. Маркова // Диалог глазами лингвиста: Межвуз. сб. науч. трудов. – Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 1994. 236 с.
8. *Недобух А. С.* Формирование межкультурной компетенции. [Электронный ресурс] / А. С. Недобух // Сайт Твер. гос. ун-та. – Тверь, 1999. – Режим доступа: <http://homepages.tversu.ru/Susov/index/html>
9. *Сусов И. П.* Язык и коммуникативное поведение [Электронный ресурс] / И. П. Сусов // Введение в теоретическое языкознание. – Режим доступа: <http://homepages.tversu.ru/Susov>
10. *Формановская Н. И.* Речевого этикет и культура общения / Н. И. Формановская. – М.: Высш. шк., 1989. – 327 с.
11. *Чахоян Л. П.* Некоторые итоги и перспективы изучения единиц речевого общения / Л. П. Чахоян, А.Г. Поспелова // Диалог глазами лингвиста. Межвуз. сб. науч. тр. – Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 1994. – С. 356–366.

Резюме

Непрямі форми мовленнєвих актів використовуються сьогодні все частіше. Культура мови, мовний етикет, міжкультурна компетенція допомагають комуніканту досягти комунікативної мети. Принцип ввічливості не є однаковим для будь-якої культури. Вибір комунікативної схеми залежить від комунікативної ситуації, характеру відносин, а також емоційного стану комунікантів.

Summary

Indirect forms of speech acts become more frequent nowadays. Culture of speech and also speech etiquette as well as speech competence help a communicant to achieve communicative goal. Politeness strategies are not the same for every culture. The choice of a communicative scheme depends upon the communicative situation, the character of relations and also the emotional state of the communicants.

УДК 81'373.43

*Н. С. Молодчая***СПЕЦИФИКА ПОНИМАНИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ
ОККАЗИОНАЛИЗМОВ**

Ключевые слова: семантический окказионализм, понимание, «охватывание», интерпретация, модули.

Статья посвящена изучению проблемы понимания семантических окказионализмов. Проблема семантических окказионализмов в науке исследована и разработана недостаточно: лишь в некоторой степени разработаны вопросы образования данных инноваций [А. В. Ребрий, 1997], описаны их характерные признаки [И. И. Бабенко, 2001]. Наименее разработанной и поэтому наиболее актуальной, на наш взгляд, является проблема понимания данных новаций. Цель данной статьи – указать на специфику проблемы понимания семантических окказионализмов и предложить вариант решения данной проблемы.

Понимание может быть ошибочным, поскольку речевые стратегии говорящего и слушающего часто не совпадают. Еще А. А. Потебня отмечал, что «никто не думает при известном слове именно того, что другой... Когда два собеседника видят перед собою предмет, то даже тогда каждый в буквальном смысле смотрит на предмет со своей точки зрения и видит его своими глазами. Поэтому всякое понимание есть вместе непонимание, всякое согласие в мыслях – вместе несогласие. Сообщение мысли есть речение, которое всякий, если не сделает некоторого усилия над собою, поймет не в переносном, а в собственном смысле» [9, с. 118–119].

Семантический окказионализм представляет собой сочетание узуальной формы слова с окказиональным для него значением и обладает такими признаками, как принадлежность к речи, новизна, зависимость от контекста, функциональная односторон-

вость, авторская принадлежность, образность, ненормативность и прагматизм. Понимание семантического окказионализма требует немалых усилий от реципиента.

В современной науке феномен понимания рассматривается психологами, философами и лингвистами. Ближе всего целям данного исследования подходит определение В. З. Демьянкова: «Понимание – когнитивная деятельность, результат которой является установлением смысла некоторого объекта» [5, с. 12].

Согласно внешнему впечатлению, понимание семантических окказионализмов происходит одномоментно, однако когнитивные исследования показывают, что это достигается через многоэтапную переработку воспринимаемого сигнала [6; 4].

Понимание – это живой творческий процесс познания, интенциональный характер которого дает возможность трактовать его через перцептивные действия сличения воспринимаемых объектов с хранящимися в памяти индивида прежними их отображениями и описаниями для принятия решения об их опознании, то есть об отнесении к некоторому классу объектов, что дает основания характеризовать его как процесс категоризации. Динамика процессов опознания в большинстве случаев описывается переходом от первоначального общего и диффузного представления об объекте к более детальному восприятию с опорой на системы признаков, помогающих трансформировать первичный образ к виду, пригодному для принятия решения [6, с. 237–238].

Собственное видение проблемы понимания семантических окказионализмов мы выборочно основываем на работах В. З. Демьянкова [4; 5], который рассматривает более широкую проблему понимания высказывания и текста.

Понимание семантического окказионализма раскрывается, на наш взгляд, в два этапа: I – «охватывание» смысла и II – интерпретация (установление значения).

На первом этапе понимания происходит «схватывание» идеи (англ. «grasping») или «охватывание» (англ. «enveloping») смысла инновации.

Акцентирование на «охватывании» смысла объясняется тем, что как на уровне порождения именно смысл программирует отбор и распределение языковых единиц и тем самым задает ту или иную форму предложения или слова, так и при понимании смысл также играет существенную роль, будучи отправным пунктом декодирования [2, с. 43].

Смысл, в отличие от значения, изменчив во времени, варьируется в зависимости от свойств коммуникантов [А. Ф. Лосев, 1982]. Поскольку смысл обладает диффузной характеристикой (то есть не имеет жестких границ, изменчив и нерегламентирован) [3, с. 23], то его необходимо «схватить», «уловить», «охватить». Значение формируется и устанавливается на основе «охваченного» смысла – оно интерпретируется. Именно эти позиции легли в основу нашего видения проблемы понимания семантического окказионализма.

Этап I включает три модуля:

- 1.1. Использование языкового знания.
- 1.2. Определение ассоциативного поля.
- 1.3. Формулирование первичной оценки.

Здесь и далее данные действия мы заменяем термином «модуль», поскольку именно «модульный» взгляд на систему понимания характерен для современной лингвистики [4; 5; 6].

Работу данных операций проиллюстрируем на примере семантического окказионализма.

1) Rosie

As a Proud Partner of America's National Parks, including the Rosie the Riveter / WWII Home Front National Historic Park, Ford Motor Company supports *Rosies* of our past and women who are blazing the trails. (Good Housekeeping Magazine. Nov. 2004:94)

1.1. Использование языкового знания

Понимание, в широком смысле, – то, что объединяет автора высказывания и его адресата; в этом отношении «понимание» и «язык» рядоположены [4, с. 122].

Языковое знание предполагает владение всеми уровнями системы языка: фонетическим, лексико-семантическим, грамма-

тическим. Возможно, существуют словообразовательные подуровни, а также синтаксические [4, с. 123]. Владение и понимание действия данных уровней определяет степень компетентности адресата.

Встречаясь с семантическим окказионализмом в тексте, реципиент, во-первых, вовлекается в специфическую систему понимания. Во-вторых, в первом модуле происходит запуск всех уровней языкового знания. В-третьих, выстраивается работа всех остальных модулей.

1.2. Определение ассоциативного поля

Реципиент мгновенно актуализирует необходимые ассоциативные поля своего лексикона. Согласно концепции, разработанной в 80–90-х годах XX века, лексикон – «самоорганизующаяся система, включающая в себя «горизонтальные» и «вертикальные» ярусы, связанные между собой многочисленными связями. По вертикали формируются связи между поверхностным ярусом форм слов и глубинным ярусом значений. «Горизонтальные» связи складываются по смысловым признакам, объединяющим разного рода знания в группы [6, с. 159].

В данном модуле реципиент в нашем примере экстренно актуализирует тематическое поле «Женские имена» или «Женщина» в лексиконе.

1.3. Формулирование первичной оценки

На данном этапе реципиент пытается сформулировать первичную оценку инновации.

Реципиент, используя предшествующий опыт, определяет некоторый «угол зрения» для установления оценки (положительной, отрицательной, неоднозначной) идентифицируемой единицы [6, с. 165–166].

Актуализированная информация, лежащая за словом, и связанные с данным словом эмоции способствуют определению оценки инновации [6, с. 164].

Так, в примере с инновацией Rosie, принадлежащей к ассоциативному полю «Женщина» в лексиконе, реципиент, скорее всего, мгновенно свяжет данное слово с положительной

оценкой за счет положительных ассоциаций, связанных с данным словом.

Итак, в результате первого этапа реципиент получил представление о заданной единице, принадлежащей к определенному ассоциативному полю и обладающей определенной оценкой.

На втором этапе реципиент уточняет и оформляет результаты I этапа – интерпретирует значения единицы [8, с. 16–18]. *Интерпретация есть проникновение в суть и выяснение окончательного значения идентифицируемой единицы* [5, с. 13].

Если на первом этапе реципиент пытается «охватить» общий смысл, идею заданной единицы, так как, по словам А. Ф. Лосева, это трудно уловимое, тонкое и изменчивое явление [7, с. 236], то на втором этапе устанавливается собственно значение семантического окказионализма, когда интерпретатор анализирует глубинные связи собственного лексикона.

Второй этап представляет собой взаимодействие пяти операций-модулей:

- 2.1. Распознавание в лексиконе.
- 2.2. Анализ опор интерпретации.
- 2.3. Реконструкция намерений говорящего.
- 2.4. Построение и верификация гипотез.
- 2.5. «Освоение» интерпретации.

Рассмотрим работу данных модулей.

2.1. Распознавание в лексиконе

Распознавание семантического окказионализма реализуется как идентификация и актуализация участвующих компонентов единицы в системе внутреннего лексикона интерпретатора.

Лексикон является динамической и самоорганизующейся системой, где слова скрепляются между собой многочисленными связями – ассоциациями, действующими мгновенно и, если необходимо, одновременно на разных участках лексикона [6, с. 165]. Согласно методу «стимул-реакция», разработанному и введенному в психолингвистику К. Юнгом, стимулирование одного элемента вызывает непременно актуализацию другого [1, с. 4–5]. В ассоциативно-семантической сети лексикона «слово

становится средоточием пучка связей, прямо ведущих к продуктам многочисленных актов познания» [6, с. 165].

Как правило, в данном модуле интерпретатор актуализирует в лексиконе не только прямое значение, но также все возможные ассоциаты данного слова-стимула [6, с. 252].

В данном примере интерпретатору приходится актуализировать лишь «стимул» — «Rosie» и «реакцию» — «женское имя Розы».

2.2. Анализ опор интерпретации

Для установления значения семантического окказионализма интерпретатор пользуется разнообразными опорами — подсказками или ориентирами, которые дают ему дополнительную информацию об окказиональном значении. Особая роль на данном этапе отводится опоре на контекст и опоре на фоновые знания.

Общепризнано, что всякая интерпретация опирается, прежде всего, на контекст и что именно по нему следует проверять каждую гипотезу о возможном значении того или иного слова [А. А. Залевская, 1999]. Контекст — относительно законченный фрагмент письменной или устной речи, необходимый и достаточный для определения значения [М. М. Бахтин, 1995].

Реципиент обращается к изучению всего контекста, окружающего семантический окказионализм. Проводя исследование по данной проблеме, мы обнаружили, что в 85% случаев окказиональное значение устанавливается в контексте размером в 3–10 предложений.

В примере с *Rosie* контекст не содержит объяснения, необходимого для определения значения. Чтобы установить значение данной инновации, необходимо обратиться к дополнительным страноведческим знаниям — фоновым знаниям. Проиллюстрируем то, как контекст может раскрывать значение семантического окказионализма. Объяснение значения выделено нами.

President Clinton is asking for help... The “Trinity” is willing to help him. *3 personal spiritual advisers will meet him Bill Clinton and*

pray with him weekly. They are: sociologist-minister Tony Campolo of Eastern College in Philadelphia and Pastor Gordon MacDonald of Grace Chapel in Lexington Mass, and the Clintons' Washington pastor, J. Philip Wogaman of Foundry United Methodist Church. (World 1998:9)

Пример с Rosie демонстрирует, что в ряде случаев изучение одного только контекста недостаточно для определения значения. В данном случае необходимо обратиться к фоновым знаниям – общим для коммуникантов экстралингвистическим знаниям [А. А. Залевская, 1999].

Реципиенту необходимо располагать страноведческими сведениями о том, что Rose Will Monroe была одной из тех, кто в 1940-х годах собирал боеголовки В-24 и В-29 на заводе Форда в Мичигане. Роза позже снимала пропагандистские фильмы о войне и инспирировала образ Розы Риветер для американской песни, символизируя всех американских женщин, работающих на заводах во время Второй мировой войны. Ее отметили за лидерские качества, трудолюбие, новаторство, стойкость и патриотизм. Ее фотография была на плакатах и билбордах в то время по всей Америке. С тех пор компания Ford выбирает 5 влиятельных женщин компании, награждает их и делает их «лицом» компании.

«Ознакомившись» с необходимыми сведениями, реципиент определяет, какой элемент этих сведений метонимизируется для номинации заданного объекта.

В примере с Rosie интерпретатор должен установить метонимическую связь между идентифицируемым объектом – «Rosie» – и необходимыми элементами фоновых знаний, а именно «лидерские качества, трудолюбие, новаторство».

На последующих этапах реципиент детализирует устанавливаемое значение и проверяет свои предположения.

2.3. Реконструкция намерений говорящего

На данном этапе интерпретатор реконструирует **намерения (интенции, замысел) говорящего, заложенные в мотивационной сфере употребления окказионального значения**. Немецкий ученый Я. Фосенкуль пишет, что «мы понимаем только тогда, когда знаем

причины» [14, с. 13]. «Адресаты понимают речь, обращенную к ним, если осознают, что *к ним* обращаются и *зачем, с какой целью* к ним обращаются; только тогда адресат может правильно интерпретировать сказанное и преднамеренно последовать или не последовать приглашениям к действию, заложенным в чужой речи» [14, с. 26].

Реципиент реконструирует намерения автора, опираясь на: а) «результаты» работы предшествующих модулей; б) контекст употребления единицы; в) дедуктивные навыки и немалую долю интуиции [В. З. Демьянков, 1989].

В рамках данного модуля интерпретатор еще раз обращается к контексту и бегло анализирует общую стилистику текста (реклама, публицистика и т. д.), а также обращает внимание на внешнее оформление идентифицируемой единицы (выделение цветом, шрифтом и т.п.). Так, в примере с *Rosie* интерпретатор, скорее всего, обратит внимание на то, что инновация относится к стилистике рекламного текста, характеризующейся специфическим требованием: максимум информации при минимуме слов, а также максимум информации при употреблении одного слова [11, с. 71–80].

Интуитивно, а также с помощью дедуктивного метода реципиент устанавливает, какие цели и намерения преследовал автор [4; 6].

Цели, преследуемые автором, могут быть разного характера: привлечь внимание читателей к обсуждаемой теме, привлечь внимание к личности автора и т. п.

В нашем примере, учитывая особенности рекламного текста, реципиент должен реконструировать авторскую цель — привлечение внимания адресата к передаваемой информации.

2.4. Построение и верификация гипотез

Интерпретатор строит гипотезы относительно значения и проверяет их на истинность.

Построение гипотез об истинном значении семантической окказиональной единицы связано с переосмыслением ранее сказанного и понятого и гипотетическом выдвигании наиболее

вероятных логических выводов, основанных на знании языка, на информации, располагающейся в тексте, и на фоновых знаниях интерпретатора [12, с. 500].

Интерпретатор выдвигает гипотезы, соотнося их с исходным объектом. Когда сравнивают результат интерпретации с исходным объектом, оперируют такими терминами, как адекватность и объективность [4, с. 71–75].

Под адекватностью интерпретации понимается установление связи между идентифицируемой единицей и контекстом. В определении адекватности интерпретации существенную роль играет контекст. «Для того чтобы форма, имеющая функцию знака, символического (как слово) или воспроизводящего (как рисунок, изваяние), была правильно интерпретирована, то есть для того, чтобы воспринимались ее существенные черты, она должна быть отнесена к соизмеримому окружению – контексту» [4, с. 80].

Одним из критериев адекватности гипотез о значении наиболее существенна связность интерпретации: если при данной гипотезе все, что далее в тексте будет говориться, никак не увязывается в единое и непротиворечивое целое, – значит, такая гипотеза наименее вероятна [13, с. 36]

Объективность интерпретации измеряется по шкале а) «возможности невозможности», б) объяснительности и в) социальной приемлемости [4, с. 84].

Так, в примере с *Rosie* интерпретатор строит гипотезу о значении семантического окказионализма и может определить его как «преуспевающая деловая женщина, старательная, лояльная компании, демонстрирующая креативный подход к работе». Данное значение анализируется интерпретатором с позиции адекватности и объективности. Предложенное значение можно считать адекватным, так как оно полностью увязывается с контекстом употребления инновации.

Значение можно считать объективным, так как оно соответствует указанным критериям: а) значение «возможно», б) оно в достаточной мере объяснено, в) оно вполне социально приемлемо.

Отметим, что выдвигание гипотез о значении (так же, как интерпретация в целом) всё же носит субъективный характер, поскольку «реципиент может приводить сколько угодно доводов в пользу своей точки зрения на предложенное значение, однако он никогда не сможет доказать свою правоту; в результате он может только надеяться на то, что данная точка зрения покажется наиболее вероятной. А поэтому и логические умозаключения в пользу конкретного истолкования могут фигурировать не так, как в математическом доказательстве, а в рамках некоторого «исчисления вероятностных доводов», стремящегося к избеганию недостоверности» [6, с. 62].

2.5. «Освоение» интерпретации

А. А. Потемня отмечал, что люди, общаясь, «затрагивают друг в друге одно и то же звено чувственных представлений и понятий, прикасаются к одной и той же клавише своего духовного инструмента, вследствие чего в каждом восстают соответствующие, но не те же понятия» [9, с. 140–142]. Иначе говоря, при понимании чужой речи «мир интерпретации» вводится во «внутренний мир» интерпретатора. «Внутренний мир» представляет собой отрывок или срез внутренней жизни.

Окказиональное значение, предложенное и установленное, «вплетается» в ассоциативную сеть лексикона интерпретатора и может стать неотъемлемой его частью. Окказиональное значение может со временем стать стимулом для новых ассоциаций и новых окказиональных значений.

Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что понимание семантического окказионализма предстает как сложная операция, состоящая из двух этапов. На I этапе «охватывания» единицы, то есть постижения общей идеи инновации, реципиент выполняет 3 операции: актуализирует и использует языковые знания; определяет ассоциативное поле единицы; формулирует первичную оценку инновации. На II этапе — интерпретации — реципиент устанавливает значение новообразования. Интерпретация раскрывается в работе пяти модулей: распознавание в лексиконе; анализ опор интерпретации;

реконструкция намерений говорящего; построение и верификация гипотез; «освоение» интерпретации.

К дальнейшим перспективам исследования мы относим разработку стратагем понимания семантических окказионализмов.

Список литературы

1. *Бабенко И. И.* Коммуникативный потенциал слова и его отражение в лирике М. И. Цветаевой: Автореф. дис ... канд. филол. наук / И. И. Бабенко. — М.: 2001. — 12 с.
2. *Бахтин М. М.* Человек в мире слова / М. М. Бахтин. — М.: Изд-во Росс. Откр. ун-та. — 1995. — 230 с.
3. *Бондарко А. В.* О стратификации семантики. Общее языкознание и теория грамматики: Материалы чтений, посвященных 90-летию со дня рождения С. Д. Кацнельсона. — СПб.: 1998. — С. 23–26.
4. *Демьянков В. З.* Интерпретация, понимание и лингвистические аспекты их моделирования на ЭВМ / В. З. Демьянков. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. — 172 с.
5. *Демьянков В. З.* Теоретические проблемы лингвистики / В. З. Демьянков // Вопросы филологии. — 1999. — №2. — С. 5–13.
6. *Залевская А. А.* Введение в психолингвистику / А. А. Залевская. — М.: Открытое общество, 1999. — 382 с.
7. *Лосев А. Ф.* Знак. Символ. Миф / А. Ф. Лосев. — М.: 1982. — 236 с.
8. *Михайлов А. В.* О некоторых проблемах современной теории литературы / А. В. Михайлов // Известия / РАН. Отд. литературы и языка. — № 1. — 1994. — С. 16–18.
9. *Потебня А. А.* Мысль и язык / А. А. Потебня. — М.: Лабиринт. 1999. — С. 118–119.
10. *Ребрий А. В.* Окказионализмы в современном английском языке (структурно-функциональный анализ): Автореф. дис ... канд. филол. наук. — Х., 1997. — 36 с.
11. *Стриженко А. А.* Прагматическая ориентация рекламы // Прагматические аспекты функционирования языка. — Барнаул, 1983. — С. 71–80.
12. *Bennett A.* Interruptions and the interpretation of conversation / A. Bennett // BLS v. 4. 1978. — 575 p.
13. *Hirsch E. D. J.* 1967 Validity in interpretation. — N. Haven; L.: Yale UP, 1967 — 67 с.

14. *Vossenkuhl W. Anatomie des Sprachgebrauchs: Über die Regeln, Intentionen und Konventionen menschlicher Verständigung / W. Vossenkuhl. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1982. – 124 p.*

Резюме

У статті розглядається проблема розуміння семантичних okazіоналізмів. Описано основні етапи та модулі процесу розуміння даних одиниць. Запропоновано модель розуміння семантичних okazіоналізмів.

Summary

The article focuses on the problem of understanding semantic nonce words. Fundamental stages and modules of understanding the words analyzed have been described. A model of understanding semantic nonce words has been suggested.

УДК 378.147.016: 811.111'36

И. В. Мухортова

ТРАДИЦИОННЫЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: коммуникативный метод, метод Г. А. Китайгородской, «языковой метод» А. Зильбермана, метод Р. Милашевича, метод Д. Рунова, метод Р. Вельдера, метод молчания, метод погружения, грамматико-переводной метод, метод физического погружения.

Целью данной статьи является рассмотрение разнообразных – традиционных и инновационных – методик обучения иностранному языку, их сопоставительный анализ, отбор технологий, обеспечивающих эффективность преподавания английского языка на неспециальных факультетах ХГУ «НУА».

За всю историю человечества было разработано великое множество различных образовательных методик. Поначалу все способы обучения иностранным языкам заимствовались из

программ, разработанных для обучения так называемым «мертвым языкам» – латыни и греческому, в рамках которых практически весь образовательный процесс сводился к чтению и переводу. Именно такой метод, основы которого были заложены просветителями еще в конце XVIII века, оформился к середине XX века под названием «**Grammar-translational method**» (грамматико-переводной метод). Этот метод исходит из того, что владение языком есть владение грамматикой и словарем. Процесс совершенствования понимается как движение от одной грамматической схемы к другой [2].

«**Silent way**» (метод молчания) исходит из того, что знание языка изначально заложено в том человеке, который желает его изучить, и главное – не мешать ему и не навязывать точку зрения преподавателя [3].

«**Total-physical response**» (метод физического реагирования). Основное правило этого метода гласит: нельзя понять то, чего ты не «пропустил через себя» [3].

«**Suggesto pedia**» (метод погружения). Основополагающий принцип этой методики – овладеть иностранным языком можно, став (хотя бы на период обучения) совершенно другим человеком. При этом студенты выбирают себе новые имена, придумывают новые биографии [3].

«**Audio-lingual method**» (аудиолингвистический метод). Его суть состоит в следующем: на первом этапе обучения студент многократно повторяет услышанное вслед за преподавателем или фонограммой. И только начиная со второго уровня ему разрешается говорить одну-две фразы от себя.

Коммуникативный метод. Основная цель – научить учащегося корректно общаться на иностранном языке. Данная методика предусматривает обучение в так называемых естественных условиях, моделированных ситуациях. Коммуникативный метод широко используется и пропагандируется как зарубежными, так и отечественными специалистами. Рассмотрим в качестве примеров некоторые авторские методики [2].

Метод Г. А. Китайгородской.

Его автор – академик Международной академии высшей школы, доктор педагогических наук, профессор Галина Александровна Китайгородская. Весь материал излагается путем лично ориентированного общения. Учащимся на основании результатов психологического тестирования присваиваются роли, которые сохраняются на протяжении всего курса обучения. Каждая роль реализуется в полилогах. На занятии фигурируют «президенты фирм», «бизнесмены», «менеджеры» из разных стран мира, которые в процессе обучения общаются друг с другом в различных ситуациях, максимально приближенных к реальным: деловые переговоры, встречи, путешествия и другие варианты непосредственного языкового общения. Занятия проходят в большой аудитории, где создается некий «круг» общения. Круг в прямом смысле слова: учащиеся сидят в удобных креслах и обращены лицом друг к другу. Идет постоянное общение в группах по два, три, четыре и шесть человек. Существенным в организации учебного материала является принцип концентрированности языкового материала, обеспечивающий интенсивность обучения. Все полилоги Г. А. Китайгородской построены по принципу повторяемости языкового материала, необходимой для его усвоения и закрепления. За 120 часов обучающиеся овладевают 3,5 тысячами лексических единиц.

Преподаватель играет роль сценариста, составляющего развернутый скрипт: сквозной (на все два месяца обучения) или отдельно на каждое занятие [2].

«Языковой Мост» А. Зильбермана.

Основные психолингвистические концепции, на которых базируется «Языковой Мост» – это результаты новейших исследований в области физиологии мозга. Эта методика обучения иностранным языкам учитывает физиологические особенности человеческого мозга.

По мнению автора методики, утверждение, что человек думает на своем родном языке, ошибочно. В действительности, считает А. Зильберман, мы думаем на кодовом языке образов

и ассоциаций, который напрямую связан с родным языком. Как полагает автор, наш мозг осуществляет мыслительный процесс (мы думаем), но выражение мыслей в форме слов (мы говорим) происходит механически, без специальных (сознательных) усилий. А. Зильберман считает, что правильная беглая речь на любом языке – не слова, которые вы «вспомнили» для того, чтобы что-то сказать, а подсознательный, не зависящий от памяти процесс. Метод «Языковой Мост» ставит своей основной целью при изучении иностранного языка формирование автоматической связи между образом или ситуацией и иноязычным словом или выражением (образ – слово). Единственный вид памяти, участвующий в процессе освоения иностранного языка по этому методу, – ассоциативный. Курс «Языковой Мост» не содержит грамматических упражнений и объяснений грамматических правил [2].

Метод Р. Вельдера.

Это уникальный синергетический метод, впервые использованный в языкознании известным австрийским ученым. Обучение предполагает последовательные стадии аудиовизуальной адаптации к языку, постановки правильной артикуляции с одновременной коррекцией интонационного фона, графологической фиксации и воспроизведения усвоенной информации на уровне осознанного восприятия и строится на материалах, используемых для подготовки иностранцев в языковых колледжах Великобритании, Швейцарии, Германии, Бельгии, Франции и Австрии [3].

Процесс обучения состоит из 12 уровней – спонтанная беседа с преподавателями, грамматическая коррекция и развитие речевых навыков ведения свободной тематической дискуссии (включая специфику избранных областей высшего образования) и беглого чтения, когда слушатели учатся адекватно мыслить на изучаемом ими языке и активно погружаются на занятиях в новую для них языковую среду, включаясь в процесс взаимного общения.

Метод Р. Милашевича.

Основополагающим в данной методике является «принцип одной сложности». «Принцип одной сложности» заключается в последовательном изучении различных составляющих языка с помощью простых и логичных схем, что ведет к существенному (в 3–5 раз) ускорению в обучении. Каждый курс английского языка решает какую-либо задачу «от начала до конца». Структурная методика Р. Милашевича ликвидирует основную трудность, возникающую в процессе изучения языка, – неумение свободно пользоваться грамматикой. Использование грамматических структур доводится до автоматизма. По такому же принципу – «от начала до конца» – изучаются фонетика и лексика.

Методики, разработанные на основе данного метода, дают базисные знания структуры языка: грамматики и лексики, которые труднее закрепить при других способах обучения [2].

Метод Д. Рунова.

По словам автора, смысл этого подхода – не выдумывать, как нужно учить, а научиться у природы и в интересной и доступной форме передать знания слушателям. С этой позиции и создана вся система обучения. В ней предпринята попытка представить, как язык «работает» в сознании носителя языка. Это касается процесса освоения и грамматики, и лексики, и развития навыков устной речи.

Грамматика дается в виде жесткой системы, все элементы которой логически взаимосвязаны и психологически мотивированы. Здесь все основано на понимании грамматических механизмов и их функций в языке и осознанном их употреблении, а не на заучивании многочисленных правил.

Для изучения лексики разработана технология прямого ассоциирования, которое является рациональным алгоритмом запоминания, соответствующим естественной модели работы памяти.

Разговорная практика тщательно разрабатывается специалистами-психологами и использует весь грамматический и лексический материал. Разнообразные упражнения и увлекательные

игры побуждают слушателей к мотивированному, осознанному употреблению изучаемых грамматических форм и лексем.

Существуют и другие методы, но в данной статье мы предлагаем, на наш взгляд, наиболее интересные и широко используемые в практике обучения иностранному языку. Поскольку овладение иностранным языком и, прежде всего, английским – как языком современных информационных технологий, языком международного культурного и научного общения – является неотъемлемой составляющей профессиональной подготовки любого специалиста, оптимальным вариантом обучения представляется коммуникативный метод, включающий отдельные элементы авторских методик: «круг общения» с учетом психологических особенностей учащихся (Г. А. Китайгородской), формирование автоматической связи между образом и ситуацией (А. Зильбермана), активное погружение в языковую среду (Р. Вельдера), «принцип одной сложности» (Р. Милашевича) и психологически мотивированное изучение языка (Д. Рунова) [1]. Перспективы дальнейшего исследования развития коммуникативных методов мы видим в изучении возможности интегрирования психологических и методологических приемов в процессе обучения в рамках личностно ориентированного подхода.

Список литературы

1. *Речевая ситуация и ситуативная направленность упражнений* / И. М. Берман, В. А. Бухбиндер, В. Н. Очкасова // Иностр. языки в высшей школе. – М., 1972. – Вып.10.
2. *Обучение коммуникативной грамматике в рамках практического владения иностранным языком.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://festival.1september.ru/2005_2006/index.php?numb_artic=312423
3. *К вопросу об активных методах обучения иностранному языку.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://aeli.altai.ru/nauka/sbornik/2002/latipov.html>

Резюме

У статті розглядаються різноманітні методи викладання англійської мови як іноземної. Визначено основні тенденції у сучасних техніках викладання іноземної мови та подальші перспективи дослідження.

Summary

Different methods of teaching English as a second language are considered. The main tendencies in modern language learning techniques and future trends of the research are determined.

УДК 821.111-1'255.4.,18"=161.1/.2 Дікінсон

А. О. Пермінова

**ТВОРЧИСТЬ ЕМІЛІ ДІКІНСОН ОЧИМА УКРАЇНСЬКИХ
ТА РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАЧІВ
(на прикладі 118-го та 126-го віршів)**

Ключові слова: поетичний переклад, Емілі Дікінсон, типи перекладу, перекладацька стратегія, об'єктивований критичний аналіз перекладу.

Об'єктом дослідження даної статті є, по-перше, творчість однієї з найяскравіших поетес США, широко відомої в англomовному світі, – Емілі Дікінсон; по-друге, – її сприйняття українськими та російськими перекладачами. *Предметом* розвідки обрано перекладацькі стратегії за класифікацією авторки статті, *матеріалом* стали 118-й та 126-й вірші американської поетеси [4] в українських перекладах Д. Паламарчука, В. Мисика та О. Зуєвського [3], російською мовою – у перекладі Л. Ситника [4]. *Метою* є простеження різниці бачення спадщини Емілі Дікінсон українськими перекладачами та їхнім російським колегою. *Актуальність* дослідження полягає в незникаючому інтересі вчених, по-перше, до творчості самої поетеси, а по-друге, – до проблем поетичного перекладу, що підтверджується великою кількістю публікацій на ці теми. *Новизна* роботи

криється у використанні нової класифікації підходів до перекладу поетичного твору, з одного боку, та порівнянні цільових текстів, які належать до двох різних мов та культур — української та російської, — з іншого.

Перш за все, хотілося б зазначити, що американська авторка Емілі Дікінсон, творчість якої охоплює 1850—1886 роки, вела дуже незвичне життя й писала дуже незвичні вірші. Стосовно першого: після повернення додому з коледжу вона поступово віддалялася від суспільства і врешті-решт повністю заховалася в своїй кімнаті, куди нікого не пускала, навіть близьких, за що отримала прізвисько «Амхерстська самітниця»; інше прізвисько — «Жінка в білому» — їй дали за звичку завжди одягатися в біле. Висувалось багато припущень щодо причин такої поведінки [6], [7], [8], [10], [11], але єдиної вірної так і не було знайдено. Стосовно другого: Емілі прагнула перетворити увіковічені закони віршування, а саме — його композиційні принципи. Перше, що впадає в око, — незвичні римування та пунктуація. Вірші Е. Дікінсон дуже часто позбавлені рими, а якщо вона зустрічається, то не на всьому тлі тексту, а лише в декількох рядках. Чи навпаки — в майже цілком римований текст уводиться один чи два неримовані рядки, таким чином виділяючи важливу для неї ідею. Також потребує уваги специфічна пунктуація, притаманна авторці, точніше — її відсутність, адже поетеса замість всіх розділових знаків проставляє тире, а нерідко вставляє його навіть туди, де жодних розділових знаків не має бути. На думку С. Джимбінова, подібний синтаксис надає творам Дікінсон переривчатості дихання, що в результаті сприяє небувалій інтенсивності переживань [1, с. 27]. Додамо до цього, що в такий спосіб Дікінсон підкреслювала важливі для себе моменти, акцентувала увагу уявлюваних читачів на тій чи іншій деталі твору. Ще один прийом, характерний для неї, — написання з великої літери слів, які, на перший погляд, не мають ніякого видатного значення, але, оформлені таким чином, набувають його. Взагалі, всі «незвичності» стилю поетеси, як пише перекладач її віршів А. Гаврилов, «насправді значаться в арсеналі прийомів

віршування та мають свої назви: гіперметрія та багатометрія, анакруза й антианакруза, альтернація розмірів тощо, хоча вона, напевно, цього не знала й писала так, як їй це підказувало почуття ритму» [5, с. 201]. А її тире взагалі легко «переносяться» в українську чи російську поетичні культури у вигляді крапок. Через ці особливості віршування Дікінсон її твори, з одного боку, мають бути дуже легкими для перекладу (адже в них найчастіше відсутня рима, додержання якої завжди обмежує можливу точність перекладу); з іншого боку, її вірші здаються такими природно простими, на перший погляд доступними для сприймання кожного недосвідченого читача, що саме ця простота викликає величезні труднощі: адже, як відомо, все геніальне є простим, і складність полягає саме у відтворенні нерозривної єдності простоти та вишуканості, очевидності та прихованої глибини, безпосередності та добре організованої краси поетичного висловлювання. Ще К. Чуковський зазначав, що ніяк не може заставити себе «не прикрашати» простий стиль У. Уїтмена при перекладі. Знаменна назва книги цього видатного російського поета й перекладача, з якої зроблено даний витяг: «*Высокое искусство*» [9]. Не менш симптоматично, що він стосується творчості поета-новатора, котрий додержувався естетичних принципів, близьких до спадщини Е. Дікінсон.

Декілька слів про розглядання перекладів. Аналіз перекладацьких стратегій робиться за нашою класифікацією: ми розподіляємо підходи до перекладу поетичного твору на такі типи, як *перекодування* та *перестворення*. Наведемо їхні дефініції. *Перекодування* — це такий тип, чи метод, перекладу, коли його виконавець намагається передати якомога більше особливостей оригіналу, в тому числі й формального характеру (семантико-лексичне наповнення, стилістика, строфіка, метрика, рима тощо). При цьому *змiна коду* відбувається лише *на рівні мови*, тобто жіноча рима оригіналу передається жіночою римою перекладу, п'ятистопний ямб — так само п'ятистопним ямбом і так далі. Під час же *перестворення* перекладач намагається створити в приймаючій культурі не *еквівалент*, а скоріше *аналог*

оригіналу, орієнтуючись перш за все на сприйняття твору читачем, його емоційне враження, задля чого проводить функціональну заміну формальних параметрів (наприклад, типові чекання читача від того чи іншого ритму – див. [2]), таким чином *замінюючи код культури*. З більшим рівнем докладності та обґрунтованості й низкою прикладів цю класифікацію викладено в нашому дисертаційному дослідженні «Культуромовне буття художнього твору як перекладознавча проблема».

Отже, зробивши стислий огляд особливостей біографії та стилю поетеси, надавши типологію перекладацьких підходів, перейдемо до безпосереднього порівняльного аналізу оригіналів та перекладів її творів українською та російською мовами. Першим пропонуємо розглянути вірш № 118 (український варіант Дмитра Паламарчука, російський – Леоніда Ситника).

My friend attacks my friend!	Мій друг напав на друга:
Oh Battle picturesque!	Змаг їм удавсь обом!
Then I turn Soldier too,	Я теж солдатом стала –
And he turns Satirist!	А він сатириком.
How martial is this place!	Я думаю – в цім полі –
Had I a mighty gun	Діставши бронь міцну –
I think I'd shoot the human race	Я все здолаю людство
And then to glory run!	І славу дожену!

1. Форма. *Оригінал* налічує одну строфу з 8 рядків, римуються чотири останніх за принципом абаб. Кількість складів: більшою мірою 6 (рядки 1, 3, 4, 5, 6, 8), одного разу – 5 (рядок 2) та одного разу – 8 (рядок 7). Вірш написаний тристопним ямбом (в 7 рядку присутній додатковий наголошений склад, який не має парного ненаголошеного і тому не створює стопи). Наголос (за винятком 4 рядка) припадає на останній склад.

Переклад Дмитра Паламарчука теж складається з однієї строфи, яка налічує 8 рядків. На відміну від оригіналу, римуються парні рядки, а саме: другий з четвертим та шостий з восьмим. Кількість складів: 7 (непарні рядки) чи 6 (парні рядки). Використаний метр – тристопний ямб, як і в оригіналі. Наголос

у кінці рядків припадає на останній склад (рядки 2, 6, 8), передостанній (1, 3, 5, 7) та на третій склад з кінця (рядок 4).

2. Зміст. Перше, що привертає до себе увагу, – час дієслів, вжитий в оригіналі та перекладі: якщо в першому повсюдно використовується теперішній, то в другому його місце займає минулий. Фраза *Oh Battle picturesque!* (тобто «О Бій мальовничий!») передана як *Змаг їм удавсь обом!* Власне кажучи, за змістом це одне й те саме висловлювання, хоча стиль речення в цільовому тексті, на наш погляд, дещо ближчий до розмовного (такий флер йому додає слово «удаватися», використане тут у значенні «бути гарно здійсненим»). У наступних двох рядках при перекладі втрачено лексеми *Then, turns* (в оригіналі воно повторено двічі). Фраза *How martial is this place!* (тобто «Яке войовниче це місце!») не знайшла свого відтворення в перекладі, але замість неї з'явилася «вставка» *в цім полі* (рядок 5). Треба також зазначити той факт, що Conditional оригіналу в останніх рядках перетворилося на дійсний спосіб перекладу. Втім, перелічені неточності є саме неточностями, тобто не порушують загального змісту та стилю цільового тексту, який за всіма параметрами відповідає вихідному. Тому ми вважаємо за можливе віднести даний вірш до такого типу перекладу, як *перекодування*.

My friend attacks my friend!	Мой друг напал на друга!
Oh Battle picturesque!	Что за кровавый бой!
Then I turn Soldier too,	Я вздумала вмешаться,
And he turns Satirist!	Они лишь посмеялись надо мной
How martial is this place!	И снова взялись друг за дружку!
Had I a mighty gun	Я оказалась лишней третьей!
I think I'd shoot the human race	Когда бы мне – большую пушку,
And then to glory run!	Я расстреляла б всех на свете!

1. Форма. Оскільки формальні особливості оригіналу вже були зазначені вище, перейдемо відразу до російського перекладу.

Переклад Леоніда Ситника теж являє собою одну строфу з 8 рядків, римуються 2–4, 5–7, 6–8 (неточна рима), тобто в цільовому тексті на одну риму більше. Принцип римуння: abcdbdede.

Кількість складів: перший та третій рядки – по 7, другий – 6, четвертий – 10, останні чотири – всі по 9. Використаний метр – більшою мірою ямб (перший та третій рядки – тристопний з додатковим ненаголошеним складом; другий рядок – тристопний; четвертий рядок – п'ятистопний; п'ятий та сьомий рядки – чотиристопний з додатковим ненаголошеним складом) та хорейамб (шостий та восьмий рядки – одна стопа хорейамба плюс дві стопи ямба плюс один додатковий ненаголошений склад). Як бачимо, система метра досить складна, на відміну від оригіналу, який весь написаний чистим тристопним ямбом. Наголос у перекладі припадає на передостанній склад за винятком другого та четвертого рядка, де наголошеним є останній склад. Таким чином, можна зробити висновок про значну *переробку* формальних характеристик вірша Л. Ситником.

2. Зміст. Як і в українському варіанті, тут теж, на відміну від вихідного тексту, було вжито минулий час замість теперішнього. Фразу *Oh Battle picturesque!* передано як *Что за кровавый бой!*: перекладач переосмислює вираз «a picturesque battle», проводячи паралель між «мальовничістю» та «кривавістю» бою, посилюючи ефект жорстокості та надаючи Емілі Дікінсон не притаманної їй особливості тішення цією жорстокістю. Наступні два рядки *Then I turn Soldier too, / And he turns Satirist!* теж переосмислено: хоч їх і можна трактувати так, як це зробив Л. Ситник, а саме: *Я вздумала вмешаться, / Они лишь посмеялись надо мной*, – все ж таки його варіант знімає багатоплановість, багатозначність оригінальних рядків, таким чином значно знижуючи стиль першотексту. Що стосується фрази *Я оказалась лишней третьей!*, то вона відсутня в оригіналі і є цілковитим витвором перекладача. Останні три рядки вихідного твору – *Had I a mighty gun / I think I'd shoot the human race / And then to glory run!* – були втиснуті в два рядки перекладу: *Когда бы мне – большую пушку, / Я расстреляла б всех на свете!*, через що сталися значні скорочення, які порушують зміст твору: так, було викинуто *I think* перед рішенням стріляти в людство та *And then to glory run!*, яке стоїть наприкінці всього вірша і створює логічний висновок зі всіх

попередніх рядків. До того ж, ця фраза є досить несподіваною на фоні вже отриманої інформації (через що вона може вважатися свого роду оксюмороном) та ефектно привертає увагу читача. І нарешті, за своїм стилем останні два рядки є занадто розмовними, повертаючи весь вірш скоріше до жанру віршованої гуморески на кшталт віршів про маленького хлопчика. Як бачимо, кількість переробок дуже значна; до того ж, постраждав не тільки фактуально-семантичний, але й стилістичний бік твору – тому ми можемо віднести російський переклад Л. Ситника до *перестворення*.

Дуже цікавим є такий порівняльний аналіз, в якому розглядаються оригінал і не один, як звичайно, а два варіанти перекладу, виконані різними авторами. Само собою зрозуміло, що два перекладача, навіть якщо вони однаково бачать своє завдання, по-своєму сприймають один і той самий текст та знаходять свої, цілком індивідуальні розв'язання проблем, що виникають під час відтворення художніх особливостей оригіналу. Внаслідок цього народжується дві версії першотвору, спорідненість яких між собою в деяких випадках прямує до нуля. Відштовхуючись від запропонованої класифікації типів перекладу, ці версії можна віднести або до *перекодування*, метою якого є паритетний діалог культур, або до *перестворення*, що тяжіє до поглинання артефакту однієї культури іншою. Прикладом цього наукового положення є два переклади українською мовою 126-го вірша Емілі Дікінсон:

To fight aloud, is very brave –	Герой хто бореться прилюдно –
But gallanter, I know	Та доблесніший той
Who charge within the bosom	Хто носить у душі Голгофу
The Cavalry of Woe –	Хто в безвісті герой –
Who win, and nations do not see –	Хто гине та його не бачать
Who fall – and none observe –	Народи – хто на смерть
Whose dying eyes, no Country	Іде та жоден край не тужить
Regards with patriot love –	Що зір його померк

We trust, in plumed procession	Ми віримо – в шеренгах рівних
For such, the Angels go –	Під вітром крижаним
Rank after Rank, with even feet –	В сліпучім сніжнім однострої
And Uniforms of Snow.	Йдуть янголи за ним.

1. Форма. *Оригінал* налічує три строфи по 4 рядки кожна. Римуються тільки парні рядки за такою схемою: abcdefeghbh. Як бачимо, завдяки такому принципу виникає подібність оперізуючої рими. Вірш написаний три- та чотиристопним ямбом з пірихіями. Наголос наприкінці рядків припадає більшою мірою на останній склад, окрім рядків 3, 6, 8, де він припадає на передостанній склад.

Переклад В. Мисика теж налічує три строфи по 4 рядки кожна. Римуються парні рядки першої та другої строфи, а також перший та останній рядки, тим самим створюючи функціональний аналог оперізуючої рими оригіналу. Метрика співпадає з метрикою оригіналу, хоча налічує значно більше пірихіїв. Наголос наприкінці рядків припадає на передостанній склад у непарних рядках та на останній склад – у парних.

2. Зміст. У першій строфі відбулася заміна метафори – так, у перекладі читаємо: *Хто носить у душі Голгофу*; але в оригіналі такий сильний слово-зміст відсутній – замість нього стоїть інша, більш своєрідна метафора: *The Cavalry of Woe* (тобто «Кавалерія Горя»). Втім, не відгукнувшись на поетичний винахід авторки твору, перекладач не вступає у протиріччя з колом характерних для неї мотивів, бо Голгофа має чітке Біблійне походження, а тому вписується в тематику творчості Емілі Дікінсон, багато з віршів котрої мають релігійну наповненість, адже поетеса була дуже набожною людиною.

У другій строфі перекладу при досить точному додержанні тексту оригіналу випав один рядок: *Who fall – and none observe*; причому третій та четвертий рядки знайшли дещо іншу трактовку, яка знижує пафос вірша Емілі Дікінсон: *Whose dying eyes, no Country / Regards with patriot love – хто на смерть / Іде та жоден край не тужить / Що зір його померк*. У перекладі немає

підвищеного за стилем виразу «патріотична любов»; він був замінений на більш нейтральний за стилем, а отже й за поетичним змістом зворот *жоден край не тужить*. Точно знайдений поетесою образ «вмираючих очей» змінився майже побутовим *зір його померк*. Але ці втрати компенсуються прийомом посилення експресії вірша у другому та третьому рядках перекладу, до якого прибіг В. Мисик, розбивши другий рядок оригіналу на два та поставивши під наголос вираз «на смерть». Таким чином, «хто пав» першотвору перетворилося на готовність до смерті в цільовому тексті: порівняймо *Who fall* та *хто на смерть / Іде*. Завдяки такому прийому суть сентенції залишається незмінною, а брак експресивності в останньому рядку українського варіанта не призводить до загального зниження тону вірша.

Привертає до себе увагу остання строфа перекладу, в якій В. Мисик удався до найбільших змін, що драматизують частинувисновок. Так, якщо рядок *Rank after Rank, with even feet* ще можна впізнати у виразі *в шеренгах рівних*, хоча йому й бракує ритмічності оригіналу, то *В сліпучім сніжнім однострої* являє собою дуже прикрашений варіант простої фрази чи навіть словосполучення *And Uniforms of Snow*, в якому немає ніякої метафоричності. Але це той самий випадок, коли найпростіше обертається на найскладніше, роблячи сильне враження на читача саме майже побутовим вираженням драматичного змісту. Навпаки, коли авторка знов демонструє свою поетичну фантазію, створюючи метонімічний вираз *in plumed procession*, перекладач, немов розпочавши гру з автором оригіналу, випускає його, а потім додає досить свавільний образ: *Під вітром крижаним*. Взагалі, складається враження, що перекладач іде якимось у паралель до тексту оригіналу, ніби демонструючи відсутність в оригіналі жорстких причинно-наслідкових зв'язків, які змінені авторкою вільною комбінацією окремих рядків-образів. Втім, ми пропонуємо віднести переклад В. Мисика до *перекодування*. Що ж спонукає нас на це, якщо під час порівняльного аналізу було викрито надто забагато розбіжностей окремого характеру?

Як ми вже зазначали, для Е. Дікінсон не є характерними складні стилістичні прийоми, в її поезії дуже мало «прикрас». Втім, поряд зі звичайними розмовними словосполученнями в її творах трапляються по-справжньому вишукані. У такому контексті сприйняття підсвідомо готується у кульмінаційній фазі вірша до більш сильного поетичного ефекту, замість якого виникає прозаїчний за тоном зворот, породжуючи ілюзію безпосередньої зустрічі зі справжньою життєвою реальністю. Таким чином, незважаючи на окремі розбіжності тексту перекладу з оригіналом, в цілому автору вдалося відбити драматургічну стратегію поетеси, що здається свідомо його намагання донести до іншомовного читача творчу особистість Емілі Дікінсон. Тому чинний переклад в цілому доцільно віднести до *перекодування*. Але надто вільна передача лексичного ряду останньої строфи спонукає бачити в ньому *елементи перестворення*.

To fight aloud, is very brave –
But gallanter, I know
Who charge within the bosom
The Cavalry of Woe –

Блискучим є відкритий змаг,
Та в тім краси оплот –
Хто в грудях власних бій веде
З кіннотою скорбот.

Who win, and nations do not see –
Who fall – and none observe –
Whose dying eyes, no Country
Regards with patriot love –

Хто – перемігши – не збудив
Між людом слави та й –
Коли вмирав – його заслуг
Не визнав рідний край.

We trust, in plumed procession
For such, the Angels go –
Rank after Rank, with even feet –
And Uniforms of Snow.

Такому янголи смутну
Процесію складуть
І вкрасять снігом уніформ
Його останню путь.

1. Форма. Оскільки формальні особливості оригіналу вже були зазначені вище, перейдемо відразу до перекладу. *Переклад* О. Зуєвського налічує також три строфи. Римуються тільки парні рядки за схемою *abc bdefeghbh*, як і в оригіналі. Вірш написаний три- та чотиристопним ямбом. Наголос наприкінці рядків припадає на останній склад по всьому тексту.

2. Зміст. Дуже цікаво, на наш погляд, зазначити той факт, що перший чотиривірш чинного тексту, якщо розглядати його за лексичним наповненням, перекладено майже буквально: *fight aloud* передано як *відкритий змаг*, що є вдалим еквівалентом (єдиний момент, який викликає сумнів, – чи існує в українській мові слово *змаг*, але це можна списати на поетичні вільності); для лексеми *gallant* перекладачем було вибрано одне з його словарних значень – «красивий, вродливий»; а останні два рядки взагалі було передано майже буквально: *Who charge within the bosom / The Cavalry of Woe – Хто в грудях власних бій веде / З кіннотою скорбот*. Такий підхід міг би позбавити цільовий текст художньої привабливості, бо, як відомо, буквализм зазвичай призводить до втрачання поетичного змісту. Зовсім інша річ – переклад, виконаний О. Зуєвським. Його аж ніяк не можна назвати невдалим, навпаки, майстерність перекладача виявляється у близькості до тексту першотвору в сукупності з формальними характеристиками вірша. Втім, якщо придивитись до обох текстів уважніше, ми побачимо вельми суттєві розбіжності. Так, у Емілі Дікінсон підкреслюються хоробрість та мужність воїна – в той час як О. Зуєвський акцентує увагу читача скоріше на зовнішній ефектності двобою, його якостях яскравого шоу. Дійсно, в українській версії твору використані такі слова, як *блискучий* та *краси оплот*, через що зміст чотиривірша суттєво змінюється. Якщо у поетеси він заглиблений у царину морально-психологічних боків життя, то в перекладі відбито скоріше ситуацію бою, мальовничу сцену, ніж етичну проблему. Симптоматично, що в цільовому тексті втрачено такий важливий нюанс першотвору, як мотив лицарства, бо англійське *gallant* зазвичай використовується у сполученні з *knight*. Ще одна деталь, яка впливає на перестворення змісту вірша, торкається трансформації прийому антитези: в Е. Дікінсон вона створюється з протиставлення зовнішнього та внутрішнього бою – з реальним супротивником та з само-рефлексією особистості. О. Зуєвський, у відповідності до власного сприйняття вірша, замінює цю антитезу іншою: він протиставить зовнішні, фізичні зусилля, які

сприймаються в блискучих фарбах, та внутрішні, чуттєві, що залишаються невикритими для оточення. До речі, в оригіналі стоїть *кавалерія горя*, а не *скорбот* — тобто поетеса використовує більш ємний образ, ніж перекладач. Наведені спостереження свідчать про вживання О. Зуєвським алгоритму *перестворення*.

Другий чотиривірш в оригіналі написаний у теперішньому часі, а в перекладі — в минулому, що не може не привернути до себе уваги. На нашу думку, англомовний варіант завдяки цим обставинам є більш універсальним, адже він звертається не до минулих часів, а до дії, яка відбувається взагалі. Те ж саме можна сказати й стосовно передачі *no Country як рідний край*: у першому випадку ситуація застосовна до всього людства, у другому вона звужується до конкретної країни чи навіть її частини. До того ж, у чинній строфі під час перекладу було випущено метафору *dying eyes*, що також знизило стиль чотиривірша. Важливою здається розбіжність у композиції чотиривірша. В оригіналі перші три рядки починаються однаково, з *who* або *whose* (лексична анафора). Оскільки ці слова пов'язані в мовленні з питальним реченням, з'являється ефект діалогу, звернення до віртуального співрозмовника. Це надає чинним рядкам ліричної інтонації, загубленої в перекладі. Крім того, у четвертому рядку першотвору порушується інерція очікування, яке сприймається як відповідь на риторичне питання. Такі прийоми притаманні романтичній поезії й завжди складають неповторну емоційну ауру вірша, яка відбивається не в тропях, а в такій комбінації слів, що дозволяє підкреслити інтонаційний зміст висловлювання. Крім того, перекладач значно посилив дію такого поетичного прийому, як переніс. На відміну від оригіналу, де він використовується тільки одноразово, в перекладі він стає майже універсальним способом організації вірша. Тому чинну строфу ми також віднесемо до *перестворення*.

Що стосується третьої строфи, то тут було випущене уточнення *We trust*, а слово *plumed* (тобто «прикрашена пір'ям») передано як *смутна*, в той час як, скоріше, тут малася на увазі урочистість процесії. Третій рядок, який вражає своєю

ритмічністю — *Rank after Rank, with even feet* — не було передано; замість цього О. Зуєвський розширив четвертий, останній, рядок, уточнивши англійський варіант: *І вкрасять снігом уніформ / Його останню путь* замість короткого та точного *And Uniforms of Snow*. Таким чином, третя строфа чинного вірша була перекодована не тільки на мовному, а й на лексичному, значеннєвому та стилістичному рівні, що привело до його *перестворення*.

Роблячи висновок щодо типу перекладу, до якого відноситься даний вторинний твір, треба зазначити, що зміна вище викладених особливостей змісту оригіналу привела також до зміни враження, яке отримує від нього читач. Так, якщо оригінал сприймається як урочисто-піднесений в умовах зовнішньої простоти викладення думки та уривчастості фраз, яка нагадує безпосередній вислів, ніби позапоетичне мовлення, то переклад є більш метафоричним, тобто відмічений властивостями поезії, яка відповідає очікуванню пересічного читача. Через це індивідуальність автора першотвору розчинюється в більш загальному уявленні про художність, яка тут ототожнюється з барвистістю. Тому зовнішня привабливість, що несе естетичну інформацію, переважає неординарність авторської думки та незвичність стилю її втілення. Як бачимо, за нашою класифікацією цей приклад перекладу є типовим *перестворенням*.

Аналіз перекладу О. Зуєвського вірша Е. Дікінсон наводить на думку, що автор дещо інакше розуміє романтизм, ніж американська поетеса. Розбіжності в естетичному враженні, яке справляють оригінал та вторинний текст, свідчать про вплив на перекладача українського романтизму з його пафосом, барвистістю образів, звисною риторичністю, тяжінням до декору. Насправді: виникають досить очевидні аналогії з кінодраматургією Олександра Довженка, Сергія Параджанова — режисера-постановника славетних «Тіней забутих предків». Мабуть, звідси рельєфні, виразні, майже театральні образи, що з'являються в рядках перекладу. Навпаки, Е. Дікінсон тяжіє до балансування між умовністю та реалізмом висловлювання, переключення з зовнішніх прикмет дійсності на внутрішній світ людини, тобто до

своєрідної гри, яка націлена на створення особливого модусу бачення буття, який призводить до модифікації звичайних подій та почуттів у щось надзвичайне, наділене високим ціннісним сенсом. Інакше кажучи, гра в поезії Е. Дікінсон підкоряється суто психологічним завданням, які, в свою чергу, дають чуттєву проєкцію глибокої філософської думки. На противагу цьому в перекладі автор прагне справити сильне емоційне враження на читача, апелює до його уяви. Як бачимо, на рівні змісту відбувається типове *перестворення* оригіналу, що спонукає задатись питанням, які компоненти художньої форми приводять до такого естетичного результату. Дійсно, аналіз виявив збіг майже всіх елементів першотвору, крім незначних відхилень від оригіналу: відсутність у перекладі пірихіїв та деяку розбіжність наголосів наприкінці рядків. Найбільш суттєві зміни торкнулися лексичного рівня твору, де автор обирає найбільш яскраві та зовнішні за змістом еквіваленти англійських слів, випускає метафори, нівелює антитези, внаслідок чого зникають приховані змісти. Таким чином, у даному випадку *перестворення* виникає завдяки *іншому розумінню романтичної стилістики*, тобто відбувається на *рівні культури*.

Перейдемо до аналізу російського варіанта вірша в баченні Леоніда Ситника:

To fight aloud, is very brave – But gallanter, I know Who charge within the bosom The Cavalry of Woe –	Сражаться смело – славный труд, Но будет тот храбрее, Кто разобьет в своей груди Печали кавалерию.
Who win, and nations do not see – Who fall – and none observe – Whose dying eyes, no Country Regards with patriot love –	Кто победит – не на виду, Падет – никем не знаем, Чей гроб не будут провожать Восторга полным взглядом.
We trust, in plumed procession For such, the Angels go – Rank after Rank, with even feet – And Uniforms of Snow.	Но Ангелы за ним пойдут, Пером качая нежным, За строем строй, чеканя шаг, В шеренгах белоснежных.

1. Форма. Оскільки формальні особливості оригіналу вже були зазначені вище, перейдемо відразу до перекладу. *Переклад* Л. Ситника співпадає з вихідним текстом за кількістю строф та рядків: три та чотири відповідно. Система рим – abcdbdedeafgf – дещо відрізняється від оригінальної, надаючи приклад майже стовідсоткової оперізуючої рими. Вірш також написаний три- та чотиристопним ямбом з пірихіями. Наголос наприкінці рядків припадає на останній (непарні рядки) або передостанній (парні рядки) склад.

2. Зміст. Першу строфу вірша в перекладі передано загалом вірно: Л. Ситник намагався відтворити в російському тексті якомога більше особливостей тексту англійського; втім, деяких розбіжностей йому уникнути не вдалось. Так, наприклад, перший рядок зазнав наступних змін: *aloud* (тобто «відкрито») було перекладено як *смело*, а другу частину речення – *is very brave* – як *славний труд*: таким чином, у цільовому тексті додалося поняття «труда», котрого не було в оригіналі. Втім, таку зміну можна пояснити, якщо подивитися на чотиривірш далі: як ми вже зазначали вище, лексема *gallanter* у другому рядку не тільки має значення «хоробрий», але й переносить нас у часи лицарів, бо входить у сталий вираз *a gallant knight* – на нашу думку, зворотом *славний труд* перекладач якраз і намагався відтворити цей ореол давнини, присутній в оригіналі. З того ж, другого, рядка зник маркер впевненості автора у своїх словах – *I know*, а також замість теперішнього часу вжито майбутній – *Но будет тот храбрее*. Наступні два рядки переведені також близько до першотексту; єдина різниця полягає в передачі англійського слова *charge* російським *разобьет*, хоча більш точний варіант – «нападуть, набрасуватися, обвинять»: перекладач тут додав рішучості ліричному герою і довів до кінця те, що в оригіналі було показано в процесі: «більш доблесний той, хто бореться». Решту змісту строфи перекладено без жодних переробок. Тому ми вважаємо за можливе віднести першу строфу російського варіанта вірша до *перекодування з незначними елементами перетворення*.

У другій строфі знову спостерігаємо заміну: по-перше, теперішнього часу – *win, do not see, fall, observe, Regards* – на майбутній – *победит, Падет, не будут провожать*; по-друге, – процесуальності оригіналу на закінченість, сталість перекладу (*dying eyes*, тобто «очі, що вмирають») передано як *гроб* – тут процес втрачання життя вже завершився). Також у російському варіанті не знайшли відтворення такі важливі поняття, як *nations, Country, patriot love* оригіналу: Л. Ситник зробив відношення «герой – народ його країни», конкретизовані у Емілі Дікінсон, більш безособовими і тому більш загальними: «герой – все людство». На нашу думку, тут відбувається зсув на рівні культури: характерне для ХІХ, та й для ХХ століття розуміння патріотизму як любові до своєї *країни* замінено його сучасним, більш космополітичним та глобалістичним баченням, тим самим ще підвищуючи стиль висловлення – і ніби намагаючись утримати баланс між двома текстами, перекладач в останньому рядку дещо знижує стиль, передаючи *patriot love* як *восторг*. Таким чином, оскільки зміст та стиль строфи додержано, але мали місце зміни на лексичному та понятійному рівні, ми віднесемо другу строфу перекладу до *перекодування-перестворення*.

Що стосується третьої, останньої, строфи, то в її перекладі спостерігаються ті ж самі особливості, які ми зазначили в двох попередніх чотиривіршах, а саме: з одного боку – намагання відтворити оригінал якомога детальніше на всіх рівнях тексту; з іншого – представлення ситуації у вірші як об'єктивної реальності замість маркування подій як можливих з точки зору автора оригіналу та впровадження майбутнього часу замість теперішнього часу першотвору: випущено *We trust, a go* перекладено як *пойдут*. Також фраза *in plumed procession* знайшла своє відображення у звороті *Пером качая нежным*, в котрому додано визначення *нежным*, але зникла «процесія», до якої авторка ще повернеться у третьому рядку та надасть їй ширшого опису. Тому третю строфу ми віднесемо до *перекодування з елементами перестворення*.

Ще один момент, на який варто звернути увагу, – специфічна

орфографія Емілі Дікінсон, а саме її звичка писати значущі для неї слова з великої літери. На жаль, ця особливість творчості авторки не була відтворена в російському перекладі. Отже, зробивши детальний порівняльний аналіз англійського тексту та його російського варіанта, можна зазначити, що останній лежить на межі двох типів перекладу, які ми визначили, і його слід віднести до *перекодування з елементами перестворення*.

Підіб'ємо підсумки. Переклади двох віршів славетної американської поетеси розподілилися між перекладацькими стратегіями таким чином: № 118 — *перекодування* (український варіант Д. Паламарчука) та *перестворення* (російський варіант Л. Ситника); № 126 — *перекодування* (український варіант В. Мисика), *перестворення* (український варіант О. Зуєвського) та *перекодування з елементами перестворення* (російський варіант Л. Ситника).

Перспективою започаткованого в даній статті дослідження, на нашу думку, є розгляд культуромовного буття творчості Е. Дікінсон на україномовному та російськомовному просторі.

Список літератури

1. *Американская поэзия в русских переводах XIX — XX вв.* / Сост. С. Б. Джимбинов. — М.: Радуга, 1983. — 672 с.
2. *Гаспаров М. Л.* Метр и смысл: Об одном из механизмов культурной памяти / М. Л. Гаспаров; Рос. гос. гуманитар. ун-т; Ин-т высш. гуманитар. исслед. — М., 2000. — 297 с.
3. *Дікінсон Е.* Поезії. — К.: Дніпро, 1994. — 296 с.
4. *Дикинсон Э.* Стихотворения [Електронний ресурс] // Библиотека Владимира Машкова. — Режим доступу: www.lib.ru/POEZIQ/DIKINSON/stihi.txt
5. *Дьяконова Н. Г.* Поэзия и перевод: Аркадий Гаврилов — истолкователь Эмили Дикинсон / Н. Г. Дьяконова // Нева. — 2002. — № 5. — С. 200—202.
6. *Миньяр-Белоручев Р. К.* Теория и методы перевода / Р. К. Миньяр-Белоручев. — М.: Моск. лицей, 1996. — 208 с.
7. *Позднякова Л. Р.* История английской и американской литературы / Л. Р. Позднякова. — Ростов н/Д: Феникс, 2002. — 286 с.

8. *Чеснокова Т. В.* Поетичне слово Лесі Українки та Емілі Дікінсон: до проблеми типології / Т. В. Чеснокова // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер. Мовознавство. – 2000. – Вип. 5. – С. 161–164.

9. *Чуковский К. И.* Высокое искусство / К. И. Чуковский. – М.: Сов. писатель, 1983. – 463 с.

10. *Literature and Language.* American Literature: Annotated Teacher's Edition / Senior Consultants: A. N. Applebee et al. – Evanston: McDougal: Littell, 1992. – 1066 p.

11. *Loving J.* Dickinson Emily / J. Loving // The World Book Encyclopedia. – V. 5: D. – Chicago: World Book, Inc., 1994. – P. 190–191.

Резюме

Статья посвящена проблемам поэтического перевода на материале 118 и 126 стихотворений Э. Дикинсон. В работе исследуются стратегии переводчиков: Д. Паламарчука, В. Мысыка, О. Зуевского, Л. Ситника. Применяется объективированный подход к сравнительному анализу оригинала и переводов. Перспективой является анализ восприятия поэтессы в русской и украинской культурах.

Summary

The article deals with the problems of poetry translation on the material of poems 118 and 126 by E. Dickinson. The author analyzes the strategies of the following translators: D. Palamarchuk, V. Mysyk, O. Zuyevsky, L. Sitnik. An objectivized approach to the comparative analysis of the original and its translations has been used. The perspective of the work is analysis of the perception of the poet in Russian and Ukrainian cultures.

УДК 811.11-112:81'371

А. В. Полина

МЕТОНИМИЧЕСКАЯ НОМИНАЦИЯ КОНЦЕПТА *БОГ* В РЕЛИГИОЗНОМ И СВЕТСКОМ ДИСКУРСАХ

Ключевые слова: концепт, концептуальная метонимия, референт, коррелят, дискурс.

Данная статья посвящена проблеме метонимической вербализации концепта БОГ в английской языковой картине мира. Цель статьи – проведение сравнительного анализа метонимического представления концепта БОГ в религиозном и светском дискурсах. Объектом исследования является концепт БОГ, вербализованный в английском дискурсе. Предмет анализа – закономерности метонимической номинации исследуемого концепта в религиозном и светском дискурсах.

Актуальность работы обусловлена значимостью концепта БОГ в культуре Великобритании и его непреходящей ценностью для цивилизации в целом, а также определяется интересом к проблемам когнитивного моделирования. Основой методологии данного исследования является системный подход к объекту анализа, а конкретные методы включают когнитивное картирование, лексикографическое описание, а также последовательное сравнение содержания и функционирования концепта БОГ в разных типах дискурса. Материалом исследования послужили 364 метонимических выражения, полученных в результате сплошной выборки из английских художественных текстов XIV – XX вв. и из текста Библии (King James Version).

Наряду с метафорой основным способом концептуализации Дж. Лакофф и М. Джонсон считают метонимию [1]. В отличие от метонимии, метафора – это способ постижения одной сущности через уподобление другой, связанной с ней каким-то образом (соположение в пространстве или во времени, часть целого, производственные и другие отношения). «Метонимические концепты позволяют нам осмыслять одну сущность посредством ее связи с другой сущностью» [1, с. 37].

Метонимические процессы не спонтанны, они отражают способ и угол восприятия различных явлений, существующих в той или иной культуре [там же]. Так, метонимический комплекс «часть вместо целого», так называемая синекдоха, является следствием нашего осмысления того, как по-разному некая сущность характеризуется в процессе фокусировки на ее различных частях; метонимический комплекс «производитель

вместо изделия» побуждает осмысливать изделие в связи с его производителем: его личностью, опытом, престижем и др., что оказывает влияние на восприятие самого изделия и др. [там же, с. 35–40]. Например, лексемы *Fortune, Nature, Providence, Destiny, Power, Fate* объективируют концепт БОГ в результате метонимического переноса *God creates nature, God is a source of power, God determines and controls fortune, providence, destiny, fate* ® *God is Fortune, Nature, Providence, Destiny, Power, Fate. God lives in heaven* ® *God is heaven*.

Эти лексемы функционируют как синонимы к лексеме *God* — основной лексеме, вербализирующей данный концепт в рамках данной «концептуализированной предметной области», под которой понимают «такую сферу культуры, где объединяются в одном общем представлении (культурном концепте) слова, вещи, мифологемы и ритуалы», которые «могут особым образом семантически совмещаться, выступая заместителем или символизатором одно другого» [2, с. 68]. Примером метонимической номинации концепта БОГ может служить следующий отрывок:

Prospero <...> by accident most strange, bountiful Fortune hath mine enemies brought to this shore (Shakespeare, 'The Tempest')

При этом следует различать прямое и переносное употребление данных лексем:

I scholar: Now, now, sirrah, where's thy master?

Wagner: God in heaven knows (Marlowe, 'Doctor Faustus')

Isabel: <... > shall we serve heaven with less respect than we do minister to our gross selves? (Shakespeare, 'Measure for Measure')

В первом из двух вышеприведенных примеров лексема «*heaven*» выступает в своем прямом значении: «местопребывание бога», а во втором — объективирует концепт БОГ в результате метонимического переноса.

Следовательно, «как и концептуальная метафора, концептуальная метонимия структурирует не только язык, но и мысли, отношения, действия» [там же, с. 39]. Способы вербализации концепта БОГ зависят от коммуникативных потребностей, условий коммуникации (типа дискурса), объема, количества

и качества информации, которую говорящий хочет передать, а также от смысловой структуры и семантических возможностей лексем, привлекаемых для вербализации концепта.

Культурный и религиозный символизм — это особые случаи функционирования концептуальной метонимии. Концептуальные системы культур и религий метафоричны по своей природе. Метонимические символы осуществляют связь между ежедневным опытом и метафорическими системами, характеризующими религии и культуры. Имея основанием опыт, черпаемый из законов физического мира, метонимические символы являются незаменимым средством осмысления концептов религии и культуры [1, с. 40].

По нашим данным, средством номинации концепта БОГ служит метонимический концепт «ЧАСТЬ ВМЕСТО ЦЕЛОГО». Анализ библейского материала показывает, как по-разному концепт БОГ характеризуется в процессе фокусировки на названиях различных частей тела: с точки зрения его действий, разума, эмоций и личностных качеств. В данном метонимическом процессе используются следующие лексемы: *hand / right hand* (84); *voice* (64); *word* (19); *eye / eyes* (13); *face* (10); *arm* (9); *ears* (2); *bowels* (1); *heart* (1).

Лексема *hand/right hand* характеризует Бога с точки зрения Его действий. Исследователи вопросов культуры отмечают, что в Библии правая сторона рассматривается как сторона защищающая [3], что подтверждается и следующим примером:

Thou hast also given me the shield of thy salvation: and thy right hand hath holden me up (Psalm 18:35)

Данная лексема характеризует действия Бога как исполненные силы, справедливые, осуществляющие помощь, дающие жизнь, а также творящие суд:

If I take the wings of the morning, and dwell in the uttermost parts of the sea; even there shall thy hand lead me; and thy right hand shall hold me (Psalm 139: 9, 10)

By his spirit he hath garnished the heavens; his hand hath formed the crooked serpent (Job 26:13)

Другие лексемы, при помощи которых характеризуются действия Бога, — это *voice* и *arm*:

O sing unto the Lord a new song; for he hath done marvellous things: his right hand and his holy arm, hath gotten him the victory (Psalm 98:1)

В данном примере действия Бога также характеризуются как исполненные удивительной силы.

The voice of the Lord breaketh the cedars: yea, the Lord breaketh the cedars of Lebanon (Psalm 29:5)

Лексемы *word*, *eye(s)*, *ear(s)* характеризуют Бога с позиции Его разума как интеллектуальной силы, просвещающей человека, корректирующей его действия. Кроме того, Бог непрестанно наблюдает за ходом земных событий, взвешивает человеческие слова и поступки, делает выводы:

The entrance of thy words giveth light; it giveth understanding unto the simple (Psalm 119:130)

Behold, the eyes of the Lord are upon upon the sinful kingdom, and I will destroy it from off the face of the earth (Amos 9:8)

The eyes of the Lord are upon the righteous, and his ears are open unto their cry (Psalm 34:15)

Лексема *heart* обычно характеризует чувства и эмоциональное состояние человека (например, *Deutoronomy 19:6; 30:6; Matthew 18:35* и др.), но в единственном обнаруженном примере номинации Бога данная лексема характеризует Его разум:

The counsel of the Lord standeth for ever, the thoughts of his heart to all generations (Psalm 33:11)

Лексема *bowels* характеризует чувства, испытываемые Богом по отношению к человеку:

Is Ephraim my dear son? is he a dear child? for sinse I spake against him, I do earnestly remember him still: therefore my bowels are troubled for him (Jeremiah 31:20)

Как отмечают Дж. Лакофф и М. Джонсон, лексема *face* достаточно часто используется как составляющая концептуальной (когнитивной) метонимии: «метонимия «лицо вместо личности» — это не просто языковой феномен. В нашей культуре

мы смотрим на лицо человека — в большей степени, чем на фигуру или движения — чтобы получить основное представление о нем. Мы осуществляем метонимический перенос, когда воспринимаем человека, исходя из впечатления от его лица, и действуем в соответствии с нашим впечатлением» [1: 37]. В Библии, в процессе концептуализации понятия «бог» посредством метонимии, лексема *face* сосредоточивает внимание на личности Бога в целом:

For we will destroy this place, because the cry of them is waxen great before the face of the Lord (Genesis 19:13)

Лексема *face* также характеризует Бога с позиции Его разума, Бог непрестанно наблюдает за ходом земных событий, взвешивает человеческие слова и поступки, делает выводы:

The face of the Lord is against them that do evil, to cut off the remembrance of them from the earth (Psalm 34:16)

Метонимические номинации концепта БОГ в религиозном дискурсе представлены на рис. 1:

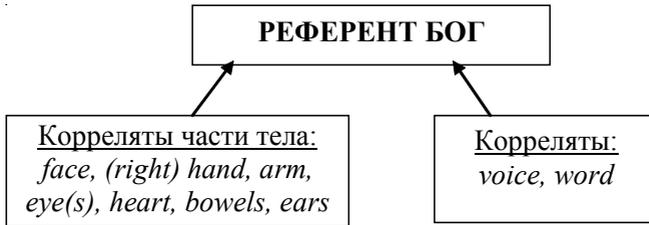

Рис. 1. Метонимические номинации концепта БОГ в религиозном дискурсе

Таким образом, употребление концептуальной метонимии в религиозном дискурсе для представления концепта БОГ обеспечивает восприятие концепта БОГ с разных сторон: с точки зрения Его действий, разума, эмоций и чувств, личности в целом.

Употребление **концептуальной метонимии** в процессе осмысления концепта БОГ в светском дискурсе XIV–XX века охватывает следующие лексемы: *heaven(s)*, *Fortune*, *Nature*,

Providence, Destiny, Power, Fate. В английских толковых словарях [4; 5; 6] мы находим следующие определения данных лексем:

fate 1) the things that happen to a particular person or thing, especially something final or negative;

2) a power that is considered to cause and control all events, so that people cannot change or control the way things will happen;

3) the Fates were three goddesses whom the ancient Greeks believed to control peoples' lives and decide when people must die.

fortune 1. **wealth**

2. **chance** – the set of especially good events that happen to you and have an effect on your life.

heaven 1) a place believed to be the home of God and of good people after death;

2) a place or state of great happiness and pleasure;

3) God, Providence;

4) (Pl) the sky as seems from the earth.

destiny 1) the things that will happen in the future;

2) the force that some people think controls what happens in the future and which cannot be influenced by people.

nature 1) the whole universe and every created, not artificial thing;

2) (often Nature) the forces that control the events of the physical world (laws of Nature);

3) typical qualities and characteristics;

power – control over others;

providence – an influence which is not human in origin and is thought to control whether or not people receive the things that they need.

В приведенных лексемах – коррелятах метонимической концептуализации Бога спектр метонимии включает:

- сила, управляющая миром® тот, кто управляет: *Fate, Destiny, Power, Providence, Nature® God;*

- место обитания Бога® Бог: *Heaven® God;*

- позитивное событие, определяющее жизнь человека® тот, кто определяет жизнь: *Fortune® God.*

Таким образом, вышеприведенные небиблейские лексемы употребляются наряду с библейскими лексемами для объективации данного концепта.

Например:

– *Her mother's intelligence was that of a happy child: <...> and that not the eldest, to her own long family of waiters on Providence*
(Hardy, 'Tess of the d'Urbervilles')

– Арсита обеспокоен душевным страданием брата:

For Goddess love, laak al in pacience

Oure prisoun, for it may noon oother be <...>

Fortune hath yeven us this alversitee (Chaucer, 'The Knight's Tale')

Наши сведения о типах непрямых метонимических номинаций концепта БОГ в светском дискурсе представлены на рис. 2:

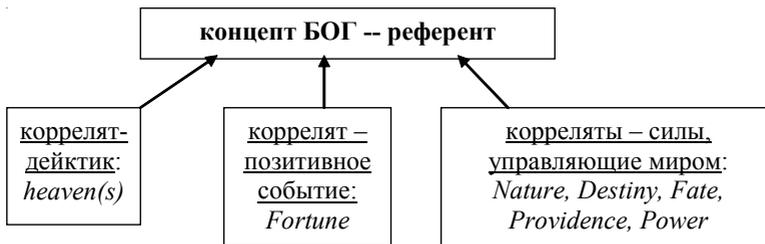

Рис. 2. Метонимические номинации концепта БОГ в светском дискурсе

Таким образом, при метонимическом переносе концепт БОГ выступает концептуальным референтом независимо от типов дискурса, хотя корреляты в них разнятся, причем в светском дискурсе данное средство концептуализации используется гораздо реже, чем в Библии.

Перспективным для исследования является сравнительный анализ других базовых культурных концептов, вербализованных в английском религиозном и светском дискурсах, с целью более полного и подробного описания религиозной и светской картин мира представителей британской лингвокультуры.

Список литературы

1. *Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago: Chicago University Press, 1980. – 242 p.*
2. *Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – М.: Наука, 1975. – 720 с.*
3. *Степанов Ю. С., Проскурин С. Г. Смена культурных парадигм и ее внутренние механизмы // Философия языка: в границах и вне границ / Ю. С. Степанов, П. Серию, Ю. И. Руденко и др. – Харьков: Око, 1993. – С. 13–36.*
4. *Hornby A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / A. S. Hornby. – London, N.Y.: Oxford University Press, 1995. – 1037 p.*
5. *Longman Dictionary of Contemporary English – Harlow: Pearson Education Ltd., 2000. – 1668 p.*
6. *McMillan English Dictionary for Advanced Learners. International student's edition. – Oxford: Division of McMillan Publishers Ltd., 2002. – 1692 p.*
7. *Strong J. The Exhaustive Concordance of the Bible / J. Strong. – Iowa Falls: World Bible Publishers, 1996. – 1419 p.*

Резюме

У статті аналізується метонімічне уявлення концепту БОГ у релігійному та світському дискурсах. У релігійному дискурсі характеризуються дії, розум, емоції та особисті якості Бога, а корелятами метонімії виступають назви частин тіла. У світському дискурсі спектр метонімії включає: 1) силу, що керує світом® той, хто керує; 2) місце перебування Бога® Бог; 3) позитивну подію в житті® той, хто керує життям. Концепт БОГ є концептуальним референтом в обох типах дискурсу; у світському дискурсі метонімічний перенос вживається набагато рідше, ніж у Біблії.

Summary

In this article metonymic presentation of the concept GOD in the religious and secular discourses is analyzed. In the religious discourse God's actions, emotions, mind and personal qualities are described, and the names of the parts of the body are the correlates of the metonymy. In the secular discourse

the specter of metonymy includes: 1) the power that rules the world® the one, who rules; 2) the place where God dwells® *God*; 3) positive event in the life® the one who rules the life. The concept GOD is the conceptual referent in both types of the discourse; in the secular discourse metonymic nomination is used much rarer than in the Bible.

УДК 94[821.161.2-1:929.6+002.2:378](477)“15/16”

І. О. Помазан

ГЕРАЛЬДИЧНА ПОЕЗІЯ В ШКІЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ ЕПОХИ БАРОКО НА УКРАЇНІ

Ключові слова: бароко, геральдична поезія, освітня система, книгодрукування.

Традиції барокового шкільництва тісно пов'язані з провідними напрямками українського літературного процесу кінця XVI–XVII століття і певною мірою визначають художньостильову специфіку української літератури цього періоду. Практично всі роди та жанри барокової літератури зазнали впливу специфіки освітньої системи свого часу. Разом із тим, якщо для одних літературних родів та жанрів, зокрема для драми, вплив цей є виразним і чітко окресленим навіть на термінологічному рівні (маємо на увазі поширений стосовно барокової літератури термін «шкільна драма»), то для інших, а саме для лірики і такого жанрового напрямку, як геральдична поезія, означений вплив простежується не завжди виразно.

Переважає більшість дослідників української геральдичної поезії у своїх студіях залишають цей аспект поза увагою. Водночас необхідно зазначити, що українське літературознавство має значну кількість розвідок, присвячених гербовим віршам, починаючи з праці С. Голубева (1872 р.) і закінчуючи дослідженнями Р. Радишевського (1994 р.). Необхідно також згадати роботи О. Левицького (1896 р.), В. Перетца (1902 р.), І. Франка

(1910 р.), Дм. Чижевського (1956 р.), В. Колосової (1987 р.), Л. Сазонової (1981 р.), І. Саверченка (1989 р.).

У студіях згаданих дослідників українська геральдична поезія розглядається з різних точок зору, але, як правило, співвіднесеність цього жанру з реаліями освітньої системи дослідників цікавить мало, або ж не цікавить зовсім.

Водночас дослідження зв'язку геральдичної поезії зі специфікою освітньої діяльності доби бароко на Україні може, на нашу думку, мати цікаві наслідки, оскільки умови функціонування освітніх і видавничих центрів (а в кінці XVI–XVII ст. зазвичай виданням книжок займалися переважно освітні центри) позначилися також і на поезиці гербових віршів.

Метою даної статті є спроба простежити цей зв'язок на матеріалі зразка української геральдичної поезії, який у літературі доби бароко посідає особливе місце, оскільки є першим знаним українським гербовим віршем, який вміщений у першому українському друкованому виданні і присвячений особі, з ім'ям якої пов'язані перші спроби створити на теренах України навчальний заклад вищого типу. Йдеться, звичайно, про вірш Герасима Смотрицького на герб князя Костянтина Костянтиновича Острозького, вміщений у так званій Острозькій Біблії 1581 року.

Вибір наш зумовлений не стільки символічністю місця означеного вірша у вітчизняній літературі та історії (хоча «першим», «першому», «перші» звучить, звичайно, привабливо), скільки тим, що на прикладі даного твору вплив специфіки барокового шкільництва, а саме тонкощів у стосунках із меценатами, фундаторами й покровителями, на поезику гербового вірша простежується більш виразно.

У період кінця XVI–XVIII ст. українська література набуває повної, так би мовити, жанрової комплектності. Починаючи з першої чверті XVII ст. в ній репрезентовані поряд з епосом два інших літературних роди: лірика й драма. Книжна поезія і книжна драматургія є жанровими новаціями кінця XVI – початку XVII ст. Наголошуємо саме на означенні «книжний»,

адже ще Київська Русь була знайома з уснопоетичною традицією і з фольклорними початками театру. Якщо драматургія, будучи тісно пов'язаною зі шкільною освітньою системою, після руйнування цієї системи занепадає і в XIX ст. мусить ніби народжуватись наново, то книжна поезія протягом свого розвитку створює не лише розмаїті й високохудожні жанрові форми, а й у кращих своїх зразках закладає основи художньо-стильової системи нової української літератури.

Власне, з деякими застереженнями, початком української книжної поезії можна вважати кінець XV ст., а першими українськими поетами – Юрія Дрогобича й Павла Русина. Однак питання правомірності розгляду творчості цих авторів у контексті української літератури, як і питання належності латиномовних ренесансних літературних творів, писаних українцями з походження, до українського літературного процесу, є дискусійним [4, с. 14].

Починаючи від 1581 року одним із провідних (принаймні за кількістю) жанрів української поезії є гербовий вірш, постання якого було зумовлене й активною культурною (і не лише культурною) інтеграцією України до загального культурного життя Речі Посполитої, а відтак і Європи в цілому, й самою специфікою видавничої справи, що її визначив початок книгодрукування.

Після Люблінської унії 1569 року провідні на той час верстви українського суспільства – шляхта і магнатурія – починають активно залучатися до бурхливого громадського життя щойно утвореної Речі Посполитої, як це відзначає, зокрема, Михайло Грушевський [3].

Разом із цим у другій половині XVI ст. активізується рух українських інтелектуалів, що шукали знань в університетах Польщі й Західної Європи. Першими такими знаними шукачами були Юрій Дрогобич та Павло Русин. Надалі їх кількість зростає. Можливо, принесені цими шукачами знань літературні ідеї спричинилися до того, що вже перші українські друковані книжки виходили із неодмінними, з огляду на особливості тогочасної видавничої діяльності, геральдичними посвятами.

Саме ці посвяти котромусь із достатньо впливових представників української чи білоруської магнатурії були запорукою, що хтось опікуватиметься виданням і подальшою долею тієї чи іншої книги. В деяких випадках у ролі мецената могла виступати якась організація, гіпотетично спроможна забезпечити вихід у світ і підтримку певного видання. А що таких організацій у шляхетській республіці було дуже мало (за винятком хіба що Львівського братства та Війська Запорізького), то й випадки, коли в друкованих виданнях вміщено вірш на герб тієї чи іншої організації, загалом нечисленні.

Таким чином, головним предметом української геральдичної поезії були герби шляхетських і магнатських (переважно, звичайно, магнатських, оскільки саме від магнатів можна було сподіватися належної підтримки) родів. Тобто, гербовий вірш тісно пов'язаний із певним гербом і являє собою певний синкретичний графіко-літературний жанр.

Зауважимо, що на час постановня української геральдичної поезії герб посідав у цьому синкретичному жанрі провідне місце, будучи «головним текстом», у той час як власне вірш виступав у ролі коментарю, «художнього глосарію» до цього тексту. Герби на той час побутували на теренах України вже майже два століття *de iure* (Городельський привілей 1413 року надав середній і вищій шляхетській верстві право вживати польські герби) і значно довше *de facto*, адже певні тенденції активного засвоєння західними сусідами України європейської лицарської субкультури простежуються ще на початку XIII ст. [11, с. 81–107]. Таким чином, імовірним буде припущення, що провідні представники українсько-білоруської аристократії (особливо князі з роду Рюриковичів і Гедиміновичів, як от Острозькі, Вишневецькі, Чарторийські та інші) могли користуватися своїми власними гербами (не потребуючи приєднання до гербів польських) задовго до Городельського привілею. Враховуючи таке давнє існування гербів у середовищі українсько-білоруської аристократії, маємо підстави говорити про вплив художньо-стильової системи, відповідно до засад якої було створено «гербові тексти»,

на стильові особливості геральдичної поезії, що перебувала на той час у процесі становлення.

Як було згадано вище, гербовий вірш являв собою своєрідний художній коментар до «гербового тексту». Крім цього художнього коментарю існував ще коментар «науковий», що його містили надзвичайно поширені у XVI–XVII ст. гербовники, котрі також значною мірою вплинули на формування художнього світу геральдичної поезії.

Найвизначнішими на той час були дві праці польських геральдистів: «Герби польського лицарства» [*Herbu guscerstwa polskiego*] Бартоша Папроцького 1584 р. і «Опис Польщі» [*Orbis Polonus*] Симона Окольського 1641–1645 рр.

Характерною рисою гербовника Бартоша Папроцького є те, що він, крім опису герба, майже завжди вміщує легенду про його походження з якнайдавніших часів, спираючись при цьому переважно на працю Яна Длугоша «Історія Польщі» [*Historia Polonica*].

Проте в тих (загалом нечисленних) працях, що присвячені студіям над гербовими віршами, синкретизм цей, як правило, залишається поза увагою дослідників. Зрештою й самих праць, що стосуються вивчення геральдичної поезії, дуже небагато.

У переважній більшості історико-літературних курсів у кращому разі просто констатується існування гербових віршів. При цьому згадку про них знаходимо досить часто не в розділі, присвяченому поезії, а в описах того чи іншого видання. Автор здебільшого побіжно констатує, що на титулі книги вміщено вірш на той чи інший герб, не завдаючи собі праці проаналізувати цей твір.

У цьому відношенні найбільше пощастило віршеві Герасима Смотрицького на герб князя Костянтина Костянтиновича Острозького, вміщеному в Острозькій Біблії 1581 року [1]. Однак вірш цей завдячує увагою не своїм художнім якостям чи специфіці жанру, а швидше тому місцю, котре посідає Острозька Біблія в історії українського письменства, а постать князя Костянтина Костянтиновича Острозького – в історії України.

Коли ж геральдичній поезії й приділяється якась окрема увага, то її, особливо в ранніх розвідках, присвячених цьому жанру, або звинувачують у гальмуванні літературного процесу, або визначають як своєрідний «схоластичний» курйоз. Так, О. Левицький, дивлячись на гербові вірші з позицій кінця XIX ст., вбачає в геральдичній поезії зокрема і в панегіричній поезії взагалі чи не головний чинник відсутності прогресу в літературі: «Чи треба казати про те, які шкідливі наслідки для розвитку літератури тягла за собою ця панегірична пошесть! Вона служила чи не головною причиною її повного безпліддя» [8, с. 382]. Така, сказати б, невисока оцінка геральдичної поезії є загалом типовою для XIX – початку XX ст.

Зокрема, для С. Голубева гербові вірші – це лише наслідки польського (а отже католицького) впливу.

Водночас безумовною заслугою С. Голубева є вказівка на панегіричний характер геральдичної поезії та визначення її провідних мотивів, як то «ушавлення старожитності, шляхетного походження та релігійно-військових доблестей». Вказує він також і на зв'язок із тогочасною освітньою системою [2].

Серед досліджень дорадянського періоду аналіз окремих творів можна зустріти в працях В. М. Перетца, проте їм не приділено якоїсь окремої уваги, автор розглядає їх у ракурсі студій над українською поезією XVI–XVIII ст. в цілому [12, 13].

Першим синтетичним історико-літературним курсом, що приділяє окрему увагу геральдичній поезії, є «Історія української літератури» Дм. Чижевського. У праці подано коротку характеристику вірша Герасима Смотрицького на герб князя Костянтина Костянтиновича Острозького з Острозької Біблії 1581 року. Автор зосереджується переважно на віршовому розмірі, рими й строфіці. Дм. Чижевський робить також чи не першу в історії українського літературознавства спробу дати визначення гербового вірша: «Відміною емблематичного вірша був вірш «гербовий», надзвичайно улюблений на Україні (вже в 16 ст.), зокрема при присвяченні книжок. У такому вірші треба було

дати пояснення до того малюнка, що був в гербі особи, яку треба було прославити» [16, с. 296].

Головний здобуток Дм. Чижевського стосовно геральдичної поезії полягає в тому, що він, творячи свою концепцію історії української літератури, виділив у ній гербовий вірш як окрему жанрову форму.

Геральдична поезія стає предметом більш уважного дослідження в написаному В. Колосовою розділі «Віршова література», вміщеному в першому томі восьмитомної «Історії української літератури». Крім характеристики окремих творів та авторів дослідниця визначає певні загальні особливості гербового вірша на різних етапах розвитку цього жанру.

Досліджуючи згадуваний вірш Герасима Смотрицького на герб князя Острозького, В. Колосова акцентує увагу передовсім на композиційних і художніх особливостях цього твору.

Аналізуючи генезу українських гербових віршів, В. Колосова першою звертає увагу на можливість автентичних витоків цього жанру. Зокрема, вона робить кілька цікавих зауважень відносно того, що корені традиції, «за якою серйозний прозовий твір нерідко розпочинався з віршової похвали чи передмови... сягають ще у часи Київської Русі («Похвала царю Симеону» в «Ізборнику Святослава» 1073 року або «Пролог» чи «Азбучна молитва» до «Учительного Євангелія» Костянтина Болгарського). У XVI ст. ця традиція пошвавилася у зв'язку із західноєвропейською, зокрема чеською та польською видавничою практикою, де вірші на титульних сторінках книг були звичайним явищем» [5]. На жаль, дослідниця не розвиває цієї думки.

Серед студій В. Колосової над українською геральдичною поезією необхідно відзначити також статті «Герасим Смотрицький як поет» (1985 р.) [6] та «Функції віршів в українських стародруках кінця XVI – першої половини XVII ст.» (1987 р.) [7].

Залучаючи до аналізу в статті «Герасим Смотрицький як поет» вірш на герб князя Острозького, вміщений в Острозькій Біблії 1581 року, В. Колосова чи не вперше в історії вивчення геральдичної поезії звертає увагу на герб та його співвіднесеність

із поетичним текстом. Зокрема, авторка визначає оригінальне розташування віршових строф поряд із гербовими полями відносно тих фігур, котрі зазнають інтерпретації у цих строфах. Цікавим є також спостереження, що чотири строфи, вміщені поряд із гербовими полями, утворюють разом із першою та останньою строфами вірша шестикінецьний хрест, котрий, на думку дослідниці, має символізувати «апостольське положення (Павло, Послання до євреїв, IV, 12), на якому наголошується у віршах: «Острійшеє меча обоюдоостра слово Божіє!» у даному разі йшлося про друковане слово» [6, с. 196].

У своїй статті «Функції віршів в українських стародруках кінця XVI – першої половини XVII ст.» В. Колосова продовжує говорити про публіцистичність інтерпретації автором гербових елементів: «Герасим Смотрицький тлумачив гербові «клейноди» не стільки в панегіричному, скільки в публіцистичному тоні» [7, с. 146].

Досліджуючи роль вірша Герасима Смотрицького в розвитку української геральдичної поезії, науковець доходить висновку про програмну роль цього твору, котрий, на думку В. Колосової, надовго визначив шляхи розвитку жанру: «Вірші Герасима Смотрицького на герб князя Острозького виявилися в багатьох аспектах програмними для наступних українських поетів – складачів геральдичних творів» [7, с. 147].

На нашу думку, особливості поетики гербового вірша повинні найбільш яскраво виявитися в образі людини, оскільки в ньому найяскравіше виражається синкретична сутність жанру. Адже всі три складники геральдичної композиції (термін В. Кречотня) – заголовок, герб і гербовий вірш – орієнтовані на те, щоб у своїй сукупності репрезентувати читачеві й звеличити ту чи іншу особу. При цьому заголовок має номінативно-титулатурну функцію, називає репрезентовану особу згідно з канонами титулування («На старожитний клейнод яснеосвещеного ім'ярек»), герб являє собою матеріально-символічне підтвердження претензій названої в заголовку особи, а гербовий вірш, художньо

пояснюючи символіку гербових елементів, виступає своєрідною поширеною характеристикою вельможної персони.

До подібного захоплення гербами й гербівництвом спричинилося не лише те, що вони постали в час розквіту лицарської культури й свідчать про належність їх власників до елітарного стану. Не менш знаменним було також те, що герб являє собою своєрідну квінтесенцію світського середньовічного символізму, котрий повністю визначає середньовічну ментальність, є потужним інтегративним чинником: «...Символ — це знак угоди. Він був натяком на втрачену єдність; він нагадував й апелював до вищої й прихованої реальності. Однак у середньовічній думці «кожний матеріальний предмет розглядався як зображення чогось, що йому відповідало у сфері більш високого й, таким чином, ставало його символом». Символізм був універсальним, мислити значило вічно відкривати приховані значення, безперервно «священнодіяти». Адже прихований світ був священним, а мислення символами було лише розробкою й проясненням вченими людьми мислення магічними образами, властивого ментальності людей неосвічених» [10, с. 12].

Відтак поетичне тлумачення автором гербового вірша елементів, вміщених у гербі «яснеосвещеного» мецената, фундатора, покровителя інтегрувало його особу до певного сакрального, позачасового простору, забезпечувало місце у вдячній пам'яті, а відтак у вічності. При цьому опосередковано підносилися і роль книги, книжної науки, освіти, які увічнюють пам'ять, гарантують безсмертя у світі живих. У цьому контексті великого значення набуває також автор, завдяки якому можновладець забезпечує собі вічність пам'яті. Герасим Смотрицький скромно замовчує свою роль автора на відміну від свого сучасника Андрія Римші, який у передмові до поеми «ДЕКЕТНОС АКРОАМА» наголошує на значущості автора як провідника до товариства обраних, що їх пам'ятатимуть у віках [17, с. 3].

Герасим Смотрицький зосереджується переважно на акцентуванні тих чеснот свого покровителя, які характеризують

князя Острозького як доброго християнина. При цьому поет може ігнорувати міліарну, пов'язану із язичництвом, символіку певного гербового елемента, розробляючи переважно його християнську семантику.

Зокрема, уподібнення князя Острозького до св. Юрія спричинилося до активного розвитку християнської семантики герба в цілому. Перемога над змієм мислиться не стільки як військова звитяга, скільки як перемога над світовим злом, символічна інтерпретація надзвичайно популярного в середньовіччі мотиву психомахії:

Въоружен воин змія поправ мужественно,
копієм сего посереді пронъзе явественно,
Яко древняго враждебника челоуіческаго рода,
понеже злomu з добрым не бывает згода.
Боди, в князех избранный, мыслнаго сопостата,
сего бо побіждающим вічная заплата [15, с. 61].

Герасим Смотрицький уподібнює зорю в гербі князя Костянтина Костянтиновича Острозького зорі, котра привела волхвів у Віфлієм:

Всьіяла звізда ясно от востока,
послідую пръвой, възвішеной от пророка,
И приводыт от Персиды трех царей съ дары
поклонитися съ вірою цареви над цари.
Твоя звізда ныні тому же послідую цареви,
хотя всіх сътворити жителя раєви,
И убывает луна ветхаго завіта,
сіяет бо солнце неприступнаго світа,
В нем же ходя, не поткнешся,
но паче спасешся [15, с. 61].

Помітну роль у формуванні жанру української геральдичної поезії відіграло існування сильної давньоруської літературної традиції, котра зробила великий внесок у визначення провідних мотивів гербових віршів. Безумовно, велике значення має також зазначена В. П. Колосовою тенденція розпочинати прозовий твір із віршованої похвали чи передмови [5, с. 294]. У побудові цієї

передмови визначальною була та співвіднесеність між зображуваною людиною та сюжетними елементами, використаними в її образотворенні, котра є провідною рисою притаманного давньоруській літературі стилю монументального історизму. Найповніше вона виявляється саме в побудові образів князів, котрі давньоруськими авторами мисляться як рушійна сила історичного процесу і заслуговують найбільш поважного ставлення й канонічно визначеного зображення. Саме детальна розробленість і конструктивна усталеність художньо-стильових прийомів змалювання княжих постатей у давньоруській літературі дозволяє говорити про їх офіційність, значущість і геральдичність [9, с. 42].

У цьому контексті одним із головних завдань автора гербового вірша було органічно узгодити означену геральдичність із мотивом освіченої духовності як ще одного рівня елітарності, рівня, який забезпечується ревною підтримкою книги і науки. У цьому відношенні Герасим Смотрицький знаходить поєднання в одному образі лицарської зброї гербового вершника та духовної зброї, втіленої у виданій завдяки князеві книзі.

Власне тут спостерігаємо інтеграцію мотивів мілітарної звитяжності, апіорі притаманної військовій аристократії, з мотивами високої освіченості й духовності, розуміння значущості книги й освіти як зброї інтелектуальної.

Отже, у гербовому вірші має бути створений образ ідеального, рафінованого магната, котрий би втілював етичний ідеал свого часу (принаймні в очах українських книжників), а відтак наголошені провідні риси цього ідеалу. На пріоритетні напрями окреслення цих рис наклала свій відбиток також і освітня система епохи бароко, від самих своїх початків тісно пов'язана з діяльністю меценатів, фундаторів і покровителів освітніх та видавничих центрів.

Таким чином, поетика гербового вірша, починаючи від Острозької Біблії, зазнала помітного впливу специфіки освітньої барокової системи, і дослідження цих впливів не лише на геральдичну поезію, а й на поезію та літературу бароко в цілому,

особливо, звичайно, на літературу панегіричного характеру, може мати цікаві результати і щодо формування цілісної концепції давньої української літератури, і щодо уточнення уявлень про елітарний етнос цього періоду.

Список літератури

1. *Біблія*, сиріч книги Ветхаго і Новаго завіта по языку словенску... – Острог, 1581. – Зворот титулу.
2. *Голубев С.* Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий в произведениях духовных писателей XVII века / С. Голубев // Тр. Киев. Дух. акад. – 1872. – Кн. X. – С. 295–382.
3. *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці / М. Грушевський. – К. – Л.: Друк. Кульженко, 1912. – 248 с.
4. *Дашкевич Я.* Куди показує компас? / Я. Дашкевич // Київ. – 1991. – № 2. – С.112–124.
5. *Колосова В.* Віршова література / В. Колосова // Історія української літератури: У 8 т. Т. 1. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 294–301.
6. *Колосова В. П.* Герасим Смотрицький як поет / В. П. Колосова // Теорія і історія літератури. До 100-річчя з дня народження О. І. Білецького. – К., 1985. – С. 194–203.
7. *Колосова В. П.* Функції віршів в українських стародруках кінця XVI – першої половини XVII ст. / В. П. Колосова // Українське літературне бароко. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 141–157.
8. *Левицкий О.* Афанасий Заруцкий, малорусский панегирист кон. XVII и нач. XVIII ст. / О. Левицкий. – Киев. стар. – Т. LII. – 1896. – Март. – С. 378–398.
9. *Лихачев Д. С.* Человек в литературе Древней Руси / Д. С. Лихачев. – М.: Наука, 1970. – 180 с.
10. *Лотман Ю. М.* Символ в системе культуры / Ю. М. Лотман // Уч. зап. Тартусс. ун-та. – 1987. – Вып. 758. – С.11–23.
11. *Оссовская М.* Рыцарь и буржуа: Исслед. по ист. морали / М. Оссовская [Пер. с польск.]. – М.: Прогресс, 1987. – 528 с.
12. *Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы / В. Н. Перетц. – СПб.: Тип. Вайсберга и Гершуни, 1900. – Т. 1. – Ч. 1–2. – IV+425 с.; 290 с.
13. *Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы / В. Н. Перетц. – СПб.: Тип. Вайсберга и Гершуни, 1902. – Т.3. – Ч.1-2. – 8+IV+426с.; 186 с.

14. *Сас П. М.* Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу / П. М. Сас // Укр. іст. журнал. – 1991. – № 1. – С. 87–98.
15. *Українська поезія.* Кінець XVI – початок XVII ст. – К.: Наук. думка, 1978. – 431 с.
16. *Чижевський Дм.* Історія української літератури. Від початків до доби реалізму / Дм. Чижевський. – Нью-Йорк, 1956. – С. 35, 296.
17. *Rymsza Andrzej.* ΔΕΚΕΤΗΟΣ ΑΚΡΟΑΜΑτο jest Dziesiecioroczna powiesc wojennych spraw Oswieconego ksiazecia y pana Krzysztofa Radziwilla... – Wilno, 1585. – 118 s.

Резюме

Стаття посвящена дослідженню места геральдической поезии в образовательной системе Украины эпохи барокко. В основе лежит анализ гербового стихотворения Герасима Смотрицкого на герб князя Константина Константиновича Острожского из Острожской Библии 1581 года.

Summary

The article addresses to the role of heraldic poetry in the Ukrainian educational system of Baroque epoch. Particular attention is paid to the heraldic poem by Gerasim Smotrtsky on the coats of arms of prince Konstantin Konstantinovich Ostrozhsy (the Ostrog Bible, 1581).

УДК [811.111'42:341.7]'36'25

О. В. Ребрій

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ТЕКСТІВ ДИПЛОМАТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Ключові слова: дипломатичний дискурс, переклад, лексико-граматичні особливості, меморандум, документ, офіційно-діловий стиль, стереотипність, варіантний відповідник, трансформація, синтаксис, конструкція, речення.

З часу переходу сучасного мовознавства до нової антропоцентричної парадигми мова досліджується в тісному зв'язку з людиною, яка її створює та користується нею задля реалізації складного комплексу індивідуальних і колективних потреб. У зв'язку з цим особливої *актуальності* набув дискурсивний напрям досліджень, у межах якого різні типи мовлення вивчаються саме з позицій мовця — його когнітивних, соціальних, прагматичних та власне мовних особливостей.

Сам термін «дискурс» за останні 20 років еволюціонував — від синоніма «мовлення» до складного «інтегрального феномену, мислекомунікативної діяльності, що постає як сукупність процесу та результату та включає екстралінгвістичний та власне лінгвістичний аспект» [8, с. 37]. Проте невирішеним залишається цілий комплекс проблем, пов'язаних із дискурсом, зокрема проблема його класифікації. Доки не буде запропоновано логічного підходу до вирішення цього, без перебільшення, концептуального завдання, дискурсивний аналіз у цілому буде мати дещо хаотичний характер. Водночас будь-яка спроба запропонувати класифікацію дискурсу підтверджує той факт, що вона є можливою тільки з урахуванням декількох різних параметрів.

Зокрема А. Д. Белова вважає, що сучасний дискурсивний аналіз розвивався паралельно з теорією жанрів: «У сучасній теорії жанри розглядаються як форми соціальної інтеракції в семіотичному/дискурсивному аспекті, як форми комунікативних процесів, тобто тимчасові структури, як мультимодальні, колоборативні соціальні семіотичні процеси» [1, с. 13]. Таким чином, «види дискурсу співвідносяться з функціональними стилями за сферами комунікації й частково характером комунікації, а різновиди дискурсу більшою мірою відповідають жанрам» [1, с. 14]. Оскільки *об'єктом* нашого дослідження виступає дипломатичний дискурс, саме цей підхід видається нам найбільш адекватним, адже дозволяє провести певні паралелі між дипломатичним дискурсом як функціональним різновидом, з одного боку, та офіційно-діловим стилем — з іншого. Така позиція також дозволяє забезпечити спадковість та послідовність наукового пошуку.

Предметом аналізу в даній роботі виступатимуть особливості перекладу текстів дипломатичного дискурсу на лексичному та граматичному (синтаксичному) рівнях.

Відповідно нашою *метою* є визначення головних труднощів та закономірностей перекладу текстів дипломатичного дискурсу з англійської мови на українську. Реалізація поставленої мети дозволить не тільки окреслити коло можливих проблем, але й виконуватиме певну дидактичну функцію шляхом запровадження певних рекомендацій молодим фахівцям.

Матеріалом нашого дослідження виступив текст пояснювального меморандуму Комісії Європейських Співтовариств стосовно умов запровадження положень Договору про Європейське сусідство і співробітництво (European Neighbourhood and Partnership Instrument) англійською мовою та його переклад українською мовою.

Дипломатичний дискурс є функціональним різновидом дискурсу, головна мета якого полягає у досягненні та фіксації домовленостей між двома або більше зацікавленими сторонами на міжнародному рівні. Функціональна спрямованість дипломатичного дискурсу обумовлює характерні особливості мови текстів у його межах, а саме: традиційність засобів вираження, строгість композиції, особлива необразна та неекспресивна фразеологія, синтаксичні штампи, відсутність образності.

Меморандум належить до інформативного типу дипломатичних документів; його головною функцією є комунікативна, тобто функція передачі інформації. Перекладачу при роботі з текстом меморандуму необхідно враховувати ті важливі екстралінгвістичні та мовні чинники, які впливають на його зміст і лексико-граматичне та стилістичне оздоблення. Головними екстралінгвістичними чинниками є: (1) його походження (тобто, якому відомству або організації належить авторство), (2) тематика, (3) галузь. Головними мовними чинниками є: (1) специфічне лексичне наповнення та (2) синтаксична організація тексту.

Лексика документів міжнародних організацій представлена трьома головними шарами. Лексична основа будь-якого

документа — загальноживана лексика, другий шар — наукова та технічна термінологія, третій шар — спеціальна лексика, типова для дипломатичного дискурсу в цілому та текстів документів міжнародних організацій зокрема. На нашу думку, саме третій шар визначає специфіку текстів меморандумів, і на нього буде спрямована наша головна увага.

Спеціальна лексика, що використовується в дипломатичних документах, відрізняється значною стандартністю, стереотипністю. Тут маються на увазі усталені, традиційно застосовані слова та словосполучення, які багаторазово повторюються в типових ситуаціях, закріплюються за ними і внаслідок цього починають функціонувати як готові мовні штампи. У дипломатичному дискурсі ділові стандарти виконують такі головні функції: (1) економлять розумовий процес; (2) створюють стилістичний ефект (строгість, офіційність); (3) забезпечують однозначне розуміння певних ситуацій; (4) виступають засобом оформлення тексту.

Одержавши офіційне закріплення в багатьох документах, а також у спеціальних словниках, спеціальні лексеми та обороти в незмінному вигляді переходять з тексту до тексту. Спроба перекладача відійти від усталеної в практиці перекладу лексики може привести матеріал у дисонанс з існуючими формулюваннями стосовно того чи іншого питання. З іншого боку, перекладач не повинен боятися пропонувати нове, якщо цього вимагає контекст, задум документа. Перекладач у такому випадку має усвідомлювати, що він створює новий документ, в якому можуть відбиватися нові відтінки змісту і можуть бути запропоновані нові нюанси політичної позиції стосовно того чи іншого питання. Звідси новизна окремих офіційно-ділових формулювань [4].

Значна кількість спеціальних лексем вимагають при перекладі вибору варіантного відповідника. Це прийом, який застосовується тоді, коли слово має декілька значень, які можуть бути виключно термінологічними, але вживаними в різних галузях знання, або ж можуть бути як термінологічними, так і загальноживаними. Наприклад, слово «*instrument*» має такі значення:

(1) знаряддя, інструмент, прилад, апарат, пристрій, установка;
(2) засіб, знаряддя (для досягнення мети); (3) музичний інструмент;
(4) юр. документ, грамота, акт; (5) орган людського тіла.

Враховуючи галузь перекладу та контекст, обираємо варіант (4) та пропонуємо такий переклад:

*The proposed new architecture of the **financial instruments**, which should operate in the new financial perspective 2007–2013.*

*Новий принцип побудови **фінансових документів**, що будуть діяти в новий фінансовий період з 2007 до 2013 року.*

Думка про те, що не існує особливого синтаксису офіційно-ділової мови, довгий час перешкоджала проведенню досліджень у даній галузі. У наш час синтаксис дипломатичного дискурсу привертає увагу дослідників, які знаходять тут чималий простір для роботи, звертаючи особливу увагу на такі проблеми, як членування тексту (розділи, підрозділи, надфразові єдності, абзаци), тип речення, порядок слів, вживання окремих синтаксичних конструкцій та зворотів. Проаналізуємо дані аспекти детальніше.

Вимога до викладу інформації у формі, що виключає можливість неоднозначного розуміння змісту, привела до вироблення надзвичайно жорсткої норми композиційно-структурної організації дипломатичного дискурсу, тексти якого взагалі та тексти меморандумів, зокрема, мають типову структуру, яка передбачає членування тексту на певні структурно-сміслові одиниці. У нашому випадку членування має як формальний, так і змістовий характер. Одиницями формального членування є: (а) вступ (*introduction*); (б) розділ (*title*); (в) стаття (*article*). Одиницею неформального членування тексту є абзац, який відіграє важливу роль у синтаксичній організації дипломатичного тексту як окремий закінчений відрізок тексту.

Членування тексту в межах дипломатичного дискурсу не становить перекладацької проблеми, адже воно задане у вихідному тексті, і перекладачу залишається лише ретельно його відтворювати. Будь-які трансформації, які привели б до порушення членування, в даному випадку заборонені. На нашу

думку, членування тексту, навпаки, є позитивним чинником, що полегшує роботу і дає перекладачу змогу легко знайти будь-який відрізок тексту, який уже перекладений або який тільки належить перекласти.

З одного боку, синтаксис дипломатичних документів можна вважати ускладненим (стосовно структури речення), а з іншого — спрощеним (стосовно обмеженості набору синтаксичних засобів). Обмежений набір синтаксичних конструкцій і їхня загальна одноманітність дозволили деяким дослідникам [2] зробити висновок про максимальну простоту синтаксису цих текстів. Однак треба пам'ятати, що одноманітність — не те ж саме, що й простота, і велика кількість складнопідрядних речень та дієприкметникових зворотів говорить про громіздкість та складність синтаксичної організації дипломатичних текстів. За думкою О. Л. Пумпянського, стосовно синтаксичної структури англійський дипломатичний дискурс відмічений «конструктивною складністю» [7, с. 117].

У дипломатичному дискурсі переважають відносно довгі речення; в середньому вони в 1,7 разів довші за речення в художній літературі. Ми зробили синтаксичний аналіз тексту оригіналу та тексту перекладу з метою виявити, які типи речень переважають і як вони передаються при перекладі. Загальна кількість речень у тексті складає 110. З них простих — 69 (у тому числі 37 ускладнених дієприкметниковими зворотами); складно-сурядних — 6; складнопідрядних — 35. Таким чином, загальна кількість складних речень складає 32%, що в цілому підтверджує нашу тезу про ускладненість синтаксису дипломатичних текстів.

Розглянемо деякі особливості перекладу речень різних типів.

Переклад простих речень. Даний тип є найбільш простим з точки зору як структури, так і особливостей перекладу. Тип речення при перекладі зазвичай зберігається:

This explanatory memorandum focuses primarily on explaining the main articles of the Regulation.

У даному пояснювальному меморандумі увагу сконцентровано переважно на поясненнях до головних статей даної Постанови.

У даному реченні запроваджено перекладацьку трансформацію заміни, яка, зокрема, передбачає зміну членів речення (в нашому випадку підмет перетворюється на додаток), але тип речення залишився незмінним.

У документах міжнародних організацій часто використовуються дієприкметникові звороти, які є важливим засобом створення ефекту офіційності мовлення. При перекладі дієприкметникових зворотів часто відбувається трансформація заміни (дієприкметникового звороту на підрядне речення), зумовлена системною різницею дієслівних форм та категорій в англійській та українській мовах.

Правосторонній зворот із дієприкметником 1 перекладається переважно підрядним означальним реченням або, рідше, окремим реченням, де безпосереднім еквівалентом дієприкметника 1 виступає особова форма дієслова-присудка [3, с. 179]:

*Under this component, the ENPI will finance programmes **bringing together regions of Members States and partner countries sharing a common border.***

У рамках даного напрямку програма ДЄСС буде фінансувати програми, в яких беруть участь країни-члени ЄС і країни-партнери ЄС, що мають спільний кордон.

Дієприкметник 2 у функції правостороннього означення, що має більше двох-трьох залежних слів, звичайно перекладається пасивним дієприкметником – правостороннім означенням у складі звороту (випадок А). У тих випадках, коли переклад пасивним дієприкметником неможливий, дієприкметник 2 перекладається особовою формою дієслова-присудка у складі підрядного означального речення (випадок Б) [3, с. 182]:

*It will use an approach largely modelled on «**Structural Funds**» principles such as **multiannual programming, partnership and cofinancing** (випадок Б), adapted to take into account the specificities of external relations (випадок А).*

За основу даного напрямку буде взятий принцип так званих Європейських «Структурних Фондів», що припускає багаторічне планування, партнерство і спільне фінансування (випадок Б),

адаптований таким чином, аби врахувати специфіку зовнішніх стосунків (випадок А).

Переклад складнопідрядних речень. Оскільки в дипломатичному дискурсі необхідно домагатися ясності викладу та розуміння змісту, адекватного сприйняття інформації, закладеної в тексті, то дипломатичні тексти загалом об'ємні, багатослівні, підрядність у складнопідрядних реченнях є багаторівневою. У тексті перекладу найчастіше зустрічаються підрядні означальні (21) та додаткові (5).

Складнопідрядні речення із підрядними означальними найкраще підходять для чіткого виділення головного та другорядного, підкреслюючи залежність одного від іншого, що є необхідним для досягнення ясного та однозначного розуміння змісту. Незважаючи на те, що дієприкметникові звороти надають тексту більшої строгості та офіційності у порівнянні з підрядними реченнями, в документах міжнародних організацій означальні підрядні речення зустрічаються майже так часто, як дієприкметникові звороти. Причину цього К. А. Логінова вбачає у «розкріпаченні стилю» ділового викладу [5, с. 227].

При перекладі даної синтаксичної конструкції ми намагалися зберегти тип речення:

The list includes the neighbouring countries which do not currently have an accession perspective and to which the European Neighbourhood Policy (ENP) is addressed.

До даного списку увійшли ті держави, що не мають перспективи приєднання до складу Європейського Союзу в найближчому майбутньому і на яких, насамперед, спрямована Європейська політика сусідства (ЄПС).

Одним із засобів логічного побудування викладу є підрядні додаткові, що виконують функцію додатка до дієслова або прикметника в головному реченні. При перекладі даної синтаксичної конструкції ми вважали за доречне зберегти тип речення у випадках так званого «цитатного викладу», що є типовим для дипломатичних документів. Схематично він може бути представлений наступним чином: «*X says that Y*», наприклад:

Article 19 stipulates that budget commitments are made on the basis of decisions taken by the Commission...

Стаття 19 передбачає, що бюджетні зобов'язання здійснюються на основі рішень Комісії...

В інших випадках при перекладі ми уникали дієслівної конструкції (підрядного речення), трансформуючи її на іменну (іменник). Пояснення такої трансформації знаходимо частково в інтерференції з боку російської мови, адже «у сучасних українських текстах перевага, на жаль, віддається іменним конструкціям, які, хоч і не виходять за межі українських синтаксичних норм, усе ж таки становлять результат наслідування російських традицій» [6]. Не зовсім погоджуючись із думкою автора, ми вважаємо цілком адекватним застосування згаданої трансформації в межах дипломатичного дискурсу:

This is particularly important since the simplification of the financial instruments operating in the area of external relations means that thematic instruments such as LIFE in third countries or TEMPUS will cease to exist under a separate legal basis.

*Це видається особливо важливим внаслідок того, що спрощення принципу функціонування фінансових документів у галузі зовнішніх стосунків фактично означає **припинення** функціонування на окремій правовій основі таких тематичних документів, як LIFE або TEMPUS.*

Трансформація дієслова *cease* (*припиняти*) на іменник «*припинення*».

Для текстів дипломатичного дискурсу характерним є нормативний прямий порядок слів, що є одним із засобів забезпечення точності викладу. Загально визнано, що намагання відтворити при перекладі порядок слів оригіналу (так званий «дослівний переклад») є тією негативною рисою, яку кожен перекладач має перебороти. Втрата певною мірою еквівалентності за рахунок зміни порядку слів у тексті перекладу є комунікативно не релевантною. Зміна порядку слів у будь-якому перекладі обумовлюється об'єктивним чинником – системною різницею між мовою оригіналу та мовою перекладу. Якщо

порівнювати англійську мову з українською, то можна сказати, що для першої характерним є прямий, достатньо жорстко фіксований порядок слів, тоді як для другої – більш вільний, такий, що припускає різні форми інвертованості.

Стиль дипломатичного викладу має бути нейтральним, отже єдиним широко вживаним засобом регулювання тема-рематичної організації речення є пасивний стан дієслова-присудка: «Прагнення до об'єктивності викладу спричиняє більшу, порівняно з іншими стилями, частотність вживання пасивних конструкцій, що надають можливість або узагальнити думку в імперсональній формі, або виразити завершеність процесу та підкреслити таким чином об'єктивність констатації факту» [2, с. 32].

Хоч пасивна конструкція є набагато типовішою для англійської мови у порівнянні з українською, при перекладі ми намагалися зберегти її як характерну синтаксичну ознаку дипломатичного дискурсу:

The crossborder cooperation component of the ENPI will be cofinanced by the European Regional Development Fund (ERDF).

*Напрямок прикордонного співробітництва програми ДЄСС буде також додатково **фінансуватися** Європейським фондом регіонального розвитку (ЄФРР).*

Проведене дослідження дозволяє зробити *висновок* про те, що лексико-граматична організація дипломатичних текстів, хоч і є доволі складною, не становить значних труднощів при перекладі. В якості рекомендації перекладачам-початківцям необхідно вказати на необхідність обережного поводження із лексикою та синтаксисом оригіналу, адже вживання будь-яких трансформацій, що виходять за межі мінімуму, передбаченого об'єктивною різницею у структурі двох мов, у межах дипломатичного дискурсу є небажаним.

Перспективу обраного напряму дослідження ми бачимо в подальшому аналізі особливостей перекладу текстів різних видів дискурсу на основі стильових рис.

Список літератури

1. *Белова А. Д.* Поняття «стиль», «жанр», «дискурс», «текст» у сучасній лінгвістиці / А. Д. Белова // Вісн. КНУ ім. Т. Г. Шевченка. Інозем. філол. – К., 2002. – Вип. № 32–33. – С. 11–14.
2. *Волнина И. И.* О специфике научного стиля / И. И. Волнина // Язык и стиль научной литературы: Теоретические и прикладные проблемы. – М.: Наука, 1977. – С. 26 – 34.
3. *Карабан В. І.* Переклад англійської наукової і технічної літератури. Ч. 1. Граматичні труднощі / В. І. Карабан. – Вінниця: Нова кн., 2001. – 271 с.
4. *Комиссаров В. Н.* Теория перевода / В. Н. Комиссаров. – М.: Высшая шк., 1990. – 252 с.
5. *Логинова К. А.* Деловая речь и ее стилистические изменения в советскую эпоху / К. А. Логинова // Развитие функциональных стилей современного русского языка. – М.: Наука, 1968. – С. 186–230.
6. *Непийвода Н. О.* Сам собі редактор. Порадник з укр. мови [Електронний ресурс] / Н. О. Непийвода // Режим доступа: <http://www.pereklad.kiev.ua>.
7. *Пумпянский А. Л.* Введение в практику перевода научной и технической литературы на английский язык / А. Л. Пумпянский. – М.: Наука, 1965. – 304 с.
8. *Шевченко И. С.* Дискурс как мыслекоммуникативное образование / И. С. Шевченко, Е. И. Морозова // Лінгвістичні й дидактичні проблеми іншомовної комунікації. – Вісн. Харк. нац. ун-ту. – Х.: Константа, 2003. – № 586. – С. 33 – 38.

Резюме

Статья посвящена определению и анализу особенностей перевода текстов дипломатического дискурса на материале английского и украинского языков. В работе дается определение и проводится анализ дипломатического дискурса на лексическом и грамматическом уровнях. Дипломатический дискурс изображается как высокоформализованная и стереотипизированная среда, поэтому главной задачей переводчика должно стать максимально возможное и допустимое сохранение структурно-семантической организации исходного текста.

Summary

The article deals with the definition and analysis of translation peculiarities for the texts of diplomatic discourse on the material of the English and Ukrainian languages. The notion of diplomatic discourse is defined and analyzed on the lexical and grammatical levels. Diplomatic discourse is described as a highly formal and stereotyped discourse variety. Hence the interpreter's main task is to preserve to the maximum extend both structural and semantic composition of the original text.

УДК 821,111'255.4-1=161.1

Т. М. Тимошенкова

**«ПРИГОДИ ТОМА СОЙЄРА»
В РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ**

Ключові слова: перекладознавство, порівняльний аналіз перекладів, адекватність перекладу, пригодницький жанр, засоби створення гумористичного ефекту, сатира, просторіччя, сленг.

Теорія та практика перекладу як галузь знань і сфера діяльності має велику бібліографію. Ось далеко не повний список вітчизняних та зарубіжних фахівців, у чиїх працях знайшли висвітлення загальні та окремі проблеми перекладознавства: В. Н. Комісаров (1965, 1968, 1970, 1971, 1972, 2002), Я. І. Рецкер (1950, 1956, 1962, 1965, 1974, 1982), Л. С. Бархударов (1962, 1967, 1969), М. Брандес (1968), Р. О. Будагов (1967, 1968), Т. Р. Левицька та О. М. Фігерман (1963), Р. К. Мін'яр-Білоручев (1969, 1970), О. О. Реформатський (1962), А. В. Федоров (1953, 1967, 1968, 1971), О. Д. Швейцер (1973), С. Влахов та С. Флорін (1970), В. І. Карабан (2001), В. І. Карабан та Л. М. Черноватий (2002, 2004, 2005, 2006), О. А. Кальниченко та В. О. Подміногін (2005), Ю. Найда (1964), Ю. Найда та Ф. Фабер (1969), М. Ферт (1956), Е. Бетті (1955), Х. С. Барик (1971), К.Р. Бауш, Дж. Клеграф, У. Вілсс (1970, 1977, 1982), Е. Кері (1962), Дж. С. Кетфорд (1965),

Ю. Найда та Г. Фермер (1984), Х. Норд (1991), Ю. Гольц-Мянтяррі (1984), Дж. Холмс (1972), І. Евен-Зогар (1990), Т. Германс (1985, 1998), Б. Хатім (1990, 1998), Е. Пім (1992), Е. Генцлер (1993), Л. Венуті (1998), Е. Пім та Х. Тьорк (1998), К. Мальмкьяер (1993, 1998), С. Лавіоза-Брейтвейт (1998).

Серед досліджень, присвячених проблемам художнього перекладу, привертають увагу роботи К. Чуковського (1963(1), 1963(2), 1966), І. О. Кашкіна (1952, 1968), І. Гурової (2002), Г. Андерсон (1998), Д. Робінсона (1998), Д. Коннолі (1998), Д. Делабластіта (1998).

У нашій статті ми не претендуємо на якісь глобальні висновки і узагальнення.

Об'єктом нашого аналізу є переклади повісті Марка Твена «The Adventures of Tom Sawyer» російською мовою.

Метою статті є порівняння перекладів повісті, що виконано К. Чуковським та М. Енгельгардт.

Вибір теми не є випадковим.

«The Adventures of Tom Sawyer» (1876) – найвеселіша і найрадісніша книга Марка Твена, в якій з бездоганною правдивістю змальовано внутрішній світ юних людських істот, які ще не втратили душевної чистоти і поетичної привабливості; в якій Твен проявив геніальну здібність розуміти дітей, їх характери та психологію [2]. При читанні цієї повісті постійно виникає думка, що письменник звернувся до минулого, що відділено від його сучасності глибоким історичним рубежем Громадянської війни, до щасливих років дитинства саме тому, що у світі дорослих він бачив не так багато радісного і світлого [3, с. 20].

У відповідності до канонів романтизму Марк Твен з доброю посмішкою описує дитяче кохання Тома та Беккі: раптовість виникнення почуття; шалене захоплення закоханого Тома; квітку, що кидає йому предмет його пристрасті і яку він зберігає на грудях; муки ревнощів; сварки і примирення.

Утеча Тома і його друзів з дому, життя «вільних флібустьєрів» на острові Джексон і повернення під час поминальної проповіді; сцена на цвинтарі, коли хлопці стають свідками вбивства;

небезпечне стеження за кровожерливим і підступним індіанцем Джо; три жахливі дні, що заблукані Том і Беккі провели в печері; страшна загибель лиходія Джо; завзяті пошуки і триумфальне знаходження скарбів – все це примушує завмирати серце юного читача.

Дія повісті розгортається динамічно. Зацікавленість читачів не згасає ані на хвилину. Не лише діти, але й дорослі, що прекрасно пам'ятають сюжет повісті, знов і знов, молодіючи душею, повертаються до неї [3, с. 20].

Згідно зі стандартами пригодницького жанру змальовано образ центрального персонажа – Тома Соєра, пустуна, не великого любителя працювати, розбишаки, здатного на хитрощі та не завжди безпечні витівки, але доброго, чесного і сміливого хлопця. Щоправда, він тремтить від жаху на цвинтарі, де очікує, що ось-ось з'являться привиди похованих; збирає всю свою хоробрість перш ніж насмілитися і забратися до лігва індіанця Джо. Але він, як справжній лицар, бере на себе провину Беккі Тетчер, що зіпсувала книгу вчителя, добре знаючи, що його за це буде бито; знаходить у собі силу виступити на суді і викрити вбивцю доктора Робінсона, щоб врятувати життя нещасного старого Мефа Поттера. Тут уже йдеться не про вигадані примари. Том дійсно ризикує життям, бо не викликає сумніву, що індіанець Джо, який скоїв одне вбивство, не зупиниться перед черговим аби покарати небажаного свідка свого злочину.

А як мужньо Том тримається в печері, коли здається, що вони з Беккі приречені залишитися назавжди в темному сирому лабіринті! Він заспокоює і втішає перелякану дівчинку, віддає їй останній шматок, уперто і наполегливо шукає і нарешті знаходить вихід з печери.

Чи в кожного дорослого чоловіка вистачило б сили духу і мужності в такій начебто відверто безвихідній ситуації?

Повість «The Adventures of Tom Sawyer» створила Марку Твену репутацію майстра характерів та інтриги і видатного гумориста [10].

Сприймавши кращі традиції американського народного гумору середини дев'ятнадцятого століття, Твен породжував

нестримні веселощі нагромадженням неймовірних перебільшень і не менш кумедних зменшувань. Він змішив сполученням важливого та незначного, високого та низького, звеселяв соковитими дотепами в простонародному, нерідко грубуватому дусі, викриттям псевдосерйозного, шаржуванням, матеріалізацією метафор, феєрверком каламбурів.

В основі повісті «The Adventures of Tom Sawyer» – не комічні трюки професійного жартівника (хоч їх багато в повісті) і навіть не викриття затхлого побуту американської провінції (хоч це також має місце в повісті). Найважливіша особливість повісті полягає в тому, що гумор в ній стає засобом реалістичного розкриття психології людини (перш за все дітей) і водночас засобом поетизації життя.

Без гумору повість про Тома звучала б сентиментально і фальшиво. Саме гумор надає фігурі головного героя, як і іншим персонажам, істинності і душевної глибини. У повісті оспівується чудове вільне життя, а сміх, забарвлений ліризмом, добрий гумор є вираженням любові до простих та добрих людей [2, с. 9].

Втім треба зазначити, що твір не позбавлений і відвертої сатири, спрямованої проти святенництва, лицемірної пуританської моралі, нудно-солодкості проповідей і безглуздя шкільної муштри.

Вміння зберегти усе багатство твенівського гумору, який би сприймався іншомовним читачем і створював на нього таке саме враження, як на читача оригіналу, – завдання перекладача.

Для перекладу художнього твору замало бездоганно володіти мовою оригіналу і мати високу культуру рідної мови. Перекладач мусить добре «відчувати» оригінальний текст, бережливо і з повагою ставитись до нього і, звичайно, мати неабиякі літературні здібності. Недарма К. Чуковський, надаючи високу оцінку вітчизняній школі перекладачів, вказує на те, що серед них чимало блискучих художників слова [8].

Існує декілька перекладів повісті «The Adventures of Tom Sawyer», серед них переклади відомих метрів – К. Чуковського та Н. Дарузес, і цей останній І. Гурова, досвідчений і вельми авторитетний перекладач, називає блискучим і навіть геніальним [1].

Для порівняльного аналізу нами цілком свідомо обрані переклад К. Чуковського як канонічний та менш відомий переклад, що його виконала М. Енгельгардт.

Гумористичний ефект у повісті реалізується за рахунок таких чинників:

- комізм ситуацій;
- авторська іронія в зображенні подій та героїв з удаваною серйозністю;
- мова персонажів.

Комедійні ситуації: винахідливе залучення Томом хлопців до пофарбування паркану (та ще й з приплатою хитрому роботодавцю); Томові витівки вдома і в школі; кривава клятва, якою присягаються Том та Гек; ігри в піратів, Робін Гуда, Чорного Месника Іспанських Морів; лікування Тома та kota тітчиним беззаспокійливим засобом; показові виступи школярів у день екзамену та помста хлопців садюзі-вчителю – передані в обох перекладах цілком адекватно.

А ось в епізоді, коли тітка Поллі спіймала Тома на гарячому – він несанкціоновано пригощався варенням – між ними відбувається така розмова:

– Look at your hands. And look at your mouth. What is that truck?

– I don't know, aunt.

– Well! I know. It's jam – that's what it is. Forty times I've said if you didn't let that jam alone I'd skin you [13, с. 2].

В перекладі М. Енгельгардт:

– Посмотри-ка на свои руки и посмотри на свои губы. Что это такое?

– Не знаю, тетя.

– А я знаю. Это мармелад, вот что это такое. Сколько раз я тебе говорила, что, если ты будешь трогать мармелад, я тебя выдеру.

Перекладачка невірно передає слово «jam», взагалі випускає слово «truck», дає контекстуальне заміщення вислова «I'd skin you», який має прямий еквівалент у мові перекладу.

Значно краще цей діалог перекладено К. Чуковським:

— Погляди на свої руки. И погляди на свой рот. Чем это ты выпачкал губы?

— Не знаю, тетя.

— А я знаю. Это варенье, вот что это такое. Сорок раз я говорила тебе: не смей трогать варенье, не то я с тебя шкуру спущу!

Історія про подання губернатору петиції щодо амністії для індіанця Джо, що описана Твеном з їдкою сатирою, взагалі відсутня в перекладі М. Енгельгардт.

Авторська іронія наявна вже в назвах глав повісті. У перекладі К. Чуковського глави взагалі не мають назв (що, звичайно, є явною втратою).

Назви, які надає главам М. Енгельгардт, не мають нічого спільного з оригіналом:

Tom Plays, Fights and Hides.

Эй, Том! — Тетя Полли поступает по внушению долга (до речі, чому «по внушению?» Тоді вже скоріше «по велению»). — Том упражняется в музыке. — Вызов. — Через окошко.

The Glorious Whitewasher.

Искушения. — Стратегические уловки. — Простофили попались. І такі інші.

Звичайно, відсутність авторських назв у перекладі — безумовна втрата, але їх відверте спотворення, коли назви, що надає перекладач, не мають відношення не лише до оригінальних назв, але і взагалі до змісту глав, неприпустимо.

Критики творчості Марка Твена зазначають, що в його творах про Тома Сойера та Гекльбері Фінна вперше розмовна мова провінціальної Америки, що до цього використовувалась лише у фарсі та сатирі на звичай простолюття, стала засобом художнього зображення вертикалі довоєнного південного суспільства — від аристократії до «дна» [4].

Серед дійових осіб повісті «The Adventures of Tom Sawyer» немає аристократів. Звичайно, цілком коректною англійською мовою розмовляють шкільні вчителі. Їхнє мовлення не являє

особливого інтересу ані для аналізу, ані для перекладу, хіба що як зразок святенницького благочестя та нудної дидактики.

Набагато цікавіший матеріал надає мовлення головних персонажів. Всі вони розмовляють просторіччям, з численними порушеннями лексичної, граматичної та фонетичної норми. І тут виникає дуже непроста проблема передавання цих мовних особливостей у перекладі.

К. Чуковський різко критично ставить до спроб передати в перекладі усі особливості мальовничого мовлення персонажів. Так, він дуже схвально відзивається про переклади «Тома Сойера» та «Гекльбері Фінна» Н. Дарузес, в яких герої розмовляють «цілком інтелігентною, бездоганно правильною мовою» і твердить, що російськомовний читач нічого не втрачає при цьому [7].

Попри всю повагу до метра російської літератури дозволимо собі не погодитись. У читачів чи навряд складатиметься повноцінне враження про пригоди двох розбишак, якщо вони розмовлятимуть, як оксфордські професори.

О. Калашниковій, чий переклад драми «Pygmalion» Б. Шоу вважається одним із найкращих, вдається цілком успішно передати кокні Елізи Дулітл за рахунок використання:

- фонетичних (графічних) засобів:

The note-taker (reads, reproducing her pronunciation exactly).
Cheer ap, keptin, n'bow ya flahr orf a pore gel [12, с. 484]

Человек с записной книжкой (читает, в точности подражая ее выговору). Не растраивайтесь, кэптен, купити луччи цвиточик у бедны девушки.

Liza. I never asked to go to Bucknam Palace [12:492]

Элиза. Я вовсе не просилась в Букнемский дворец;

- елементів просторіччя, сленгу та арго:

The flower-girl. Dont you be so saucy. You aint heard what I come for yet [12, с. 489]

Цветочница. А вы погодите задаваться. Вы ж еще не знаете, зачем я пришла.

Liza. I'm going away. He's off his chump, he is. I dont want no balmies teaching me [12, с. 491]

Элиза. Я ухожу. У него, видно, не все дома. Не надо мне полоумных учителей.

Liza. What become of her new straw hat that should have come to me? Somebody pinched it; and what I say is, them as pinched it done her in [12, с. 503].

Элиза. А вот где ее шляпа соломенная, новая, которая мне должна была достаться? Сперли! Вот и я говорю, кто шляпу спер, тот и тетку укокошил!

У перекладах К. Чуковського та М. Енгельгардт при передаванні діалогу між Томом та малим негром Джимом з «вишуканого» мовлення Джима:

– ... Marse Tom. Ole missis, she tole me I got to go an' git dis water an' not stop foolin' roun' wid anybody. She say she spec' Marse Tom gwine to ax me to whitewash an' so she tole me go 'long an' 'tend to my own business – she 'lowed she'd 'tend to de whitewashin' [13, с. 13–14].

– ... Marse Tom. Ole missis she'd take and 'tar de head off'n me. 'Deed she would [13, с.14].

– зберігається лише «масса Том» та структури типу «она говорит, я уж знаю, говорит» (у К. Чуковського), що, природно, значно позбавляє діалог хлопців його комізму. У даному випадку обидва переклади неадекватні.

А ось у перекладі розмови Тома з Беном Роджерсом М. Енгельгардт відверто поступається К. Чуковському.

Tom went on whitewashing...Ben stared a moment and then said:
– Hi-yi! You're up a stump, ain't you! [13, с. 17].

Переклад К. Чуковського:

Том продолжал работать... Бен уставился на него и через минуту сказал:

– Ага! Попался?

Переклад М. Енгельгардт:

Том белил себе забор... Бен посмотрел на него с минуту, потом сказал:

– Гы-ы! Это ты, свая, а?

(to be a stump – бути в скрутному становищі).

– Say, Tom, let me whitewash a little.

– Ben, I'd like to, honest Injun, but Aunt Polly... [13, с. 18].

Переклад К. Чуковського:

– Слушай, Том, дай мне побелить немножко.

– Бен, я бы с радостью, честное слово, но тетя Полли...

Переклад М. Енгельгардт:

– Послушай, Том, дай мне покрасить немножко.

– Бен, я бы дал, как честный индеец, но тетя Полли...

(honest Injun – слово честі, їй-богу, їй-бо).

Не говорячи вже про незнання англійської фразеології, дивно, що перекладачку не спантеличило, чого б це Том порівнював себе до чесного індіанця. Тим більш, що в повісті індіанець Джо (Injun Joe) – це злий геній, утілення злочинності та підступності, запеклий ворог Тома Соєра, і його ім'ям чи навряд би хлопець став присягатися.

Порівняльний аналіз двох перекладів, що їх виконано К. Чуковським та К. Енгельгардт, дають підстави твердити:

1. Як майстерний переклад М. Чуковського, так і переклад М. Енгельгардт, що значно йому поступається, надають неангломовному читачеві достатню уяву про зміст та жанрово-стилістичні особливості повісті й оригінальність авторського почерку американського письменника.

2. Проте жодний з перекладів не позбавлений певних втрат: просторіччя передано дуже скупко; численні порушення лексичної, граматичної та фонетичної норми в мовленні персонажів, що створюють значний гумористичний ефект, не передані в перекладах взагалі.

У перекладі М. Енгельгардт наявні огріхи, пов'язані з невірним перекладом фразеологізмів, певних реалій; порушенням літературної норми мови перекладу; випущеннями деяких серйозних міркувань автора; невинуватими самостійними добавками.

Детальний порівняльний аналіз перекладів із розглядом їхніх переваг та недоліків, на наш погляд, є вельми перспективним

напрямом досліджень, що мають, перш за все, практичне значення для підготовки висококваліфікованих перекладачів.

Список літератури

1. *Гурова И.* Свой метод я никому не рекомендую, но судят-то по результату...[Электронный ресурс] // Рус. журн. — 2002. — 4 дек. — Режим доступа: http://old.russ.ru/krug/20021128_kalash.html.
2. *Мендельсон М.* Марк Твен — писатель-реалист, мастер юмора и сатиры (Вводное слово к книге «Приключения Тома Сойера»): [Электронный ресурс] / М. Мендельсон // Виртуальное путешествие с Томом Сойером. — 2004. — 1 февр. — Режим доступа: <http://top.izmiran.rssi.ru/lyceum/project/sawyer/twain1.htm>.
3. *Мендельсон М.* Марк Твен / М. Мендельсон. — М.: Мол. гвардия, 1958. — 384 с.
4. *Ромм А.* Марк Твен. Очерк творчества / А. Ромм. — М.: Худ. лит-ра, 1977. — 241 с.
5. *Твен М.* Приключения Тома Сойера / М. Твен; [Пер. К. Чуковского] // Собр. соч.: В 4 т.— М.: Гос. изд-во худ. лит., 1960. — С. 9–226.
6. *Твен М.* Приключения Тома Сойера / М. Твен; Пер. М. Энгельгардт. — Минск: Литература, 1998. — 336 с.
7. *Чуковский К.* Бедный словарь — и богатый [Электронный ресурс] / Корней Чуковский // Лит. газ. — 1963. — 20 июля. — Режим доступа: <http://livejournal.com/397.html>.
8. *Чуковский К. И.* Высокое чувство / К. И. Чуковский. — М.: Худ. лит-ра, 1966. — С. 233–240.
9. *Шоу Б.* Пигмалион / Б. Шоу; Пер. Е. Калашниковой. — М.: Искусство, 1966. — 110 с.
10. *Howells W.D.* My Mark Twain. — Philadelphia, PA: Dover, 1997. — 186 p.
11. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* / Ed. By M. Baker. — Lnd & New York: TJ International Ltd, 1998/ — 654 p.
12. *Shaw B.* Pygmalion // The McGraw — Hill Book of Drama — New York & others: McGraw — Hill Inc., 1995. — P. 479–523.
13. *Twain M.* The Adventures of Tom Sawyer. — New York: Watermill Press, 1980. — 314 p.

Резюме

В статье приводятся результаты анализа переводов повести Марка Твена «The Adventures of Tom Sawyer», выполненных К. Чуковским и М. Энгельгардт, отмечены их преимущества и недостатки, предложены пути предотвращения потерь при переводе.

Summary

The article sums up the results of a comparative analysis of two translations of Mark Twain's novelette "The Adventures of Tom Sawyer", made by K. Chukovsky and M. Engelgardt, draws attention to their advantages and faults, suggests possible ways of avoiding translation losses.

УДК 811.162.2*[37+38]

Г. В. Хмара

**СУФІКСАЛЬНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ НОМЕНІВ ОДЯГУ
І ВЗУТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Ключові слова: номен, множинність словотвірної мотивації, словотвірна метафора, суфікс, суфіксальний спосіб творення.

Останнім часом в українському мовознавстві не слабшає увага дослідників до найрізноманітніших груп лексики. З'являються нові дисертації, статті, присвячені різним аспектам функціонування й утворення номенів. Однак сучасний стан вивчення україномовної лексики різних тематичних груп все ще далекий від задовільного. Зокрема, малодослідженою залишається сфера одягово-взуттєвої номінації, хоча остання є одним із виявів рівня розвитку матеріальної культури. В українському мовознавстві відомі праці, де особливості творення назв одягу і взуття розглянуто в якомусь одному аспекті: на матеріалі писемних пам'яток (історичний аспект) (див. праці Г. Війтів [2, с. 5–20], В. Горобець [4, с. 12–53], Г. Миронової [7, с. 77–86]); діалектна номінація одягу та взуття (див. праці Г. Гримашевич [5, с. 5–20],

Н. Клименко [6, с. 3–22], Н. Пашкової [8, с. 3–20]). Актуальність статті зумовлена відсутністю у вітчизняному мовознавстві спеціальних робіт, присвячених аналізу сутності номінування сучасного одягу і взуття різних сфер вживання, що є можливим тільки за умови дослідження назв одягу і взуття в усіх складниках національної мови як єдиного, цілісного явища. Оскільки ця галузь значна за обсягом і різноманітна за типами, способами номінації, то об'єктом аналізу послуговували лише суфіксальні номени одягу і взуття. Отже, мета статті полягає у вивченні суфіксального номінування одягу і взуття, встановленні основних моделей та способів суфіксальної номінації.

Суфіксальний спосіб словотворення є найпродуктивнішим різновидом творення номенів в одягово-взуттєвій тематичній групі. Поєднання суфікса з твірною основою спричиняє появу нових номенів на позначення одягу і взуття. У процесі дослідження встановлено, що більшість аналізованих номенів є мономотивованою (60%), тобто похідні основи вступають у рівноправні структурні й семантичні зв'язки з однією твірною основою (наприклад, *скатати* – *скатка*, *сковзати* – *сковзалка*, *не доносити* – *недоноски* тощо); близько 40% суфіксальних номенів характеризуються полімотивованістю. Мономотиваційними твірними здебільшого є прикметники й дієприкметники, меншою мірою – дієслова й іменники. Наприклад, номен *дублянка* «розм. Кожух з дублених шкір» [1, с. 250] походить від прикметника *дублений* у значенні «2. Який піддався дубленню» [1, с. 250]. В основному номени ад'єктивного й дієслівного походження мають широке поле референції, оскільки в їхній формі не диференційовано значення кожного денотата. Тому для уточнення таких назв обов'язковим є контекст. Так, зокрема, номен *задник* в українській мові має кілька значень: «1. Задня частина взуття, до якої може прикріплюватися каблук. 2. *театр*. Декорація, розміщена на задньому плані сцени; задня частина декорації. 3. *розм., рідко*. Задня частина воза, гарби і т. ін.; решітка» [1, с. 295]. Аналізований фактичний матеріал дозволив виділити деякі основні тенденції в сучасному суфіксальному творенні назв

одягу і взуття. Однією з основних ознак сучасного творення назв одягу і взуття є велика роль у ньому аналогії – інтралінгвального закону, який дозволяє утворювати нові номени за наявними в мові моделями без опори на твірні слова. Словотвірне дослідження дозволило простежити вплив закону аналогії під час утворення номенів за готовою універбізованою моделлю, поширеною в розмовній мові (від основи мотивуючого прикметника – атрибута номена-словосполучення – за допомогою форманта -к(а)). Такі похідні мотивуються лише прикметниками або дієприкметниками, оскільки не мають номенів-словосполучень в інших стилях літературної мови. Наприклад, за номеном *європейка* «дублянка, покроена за європейським зразком (довжина, нижча від колін, мінімум прикрас, застібка під горло, раніше шилася без каптура)» відсутнє очікуване аналітичне позначення *європейська дублянка*. Номен утворено відразу за готовою моделлю й мотивовано прикметником *європейський*. Інші суфікси в одягово-взуттєвих номенах, мотивованих ад'єктивною основою, використовуються меншою мірою; серед них можемо назвати суфікс -ух- (наприклад, у жаргоні в такий спосіб виникли назви одягу і взуття: *білуха* «*арм., військ.* Натільна солдатська білизна» [11, с. 48], *косуха* «*мол.* Шкіряна куртка з косим коміром, що її носять металісти» [12, с. 37], *розписуха* (крим. ! мол.) «сорочка з розписами (візерунками)», *розписухи* (мол.) «розписані кросівки»). Іншою суттєвою ознакою словотворення суфіксальних номенів одягу і взуття є утворення номенів переважно з фразеологічністю семантики. Як відомо, ступінь мотивованості похідних одиниць є різним. На противагу утворенням із прозорою мотивованістю існують похідні, які характеризуються цілісністю, нерозкладністю змісту, тобто їхні значення не виводяться з форми. В одному випадку це зумовлено тим, що похідне слово втрачає ознаки похідності (затемнюється мотиваційне значення), в іншому – дериват передає цілісне метафоричне значення (див. праці В. Гака [3, с. 12], О. Пешковського [9, с. 110]). Таким чином, фразеологічними вважаємо всі похідні одиниці, які мають невиражені

формальні нарощення значень. Так, дериват *олімпійка* (розм.) своїм значенням «розм. 1. Спортивна майка» [1, с. 670] демонструє послаблення мотивації з прикметником *олімпійський* «3. Стос. до міжнародних спортивних змагань, олімпіад (у 2 знач.)» [1, с. 670]. Мотивація прикметником «*олімпійський*» простежується лише на рівні елемента «спортивний». Інколи похідне слово послаблює мотиваційні зв'язки з твірним у результаті дії словотвірної метафори. Тільки під час словотвірної метафоричної мотивації поява переносного значення пов'язується з утворенням нового мотивованого слова, що й відрізняє це явище від інших способів передавання переносного значення похідної одиниці. Характерною ілюстрацією словотвірної метафори є, наприклад, номен *в'єтнамки*, семантика якого «мн., розм. Легке взуття у вигляді підошви з ремінцем між першим і другим пальцем» [1, с. 85] – наслідок метафоричного перенесення за подібністю структури до *в'єтнамського* взуття. Про розвиток енантіосемії (здатності передавати протилежне значення), на нашу думку, свідчать жаргонові номени *барахлина* «модний, дорогий одяг, сукня», *шмотка* (частіше мн. *шмотки*) «жрм. Одяг, носильні речі» [12, с. 304], «модний одяг». Номени містять нарощення «модний, дорогий», що є протилежним значенню твірних основ *барахло* «розм. 1. збірн. Старі речі домашнього вжитку. // Непотрібні речі; мотлох» [1, с. 37], *шмаття* «збірн. 1. Шматки чого-небудь. 2. розм. Білизна. // Дрантя, лахміття» [1, с. 1401]. У цьому разі поява нарощених сем послаблює іменникову мотивацію. Номен *барахлина* з'являється в результаті додавання до основи *барахл-* суфікса *-ин-*, який виражає назви одиничних речей, що виділяються із сукупності. У процесі творення номена *шмотка* (*шмотки*) спостерігаємо усікання твірної основи *шмат-* унаслідок додавання суфікса *-к-*. Зазначимо, що назви *барахлина*, *шмотки* зараз фіксуються й у розмовній мові. Визначальною особливістю суфіксальної словотвірної характеристики аналізованого назовництва є використання іншомовних слів як базових основ у процесі творення відіменних назв. Використання іншомовних

слів як твірних основ і поєднання їх із питомими українськими суфіксами є додатковим показником входження номенів до української мови. Такі слова утворено за продуктивними в українській мові моделями. Так, у другій половині ХХ ст. *батником* почали називати «жіночу або чоловічу приталену сорочку, що застібається на гудзики, з відстроченим коміром та манжетами» [10, с. 107]. Номен утворився від англійського *button*, що позначає «гудзик» за моделлю «іменникова твірна основа + суфікс -ник з предметним значенням». За цією ж моделлю в молодіжному жаргоні від англійського запозичення *хаер* «довге волосся» походить номен *хайратник* «мол., сист. Шнурок чи пов'язка для волосся (круг голови)» [11, с. 227], за аналогією до слів *бомжатник*, *крільчатник*, *лошатник*, *овечатник* у номені між твірною основою й суфіксом з'явилося формальне асемантичне нарощення -ат; фонетичне принатурення номена *хайратник* до української вимови виявляється в появі слов'янського чергування звуків у корені (е//о).

У процесі дослідження семантико-словотвірної структури назв одягу і взуття певні труднощі становить явище множинності мотивації словотвірної структури слова (здатність похідних основ мати рівноправні структурні й семантичні зв'язки з двома й більшою кількістю твірних основ), оскільки можливість установити неодноразові семантико-словотвірні відношення з кількома твірними може спричинити (і спричиняє) формування різного членування слова.

Установлено, що близько 40% суфіксальних назв одягу і взуття характеризуються полімотивованістю. Серед суфіксальних номенів одягу і взуття залежно від частиномовної належності твірних слів виділяємо іменниково-прикметникову словотвірну мотивацію.

Найпродуктивнішою аналізована мотивація виявляється в похідних із кількома словотвірними структурами, що становлять поєднання, з одного боку, непохідної іменникової основи, а з іншого — похідної прикметникової основи з іменниковими суфіксами -к-, -ник, -ак/-як. Обидва шляхи мотивації є рівноправ-

ними, природними, рівноактуальними (пор.: *матроска* — *матрос* і *матроска* — *матроський*, *гуцулка* — *гуцул* і *гуцулка* — *гуцульська* (*сорочка*)).

Отже, причиною множинної мотивації аналізованих дериватів є семантико-словотвірні зв'язки зі спільнокореновими іменниками і прикметниками, що відображаються в похідних назвах одягу і взуття.

На сучасному етапі помітною стала тенденція до збільшення ваги народнорозмовних елементів у структурі мови, що в словотворі відображається в засвоєнні багатьох субстантивних суфіксів, характерних для жаргону та розмовної мови. При цьому суфікси виявляють активність не тільки в поєднанні з позанормативними основами, але й з основами слів літературної мови (наприклад, *дублон* «мол.; інд.-торг. Дублянка» [11, с. 105], *куртон* (мол. жарг.) «куртка» — похідні від слів літературної мови; *прикидон* (мол. жарг.) «молодіжний дорогий одяг» — похідне від жаргонового слова *прикид*).

Основна функція таких вторинних номенів — стилістична, яка полягає в тому, щоб ще конкретніше наблизити, ідентифікувати себе з певною соціальною групою (наприклад, номен *прикид* вийшов за межі молодіжної субмови й уживається в розмовній мові, натомість номен *прикидон*, *прикидка* конкретніше обмежують, ідентифікують з молодіжним середовищем).

Отже, проведений аналіз суфіксального словотворення одягу і взуття свідчить, що в українському одягово-взуттєвому назовництві продуктивністю відзначаються словотвірні моделі «атрибутивна основа + форманти -к(а), -ок, -очк-, -ечк-, -ник тощо», меншою мірою — «іменна основа + форманти -к(а), -ок, -очк-, -ечк-, -ник тощо», «дієслівна основа + форманти -к(а), -ок, -очк-, -ечк-, -ник тощо», при цьому більшість номенів є мономотивованою (60%), близько 40% суфіксальних дериватів характеризуються полімотивованістю. До визначальних особливостей суфіксального способу творення назв одягу і взуття можна віднести: значну роль у ньому аналогії; творення номенів переважно з фразеологічною семантикою; залучення до мотиваційних

відношень іншомовних слів як твірних основ і їхнє поєднання з питомими українськими суфіксами. Однак ця група номенів потребує подальшого дослідження за рахунок збільшення базового матеріалу, вивчення особливостей функціонування номенклатурних номенів, простеження доречності вживання багатокомпонентних спеціальних номенів.

Список літератури

1. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Г. Бусел]. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
2. *Войтів Г.* Назви одягу в пам'ятках української мови 14-18 століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Г. Войтів; НАН України, Ун-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1995. – 24 с.
3. *Гак В. Г.* Метафора: универсальное и специфическое / В. Г. Гак // Метафора в языке и тексте / [Отв. ред. В. Н. Телия; АН СССР, Ин-т языкознания]. – М.: Наука, 1988. – С. 11–26.
4. *Горобець В. Й.* Назви тканини та одягу в українських джерелах (за матеріалами 18 століття) / В. Й. Горобець // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 4. – С. 53–59.
5. *Гримашевич Г. І.* Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Г. І. Гримашевич; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 2003. – 23 с.
6. *Клименко Н. Б.* Назви одягу в східностепових говірках Донеччини: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Н. Б. Клименко; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 200 с.
7. *Миронова Г.* Назви верхнього одягу в древньоруській мові / Г. Миронова // Мовознавство. – 1977. – № 6. – С. 77–86.
8. *Пашкова Н.* Назви одягу в українських говорах Карпат: Структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Н. Пашкова; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2000. – 20 с.
9. *Пешковський А. М.* Избранные труды / А.М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1959. – 252 с.
10. *Современный* толковий словарь русского языка / [Гл. ред. С. А. Кузнецов]. – СПб: Норинт, 2002. – 999 с.
11. *Ставицька Л.* Короткий словник жаргонової лексики української мови / Л. Ставицька. – К.: Критика, 2003. – 336 с.

12. *Український* молодіжний сленг сьогодні / Уклад. С. Пиркало. – К.: Мова та історія, 1998. – 88 с.

Резюме

Исследованы семантико-словообразовательные отношения между мотивирующими и мотивированными номенами одежды и обуви, образованными путем присоединения к мотивирующей основе суффиксального форманта. Проанализированы мономотивированные и полимотивированные названия. Установлено, что большинство новых слов характеризуется фразеологичностью семантики.

Summary

Semantics and word-formation relations between motivating and motivated names of clothes and formed created by joining asuffixal formant to motivating stem are examined. Monomotivated and polymotivated names are analysed. It has been stated that majority of new words are characterised by idiomatic semantics.

УДК 811.111'42

Ю. О. Хорошилова

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕАЛІЗАЦІЮ ПРИНЦИПУ ВВІЧЛИВОСТІ В МОВЛЕННЄВОМУ АКТІ РЕКВЕСТИВІ

Ключові слова: мовленнєвий акт – реквестив, принцип ввічливості, принцип кооперації, комунікація, адресат, адресант, комунікативні постулати, комунікативний намір, мовленнєва поведінка, імперативність, комуніканти.

Дана стаття присвячена проблемі реалізації принципу ввічливості в мовленнєвому акті (далі МА) реквестиві. Метою статті є уточнення визначення принципу ввічливості, його порівняння з принципом кооперації, що є схожим із ним за своєю функцією – регулювати соціальну поведінку людей та їх комунікативну діяльність; визначення мовних засобів, що вживаються

в проханні для надання даному МА ввічливості більшою чи меншою мірою; огляд думок провідних лінгвістів стосовно даної проблеми.

За С. А. Кудіноюю, реквестив – прагматичний тип висловлювання, змістом якого є непряме спонукання адресата до дії; відрізняється інтонацією прохання; імперативність висловлювання знімається [6, с. 1–7].

Т. В. Фролова дає визначення реквестиву, згідно з яким він направлений на спонукання адресата до виконання дії. Дія, що позначається дієсловом-присудком, у реквестивному висловлюванні не є обов'язковою для виконання її адресатом. Тут адресант та адресат рівноположні, або адресант за соціальним статусом нижче за адресата. Реквестив відрізняється інтонацією прохання. Лексичним показником є маркер *please*, що знімає імперативність висловлювання [7, с. 1–4].

Слід лише частково погодитися з визначенням МА реквестиву, що надається С. А. Кудіноюю і Т. В. Фроловою. Адже, по-перше, змістом даного МА є як пряме, так і непряме спонукання адресата до дії; по-друге, прохання здійснюється не лише за умов рівноположності адресата й адресанта або переваги першого за віком чи соціальним статусом, але також у випадку, коли адресант вищий на соціальному щабелі або старший, ніж адресат; по-третє, лексичний показник реквестиву – маркер *please*, що знімає імперативність висловлювання, не робить спонукання непрямым. У даному випадку йдеться саме про мовний етикет та принципи ввічливості та кооперації.

Сутність принципу кооперації, що є основним принципом комунікації, полягає в тому, що співрозмовники мовчки погоджуються співпрацювати, докладаючи зусиль для надання розмові бажаного напрямку, і тим самим дотримуються комунікативних постулатів, або максим, що являють собою правила поведінки, які стосуються мовлення. Вони можуть бути універсальними та специфічними. Їх розробку викликала необхідність обґрунтування поняття «правильний текст» у діалозі людини та машини. Г. П. Грайс, що впровадив комунікативні постулати

в науку, сформулював їх у вигляді основного принципу кооперації, або співпраці, та чотирьох правил, що витікають з цього принципу:

1) висловлювання має бути досить інформативним (правило кількості);

2) висловлювання не повинно бути свідомо хибним (правило якості);

3) висловлювання повинно бути суттєвим (правило відношення та релевантності);

4) висловлювання повинно бути зрозумілим, недвозначним, коротким і впорядкованим [11, с. 45–47].

Ці правила доповнюють, корегують принцип ввічливості, що включає шість постулатів: 1) постулат такту (завдавай мінімум незручностей і роби максимум вигоди іншому); 2) постулат великодушності (роби мінімум зручностей для себе і максимум для іншого); 3) постулат схвалення (зводь до мінімуму негативну оцінку інших); 4) постулат скромності (зводь до мінімуму похвали на свою адресу, максимально осуджуй себе); 5) постулат згоди (зводь до мінімуму непорозуміння між собою та іншим, намагайся досягнути максимального порозуміння між собою та іншим); 6) постулат симпатії (зводь до мінімуму антипатію між собою та іншими, намагайся встановити максимальну симпатію між собою та іншим) [12, с. 132].

Р. Лакофф доповнює ці принципи більш загальними первісними принципами раціональності й блага (виходячи з того, що у спілкуванні беруть участь розумні люди і що вони не намагаються спричинити один одному шкоди) [2, с. 276–302]. Принципи і постулати спілкування носять різнобічний характер, включають як етичні норми, так і моделі мовленнєвої поведінки: «намагайся говорити ідіоматично» [13, с. 76], «дотримуйся одного способу ведення бесіди, одного жанру», «говори згідно з нормою і як прийнято», «уникай штампів» тощо [8, с. 76]. В основі комунікативних постулатів лежить здоровий глузд.

В. І. Карасик наводить для порівняння поради з відомої книги Дейла Карнегі «Как завоевать друзей и оказать влияние на

людей» «шість способів сподобатися людям»: 1) виявляйте до людей справжній інтерес; 2) посміхайтесь; 3) пам'ятайте, що ім'я людини є для неї найкращим словом з усього мовного запасу; 4) вмійте уважно слухати і надихати співрозмовника на бесіду; 5) зав'яуйте розмову про те, що цікавить вашого співрозмовника; 6) намагайтеся давати людині відчуття її неперевершеність і робіть це щиро [5, с. 130]. Враховуючи, що адресант має за мету отримати позитивну реакцію на своє прохання, Д. Карнегі радить, «як спонукати людину до прийняття вашої точки зору»: 1) єдиний спосіб одержати перемогу в суперечці – це запобігти їй; 2) ніколи не кажіть людині прямо, що вона неправа; 3) якщо ви неправі, зізнайтеся в цьому негайно й у категоричній формі; 4) починайте з дружнього тону; 5) намагайтеся отримати від співрозмовника позитивну відповідь, щойно розпочавши розмову; 6) дайте можливість іншій людині більше говорити, а самі намагайтеся говорити менше; 7) дайте людині відчуття, що ідея, яку ви їй подали, належить їй, а не вам; 8) намагайтеся дивитися на речі очима іншої людини; 9) ставтеся з порозумінням до ідей та бажань іншої людини; 10) користуйтеся шляхетними мотивами; 11) скористайтеся принципом наочності для доказу своєї правоти; 12) якщо ви хочете примусити вольову людину прийняти вашу точку зору, киньте їй виклик [5, с. 226].

Ці поради зводяться до стратегії ввічливості і можуть бути узагальнені як вимоги збільшити статусну вагу партнера і демонструвати свою повагу до співрозмовника [4, с. 95–102].

Необхідність дотримуватися принципу ввічливості є безперечною: саме це допомагає відкрити шлях до людських взаємодій. Якщо, наприклад, сказати «Step aside!» комусь, хто стоїть з мовцем на тому самому соціальному щабелі, то адресат скоріше сприйме це як грубу вимогу і навряд виконає її, бо віддавати накази може лише той, хто стоїть за соціальним статусом вище. Але ж можна певним чином реконструювати дану фразу, тоді імператив виражатиме прохання, що стане достатньо ввічливим, спрямованим до рівного партнера: «Please step aside», «Will you please step aside?».

С. Дік розглядає ввічливість та повагу як аспекти соціальної дистанції між адресантом та адресатом. Чим більш формальним є спілкування і чим більшою є дистанція між комунікантами, тим більше ймовірним є те, що адресант скористається двома основними засобами етикетизації: а) підвищення статусу партнера та зниження власного статусу; б) вибір непрямих засобів оформлення мовлення (непрямі форми звертання, непряме згадування певних тем, евфемізація тощо). Мова нижчого у статусно-маркованому діалозі характеризується відносно високою складністю та великим обсягом [10, с. 21–28].

Категорія ввічливості – функціонально-семантична універсалія. Але кожна з національних мов виявляє свою специфіку. Слід звернути увагу на те, що англомовні українці, за словами корінних носіїв англійської, надто прямолінійні. У результаті адресат відчуває тиск, що може призвести до комунікативної невдачі. Лінгвісти, вивчаючи мовні засоби, що утворюють «функціональне поле» ввічливості, виявили серед них лексичні засоби (наприклад, маркер *please*), граматичні категорії особи, числа, висловлювання мовленнєвого етикету та багато іншого.

У МА реквестиві адресант намагається дотримуватися правил ввічливості, інакше він ризикує не досягти своєї мети. Адже прохання спрямоване на користь «я» – того, хто говорить, просить. При цьому той, хто просить, має пам'ятати, що в кожній мовленнєвій ситуації потрібно обирати найбільш доречне висловлювання з усієї кількості форм, що забезпечено тією чи іншою мовою [3, с. 78–187].

Неможливість виконати прохання свого співрозмовника викликає почуття незручності у людини. Саме відмова повинна поєднувати в собі ввічливість і переконливість. Якщо навіть причину відмови не наведено, англієць не буде випитувати її у співрозмовника. Англійський етикет не визнає категоричних форм. «Поняття ввічливості не є однорідним у різних культурах» [14, с. 80].

Статусно-фіксований МА прохання складається з п'яти типових компонентів: 1) початок розмови; 2) звертання; 3) прохання

у проханні («Чи можна звернутися до Вас із проханням?»); 4) мотивування прохання; 5) власне прохання.

Типові компоненти МА не рівноцінні: ядро мовленнєвої дії складає власне прохання; початок розмови і звертання являють собою фактичну комунікацію, а прохання у проханні і мотивування є додатковими компонентами власне прохання. Додаткові компоненти реалізуються в умовах, що можуть перешкоджати спілкуванню (різниця у статусі комунікантів, недостатнє знайомство, ускладнені особисті стосунки тощо). Звертання із проханням до людини, що є старшою за віком, звичайно включає розгорнуте обґрунтування прохання, поважливу формулу вокатива, поважливу форму початку розмови (зазвичай у формі вибачення) і ввічливе оформлення прохання у проханні (Could you do me a favor and receive the package for my mother?). Звертання старших до молодших характеризується ввічливістю, але меншою мірою – звертання молодших до молодших зазвичай містить мінімум додаткових компонентів прохання [4, с. 102–107].

З іншого боку, МА прохання розгортається як тимчасове утворення: 1) привертання уваги; 2) допоміжні ходи; 3) власне прохання. Допоміжні ходи включають підтримування контакту («Ви зараз дуже зайняті?»), прохання у проханні («Чи не могли б Ви мені допомогти?»), обґрунтування прохання («Я пропустив учора заняття, чи не можна мені до завтра взяти у Вас текст лекції?») [9, с. 17].

Отже, яким чином принцип ввічливості реалізується у МА реквестиві? Перш за все, треба виокремити способи вираження МА прохання:

1. Перформативні дієслова типу ask, beg. Дієслово «ask» є нейтральним, воно прямо свідчить про прохання. На відміну від нього, дієслово «beg» має певну стилістичну забарвленість: адресант, що вживає його у своєму проханні, нібито ставить себе на сходинок нижче за реципієнта.

2. Граматичні форми наказового засобу. Рівні за статусом співрозмовники, або якщо адресант старший за віком чи вищий за соціальним станом за адресата, можуть досягти мети свого

прохання, що має форму імперативу, і це не обов'язково буде наказом, якщо висловлювання відрізняється інтонацією прохання, хоч принцип ввічливості в даному випадку зведено нанівець.

3. Засоби, що набувають ілокутивної сили реквестиву в силу конвенцій вживання («мовленнєві кліше»):

а) питальні висловлювання з модальними дієсловами:

«Can you all find somewhere to sit?» (N. Marsh).

Модальні дієслова «can» / «could», «may» / «might» найчастіше використовуються в реченні для надання йому відтінку ввічливості. При цьому прохання часто має форму питання, яке поставлене таким чином, щоб реципієнт зрозумів: виконання дії не є облігаторним, але є бажаним [1, с. 3];

б) фразеологічні вислови типу «will you be so kind», «do you mind», «would you care»:

«If there is a doctor in front, will he kindly come round to the stage door?» (N. Marsh).

«Will you be kind enough to get Mr Simpson for me?» (N. Marsh).

«Would you care to tell me what happened?» (N. Marsh).

«Do you mind if I light my pipe, Miss Emerald?» (N. Marsh).

Вжиті в наведених реченнях фразеологічні вислови, що увійшли до англійського мовного етикету, реалізують принцип ввічливості у проханнях. До того ж, останнє з них можна визначити як «прохання про дозвіл», що містить у собі дотримання одночасно декількох правил ввічливості, як-от: постулат такту, постулат великодушності, постулат згоди;

в) складнопідрядне речення з формами умовного способу:

«I should be very much obliged if you would tell me as exact as possible how Mrs. Haddo, died» (W.S. Maugham).

Форми умовного способу, з одного боку, виражають бажання того, хто говорить, з іншого — висловлюють прохання таким чином, що адресат відчуває можливість вибору, збереження своїх прав і преференцій. Отже, адресат додержується ввічливості, поважаючи особисту думку та позицію співрозмовника, хоча в той самий час прагне до порозуміння і намагається досягти бажаної мети;

2) непрямі загальні питання. При розгляді попередніх засобів вираження МА реквестиву та реалізації в ньому принципу ввічливості ми зустрічали приклади прохання, які оформлено питанням (див. За, 3б). Зазначимо, що найбільш ввічливою формою вираження прохання, яке має структуру питання, в англійській мові є непряме питання, що являє собою складно-підрядне речення, де головна частина містить предикати знання, сподівання, гадки, а підрядна частина пояснює характер бажаного:

«I wonder if you find me a boy? The boy I had before never turned up when I was starting from K.S.» (W.S. Maugham).

Отже, розглянувши принцип ввічливості в порівнянні з принципами кооперації, проаналізувавши реалізацію цих постулатів у МА реквестиві, ми дійшли наступних висновків: принцип ввічливості є невід'ємною складовою комунікативного кодексу, дотримання його створює середовище позитивної взаємодії. Ми використовуємо готові стійкі вислови, що відклалися в нашій мовній свідомості, обираючи необхідні з них згідно з кожним мовленнєвим актом (у даному випадку – реквестивом). Базування прохання на ввічливості, на повазі до свого співрозмовника – запорука успішної реалізації даного МА. Ступінь ввічливості може варіювати від нижчого до вищого, що пояснюється комунікативним наміром адресанта, його віковим чи соціальним статусом відносно адресата.

Відомо, що порушення комунікативних постулатів робить спілкування неможливим. Але в ряді випадків постулати порушуються свідомо. Цьому може сприяти протиріччя самих постулатів, наприклад, «будь ввічливим» і «будь лаконічним», адже ми знаємо, що формули ввічливості є надмірними за своєю інформативністю.

Проблема, що була розглянута в даній статті, має перспективи для подальшого вивчення: будь-які соціальні чи культурні зміни в суспільстві корегують і кодекс етичних норм, і моделі мовленнєвої поведінки.

Список літератури

1. *Беляева Е. И.* Принцип вежливости в речевом общении (способы оформления декларативных высказываний в английской разговорной речи) / Е. И. Беляева // *Иностр. языки в школе.* — 1985. — № 2. — С. 12–16.
2. *Гордон Д.* Постулаты речевого общения / Д. Гордон, Дж. Лакофф // *Новое в зарубежной лингвистике.* — М.: Прогресс, 1985. — Вып.16. — С. 276–302.
3. *Клюев Е. В.* Речевая коммуникация / Е. В. Клюев. — М.: ПРИОР, 1998. — 224с.
4. *Карасик В. И.* Язык социального статуса / В. И. Карасик. — М.: Ин-т языкознания РАН; Волгогр. гос. пед. ин-т, 1992. 330 с.
5. *Карнеги Д.* Как завоевать друзей и оказать влияние на людей / Д. Карнеги. — Минск: Современный литератор, 2006. — 320 с.
6. *Кудинова С. А.* Использование элементов невербальной коммуникации в рамках отдельного коммуникативного акта / С. А. Кудинова // Режим доступа: <http://cs.net.ru/conf/ruslang 2005/trend 1/kudinova.htm>
7. *Фролова Т. В.* Прагматика предложения: Университетские чтения 2006. Симпозиум 1. Сек. № 1–20. Актуальные проблемы языкознания и литературоведения / Т. В. Фролова // Сайт Пятигорского гос. лингв. ун-та. — Режим доступа: <http://pn.pglu.ru/index.php?module=subjects & func.=viewpage & pageid=1747>
8. *Шмелева Т. В.* Кодекс речевого поведения / Т. В. Шмелева // *Русский язык за рубежом.* — 1983. — № 1. — С. 72–77.
9. *Blum-Kulka Sh.* Investigating Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies / Sh. Blum-Kulka, S. Hause, G. Kasper. — Norwood: Ablex, 1989. — P. 1–34.
10. *Dik S. C.* On the Notion «Functional Explanation» / S. C. Dik // *Belgian Journal of Linguistics* 1. — 1986. — P. 11–52.
11. *Grice P.* Presupposition and conversational implicature. *Radical Pragmatics*, ed by Peter Cole, 183–98 / P. Grice. — New York: Academic Press, 1981. 217 p.
12. *Leech G. N.* Principles of Pragmatics / G. N. Leech. — London: Longman, 1983. 250 p.
13. *Searle S. R.* Foundations of Illocutionary Logic / S. R. Searle, D. Vanderveken. — Cambridge: Cambridge University Press, 1985. — 227p.

14. *Yli-Jokipii H.* Requests in Professional Discourse: A Cross-Cultural Study of British, American and Finnish Business Writing / H. Yli-Jokipii. – Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1994. – P. 1–26.

Резюме

Статья посвящена проблеме реализации принципа вежливости в речевом акте реквестиве. В ней дается определение данного принципа, проводится его сравнение с принципом кооперации, сходным с ним по своей функции – регулировать социальное поведение людей и их коммуникативную деятельность; называются языковые средства, применяемые в реквестиве и обеспечивающие успешность коммуникации.

Summary

The article deals with the problem of implementing the principle of politeness in the requestive speech acts. The author gives the definition of requestive, analyses principles of politeness and cooperation and the language means realizing these principles and securing successful communication.

УДК 811.111'374-119

Е. Н. Шестакова

КОНЦЕПТ ИМЯ ЧЕЛОВЕКА В АНГЛИЙСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, лексикографический анализ, семантические признаки, синонимические корреляции, ИМЯ ЧЕЛОВЕКА.

Когнитивная лингвистика, активно развивающаяся область теории языка, – научная парадигма открытого типа [5, с. 3]. Центральной категорией когнитивной лингвистики является концепт. Концепт в научной литературе имеет множество определений, несмотря на то, что сам термин «концепт» появился в научных дискуссиях времен средневековья и с тех пор применяется в различных областях знаний. Это и «сгусток

культуры в человеческом сознании» [7, с. 40], и «категория мыслительная, ненаблюдаемая» [6, с. 37], и «единица коллективного знания/сознания, имеющая языковое выражение и отмеченная этнокультурной спецификой» [1, с. 51]. Мы придерживаемся определения концепта, данного Е. С. Кубряковой: это «оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга», «некий «квант» знания» [3, с. 90].

В когнитивной лингвистике есть два подхода к пониманию концепта — лингвокогнитивный и лингвокультурный. Они, по словам В. И. Карасика, различаются векторами по отношению к индивиду: лингвокогнитивный концепт — это направление от индивидуального сознания к культуре, а лингвокультурный концепт — это направление от культуры к индивидуальному сознанию [2, с. 139]. Наша гипотеза состоит в том, что концепт **ИМЯ ЧЕЛОВЕКА** является лингвокультурным, поэтому мы проводим исследование в русле лингвокультурологии, опираясь на ее методологическую базу.

ИМЯ — личное название человека, даваемое при рождении... фамилия, семейное прозвище... известность, та или иная репутация... известный, знаменитый человек [4, с. 242].

Целью данного исследования является лексикографический анализ концепта **ИМЯ ЧЕЛОВЕКА**.

Актуальность работы определяется общей антропологической направленностью современных лингвистических исследований, а также тем фактом, что **ИМЯ** является неотъемлемой составляющей феномена «человек» и обладает значимостью в речевом коллективе любой культуры.

Объектом нашего анализа является концепт **ИМЯ ЧЕЛОВЕКА** в английской лингвокультуре. Предмет исследования — лексемы, репрезентирующие данный концепт в английском языке.

Имя дается человеку при рождении или в раннем возрасте и, как правило, сохраняется на протяжении всей его жизни. Существует большое количество дополнительных имен, характеризующих родственные отношения, место проживания

и так далее. В целом имена даются строго по традиции, присущей данной стране. Соответственно в разных культурных сферах сами традиции именования различны, но для всех культур, в которых прослеживается история имен, характерно изменение традиций именования на протяжении всех лет их существования [8].

Слово *name*, в основе которого лежит название чего-либо (предмета или человека), относится еще к древнеанглийскому периоду развития языка: древнеанглийскому *nama* соответствует древнефризийское *nama*, древневерхнегерманское *namo*, германское *Name*, голландское *naam*, готическое *namo* «name». В других языках такое же значение названия: греческое *onoma*, *опута*, латинское *nomen*, русское *имя*, древнеирландское *ainm*, древнеуэльское *anu* [9].

Одним из уровней существования лингвокультурного концепта является лексический, один из методов изучения концептов – анализ лексем, вербализующих концепт.

Содержательный минимум концепта представлен в словарных дефинициях [2, с. 147]. В английских словарях-тезаурусах находим следующие определения лексемы «*name*»:

- 1) word by which individual person, animal, place, or thing, is spoken of or to;
- 2) word denoting any object of thought, esp. one applicable to many individuals;
- 3) person as known, famed, or spoken of;
- 4) all who go under one name, family, clan, people;
- 5) reputation;
- 6) merely nominal existence, practically non-existent thing [10, с. 784].
- 7) a word or words by which a person, place or thing is known;
- 8) a noted person [11, с. 645].

На основании того, что семы лексической единицы объективируют концептуальные признаки лексемы, можно сделать вывод о характеристиках концепта, эксплицированных

в словарных дефинициях. Концепт ИМЯ ЧЕЛОВЕКА имеет следующие характеристики:

а) название человека:

*His **name** really is George Washington.*

б) репутация человека:

*He wanted to protect his good **name**.*

с) имя известного человека, его слава:

*They studied all the great **names** in the history of France.*

д) семья, род по мужской линии:

*He had no sons and there was no one to carry on his **name**.*

е) обидные клички:

*Sticks and stones may break my bones but **names** can never hurt me!*

В семантическое поле концепта ИМЯ ЧЕЛОВЕКА входят следующие лексемы:

- given (first) name
- patronymic
- matronymic
- middle name
- family (last) name
- nickname / moniker (Am)
- anonym
- pseudonym, pen name
- namesake
- pet name
- maiden name
- married name.

Проанализировав смысловый минимум концепта ИМЯ ЧЕЛОВЕКА в английской языковой картине мира (далее ЯКМ), можно выделить несколько смысловых групп, в которых синонимические ряды состоят из лексических единиц, объединенных общим семантическим признаком.

1. «Название» самого человека:

first (given) name, last (family) name, surname, middle name, patronymic, nickname, moniker, pseudonym, namesake.

2. Семья, род:

family name, clan, surname, kin.

3. Репутация:

reputation, image, credit, name, fame, repute.

4. Имя, личность, знаменитость:

great name, personality, fame, renown, eminence, celebrity.

Таким образом, при проведении этимологического и семантического анализа концепта ИМЯ ЧЕЛОВЕКА выявлено понятийное содержание данного концепта в семантическом пространстве английского языка. Анализ словарных дефиниций позволяет сделать вывод о том, что данный концепт является многомерным, многоаспектным образованием. Концепт ИМЯ ЧЕЛОВЕКА является частью концептосферы ЧЕЛОВЕК, соприкасается с концептами ДОМ, СЕМЬЯ, РОД, РЕПУТАЦИЯ.

Выделяется несколько смысловых групп, в которых синонимические ряды состоят из лексических единиц, объединенных общим семантическим признаком: «название» человека, семья, репутация, личность, известность.

В перспективе мы планируем продолжить исследование лексического уровня существования концепта ИМЯ ЧЕЛОВЕКА, проанализировав фразеологические единицы английского языка, которые репрезентируют данный концепт.

Список литературы

1. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С. Г. Воркачев. — М.: Гнозис, 2004. — 237 с.
2. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. — Волгоград: Перемена, 2002. — 477 с.
3. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. — М.: Изд-во МГУ, 1996. — 245 с.
4. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. — М.: АЗЪ, 1996. — 908 с.
5. Поліна Г. В. Мовна об'єктивація концепту БОГ в англійському дискурсі XIV–XX століть: Автореф. дис. / Г. В. Поліна. Х.: Константа, 2004. — 23 с.

6. *Попова З. Д.* Очерки по когнитивной лингвистике / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2003. – 191 с.

7. *Степанов Ю. С.* Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М.: Школа «Яз. рус. лит.», 1997. – 824 с.

8. *Personal name.* – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Personal_name. – Загл. с экрана.

9. *Harper D.* Online Etymology Dictionary / D. Harper. – Режим доступа: <http://www.etymonline.com/index.php?term=name>, 2001. – Загл. с экрана.

10. *Hornby A. S.* Oxford Advanced Learner's Dictionary / A. S. Hornby. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 1430 p.

11. *New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language.* – London: Lexico Publications, Inc., 1993. – 1248 p.

Резюме

Досліджується поняття складова концепту ІМ'Я ЛЮДИНИ в семантичному просторі англійської мови. Ця складова позначена мовними засобами й представлена семемами й семами, тобто значеннями та компонентами значень. Визначені також основні характеристики даного концепту, виділений його змістовний мінімум, проаналізовані синонімічні кореляції.

Summary

The paper focuses on the notional constituent of the concept *PERSONAL NAME* in the semantic field of the English language. The main characteristics and the semantic minimum of the concept under analysis have been determined. The correlation between the key lexemes and their lexical synonyms has been analysed.

УДК 81'25'282

*А. П. Якимчук***ВІДТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СТИЛЮ
ТА ЕЛЕМЕНТІВ ЧУЖОСТІ В ПЕРЕКЛАДАЦЬКІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ Ф. ШЛЯЕРМАХЕРА ТА В. ГУМБОЛЬДТА**

Ключові слова: одомашнення, очуження, стратегії перекладу, перекладознавство, національний стиль, герменевтика.

У різні часи перекладачі використовували різні підходи до виконання своїх завдань. Як видно з історії перекладацької думки, переклади були і дослівними, і вільними, і прикрашальними (римська та французька тенденції). Існував і такий спосіб перекладу, за яким перекладач переписував літерами своєї абетки чужомовний текст. Але ніякої історичної послідовності для цих різних способів встановити неможливо, і перекладацькі проблеми розв'язувалися одночасно в різні способи.

Для вивчення різних способів перекладу необхідно дослідити перекладацьку діяльність та теоретичні погляди видатних перекладачів. *Об'єктом* дослідження є перекладацькі погляди Ф. Шляермахера та В. фон Гумбольдта, *предметом* – їх теоретичні роздуми про різні концепції перекладу – очуження та одомашнення. *Мета* дослідження – ознайомлення вітчизняного читача з основними принципами кожної з цих концепцій. Переклад як результат і як процес буде розглянуто з етнокультурної точки зору, в чому і полягає його *новизна*. У наш час, коли національну свідомість піднято на новий рівень, це дослідження є досить *актуальним*.

У 1920 році Ф. Д. Батюшков у праці «Задачи художественных переводов» намагався систематизувати різні перекладацькі принципи та дати їм культурно-історичні пояснення. На його думку, існували три перекладацькі принципи:

1) у тому випадку, коли перекладач належить до нації, яка вважає себе за вищу в художньому розвитку, неточність перекладу ставиться за принцип (французькі та римські переклади);

2) в іншому випадку – коли перекладач належить до (літературно) нижчої нації – спостерігаємо рабську залежність перекладу від мови першотвору (російські перекладачі XVIII ст., мова яких була сповнена варваризмів через несталість своєї мови та копіювання першотвору);

3) третій випадок – при рівному ступені духовного розвитку двох народів – прагнення до тематичної та морфологічної адекватності.

Ф. Д. Батюшков підійшов до перекладів не тільки з технічного, а й з культурно-соціального погляду в його естетичному переломлюванні [1, с. 14]. Уперше питання про етнокультурні та естетичні погляди на переклад були поставлені в період романтизму представниками Йенської школи романтиків. В основу їх перекладацьких принципів було покладено те, що індивідуальність конкретного твору і конкретного автора треба зберегти навіть з усіма його помилками та вадами. Принцип точності перекладу, різні тлумачення цього терміна, визначення межі точності, співвідношення різних національних мов та наслідки цього для можливості та якості перекладу – усіма вищезазначеними питаннями займалися Фрідріх Шляермахер, Вільгельм Гумбольдт, брати Август та Фрідріх Шлегель.

У 1813 році в трактаті «Про різні методи перекладу» Ф. Шляермахер доводив, що їх «існує тільки два. Перекладач або лишає у спокої автора, наскільки це можливо, і відправляє до нього читача, або лишає у спокої читача, наскільки це можливо, і відправляє до нього автора» [6, с. 39]. Ф. Шляермахер визнавав, що більшість перекладів одомашнюють першотвір, зменшують етноцентричність оригіналу на користь цінностей культури перекладу. Він, у свою чергу, надавав перевагу стратегії очуження з наголосом на ті цінності, що підкреслюють лінгвістичні та

культурні відмінності оригіналу, відсилаючи читача за кордон [7, с. 242].

Французький теоретик перекладознавства Антуан Берман розглядав погляди Ф. Шляермахера як етику перекладу, що робить переклади такими, де культурна чужість не знищується, а з'являється, навіть якщо ця чужість не проявляється інакше ніж в мові перекладу [4, с. 87–91]. За Ф. Шляермахером, переклад має, наскільки це можливо, зберігати особливості мови оригіналу. Тільки за допомогою цього методу можна зробити вірний переклад. При цьому потрібно змиритися з деякою незручністю, що виникає в мові адресату, тому що інакше неможливо врятувати «дух мови» в перекладі. Ф. Шляермахер вимагав щонайбільшого збереження національного стилю перекладного твору [3, с. 25].

Саме Ф. Шляермахер став засновником сучасної герменевтики, яка, на відміну від традиційної герменевтики (завданням якої було тлумачення священних текстів), є теорією інтерсуб'єктивного розуміння. Предметом цієї науки є текст як продукт самовираження суб'єкта і одночасно як явище об'єктивної мови. Теоретично в акт розуміння суб'єктів включено всі рівні інтерекспресивності, але головним є мовна сфера, тому що, поперше, мова є засобом експлікації розуміння, а по-друге, наявною є внутрішня, вихідна залежність розуміння від мовного вираження. У даному випадку йдеться про мову як про постійного посередника у відношення людини із самою собою, з іншими людьми, зі світом. У герменевтиці мова виступає не інструментом, а середовищем, і тому акт перекладу можливо оцінити з нової перспективи — переклад виступає як специфічний простір. Мова — не тільки репрезентація, а і засіб самовираження [1, с. 118–120]. Герменевтику він розглядає як вчення про мистецтво розуміння, що досліджує умови, за яких можливе взаємне збагнення людьми одним одного в їх життєвих проявах. Оскільки будь-який текст є індивідуальним проявом автора і належить до загальної сфери мови, його тлумачення йде, перш

за все, двома шляхами: *об'єктивний* (граматичний) метод розуміє текст, виходячи з мови як цілого, а *суб'єктивний* – з індивідуальності автора, яку він привносить у процес творчості. Крім того, у Ф. Шляєрмахера існує ще один поділ – на *компаративний* метод, що виводить значення з порівняння висловлень в їх мовному та історичному контекстах, та *девіантний*, що розуміє значення інтуїтивно, спираючись на відчуття та сприйняття. Ці методи повинні взаємодіяти, постійно доповнюючи один одного у процесі розуміння. Трактат «Про різні методи перекладу», безпосередньо пов'язаний з герменевтичними дослідженнями Ф. Шляєрмахера, є унікальною для тогочасної Німеччини спробою запропонувати систематику та методологію перекладу. Методологію, оскільки Ф. Шляєрмахер модулює можливі методи перекладу, систематику – оскільки він намагається визначити специфічне місце перекладу в загальному просторі розуміння [1, с. 121].

Трактат «Про різні методи перекладу» спрямований на створення теорії перекладу, що спирається, у свою чергу, на теорію суб'єктивності. Будь-яке спілкування є тією чи іншою мірою акцією перекладу-розуміння. Крім того, теорія перекладу Ф. Шляєрмахера спирається на переконання про «єдину природу змісту та висловлювання», на якому побудовано мистецтво розуміння мови як засобу спілкування, а таким чином, і мистецтво перекладу. Його методи перекладу є, по суті, двома соціальними та психологічними типами перекладачів, бо переклад він розуміє як інтерсуб'єктивну дію (суб'єктами якої є перекладач та читач перекладу). Ф. Шляєрмахер намагається диференціювати переклад в широкому та вузькому сенсі; перший випадок – це розуміння розмови з представником іншої соціальної групи, з незнайомою людиною про щось незнайоме, роздуми над власними нещодавніми словами, що раптом стали загадкою; другий випадок – власне переклад з мови на мову. Але не кожену трансляцію з мови на мову Ф. Шляєрмахер визнає перекладом. Таким він визнає тільки переклади філософських

та літературних текстів, де автор і текст існують у двоякому відношенні до мови — вираження певного змісту можливе лише за рахунок видозміни та розвитку мови. Філософська думка не може «зануритися» в систему мови, так само і літературний вислів являє собою «новий момент в житті мови», в той же час залишаючись чийось самовираженням. Література і філософія належать до області суб'єктивності, а суб'єктивність включає особливу близькість автора оригінала до рідної мови. Отож, місія перекладача — трансляція творів науки і мистецтва, в яких і завдяки яким твориться історичне життя мови. На думку Ф. Шляермахера, переклад за методом одомашнення, що представляє читачеві текст таким, яким би його написав іноземний автор, коли б він володів мовою перекладу, закреслює взаємовідносин між автором і його рідною мовою, бо «при створенні витвору літератури духу автора належить право материнства, а його рідній мові — право батьківства» [1, с. 124]. Завданням перекладу є розуміння іноземного твору та визнання того, що рідна мова до певної міри гнучка. Переклад за методом одомашнення не несе в собі видимого ризику для культури і національної мови, крім повного розриву спілкування з чужим, при перекладі-очуженні тільки та культура залишиться незалежною, яка «впевнена в собі і в свої здатності асимілювати чуже» [1, с. 126].

Ф. Шляермахер робить наступний висновок: «варто визнати, що досягти цього рівня майстерності, зберегти відчуття міри без шкоди для себе і для мови — найбільша трудність, яку має подолати перекладач» [Ibid]. Ф. Шляермахер доходить ще одного висновку — за методом очуження треба перекладати в масових масштабах, «необхідно було б перекладати на іншу мову цілу літературу, що має цінність лише для народу, який прагне освоїти чуже, окремі ж праці є лише провісниками метода...» [1, с. 127]; і далі «наша мова квітне і набирає сили в різноманітних зустрічах з чужим. Звідси і витікає наша повага до чужого, прагнення стати посередником та в рідній мові з'єднати чужі скарби науки

і мистецтва з рідними у велику історичну єдність. Це і є нашою справжньою метою перекладу на нашій Батьківщині» [1, с. 128].

Через три роки після того, як Ф. Шляермахер виступив з лекціями про переклад в Королівській академії наук, у 1816 р. з'являється переклад «Агамемнона» Есхіла, виконаний Вільгельмом фон Гумбольдтом. У передмові до нього В. Гумбольдт розглядає ті ж самі питання, що і Ф. Шляермахер. У межах очуження В. Гумбольдт розрізняє два поняття — чужість і чуже [5, с. 44]. В перекладознавстві слово «чужість» використовується не в розмовному сенсі, а як штучно створений термін. Чужість — це відношення приналежності предмета і людини (живої істоти) [4, с. 2], яке за змістом відношення можна охарактеризувати як когнітивне, в цьому сенсі чужість є випадком непоінформованості, зі значенням «не знати», «не бути ознайомленим». Коли Х є когнітивно чужим для У, це означає, що У нічого не знає про Х — це випадок когнітивної чужості тексту оригіналу. Він трапляється, коли мають місце: 1) суб'єктивні прогалини у знаннях перекладача, коли він точно не розуміє значення певного вислову чи окремих краєзнавчих фактів. У такому випадку переклад є діяльністю щодо розв'язання цієї проблеми, тому що перекладачеві для успішного перекладу необхідно перш за все позбутися когнітивної чужості. Для цього у пригоді годі стануть такі допоміжні засоби, як словники, географічні довідники та ін. У даному випадку мова йде про суб'єктивну чужість першотвору. Але існує й інший вид когнітивної чужості — 2) об'єктивна чужість першотвору, коли деякі незнання перекладача мають певне підґрунтя — коли йдеться про специфічні вирази чи факти чужої культури. Тут маємо справу з випадком «не знаю», «не ознайомлений», коли від перекладача і не чекають того, що він мав би це знати [4, с. 4].

Потенційними носіями суб'єктивної чужості є реалії та часова віддаленість тексту оригіналу, їх адекватне розуміння вимагає знань, яких пересічний сучасний читач більше не має [Ibid].

Існує ще один вид чужості — дискримінаційна чужість.

Йдеться про чужість цілих класів предметів (наприклад, такими класами можуть бути окремі культури, субкультури, країни, природні зони тощо, які мають свої ознаки та властивості). Тексти, що належать до різних культур чи часових просторів, мають цілі класи ознак, що є чужими для носіїв інших культур [4, с. 5].

І все ж таки в усіх цих випадках чужість є скоріше випадковою, ці тексти є чужими не по відношенню до «себе», а тільки відносно певних культур. Таку, не «собі», а виключно відносно певної культури специфічну чужість визначають як «зовнішню». Але існує ще один вид чужості літературних текстів, яка є такою не для певних культур і яку визначають як внутрішню. На відміну від зовнішньої чужості, внутрішньо чужі тексти саме мають за мету висловити чужість і бути чужими. Різниця між зовнішньою та внутрішньою чужістю полягає і в тому, що перша пов'язана з певним кругом читачів, і, в принципі, її можна позбутися. Внутрішня чужість, навпаки, існує незалежно від будь-якого кола реципієнтів, і усунути її неможливо. Якщо зовнішню чужість можна зустріти в літературних текстах усіх часів і народів, то парадигматичним полем внутрішньої чужості є модерністські тексти від початку новітнього часу до сьогодення [4, с. 9].

Можна зробити висновок, що перекладач під час роботи з першотвором, що містить внутрішню чи/та зовнішню чужість, постає перед частково необхідними, частково випадковими проблемами. Він обов'язково буде мати справу з переносом чужості чи, в окремих випадках, — із проблемою суб'єктивної когнітивної чужості, а також власної реакції на внутрішню чужість. Переклад може мати певний наліт чужості, але до межі, коли це призводить до помилки. Коли відчувається не чужість, а чуже — можна вважати, що перекладач досяг своєї мети; але якщо чужість домінує та закриває собою чуже — перекладача спітка невдача, і він не впорався зі своїм завданням [4, с. 12–13].

Найвищою метою перекладу для В. Гумбольдта є «таке зближення мови та духу нації, якого ще не було, чи яке було іншим», тобто переклад має сприяти розвитку мови та культури [5, с. 44].

В. Гумбольдт у листі до А. Шлегеля від 23 липня 1796 року сформулював основну складність всякого перекладу – відтворювати засобами однієї мови вже готові художні факти іншої: «Кожний переклад рішуче мені здається спробою розв'язування нерозв'язного завдання; кожний, бо перекладач неминуче має потрошитися об один із двох підводних каменів: чи то за рахунок смаку й мови свого народу надто наблизитися до оригіналу, чи то за рахунок оригіналу занадто вже зберігати особливості свого народу» [3, с. 23].

Дилема, яку поставив В. Гумбольдт, є об'єктом суперечки й досі. Майже дослівно висловив її А. Федоров: «Перекладачеві залишається користуватися або аналогами на своєму мовному ґрунті, або утворювати чужу, незвичну словесну форму – такі є два можливі шляхи для перекладача» [3, с. 24].

Щоправда, В. Гумбольдт у цьому формулюванні підійшов до справи занадто песимістично – його особиста діяльність як перекладача (а він ретельно і вдало перекладав оди Піндара та Есхілового «Агамемнона») доводить, що проблему перекладу за нерозв'язну він не вважав. До речі, у передмові до «Агамемнона» він дає своє розв'язування цієї проблеми – по суті, усі питання зводяться до такого: стилістика художнього твору є нерозривно по'язаною не тільки з особливостями мови, якою цей твір написано (що відбивається на його лексичному складі, синтаксисі, метриці), але й культури певного народу (загальна поетика, конкретний зміст тропіки), тому в перекладі необхідно зберегти національний стиль першотвору. Те, що перекладач має писати так, як писав би сам автор мовою перекладу, – цю вимогу він вважав за помилкову і навіть безглузду [Ibid].

Така позиція дуже характерна для тієї доби. Відтворити індивідуальність поета, передати оригінальність, національний характер та дух твору – ось про що мріяли романтики, чого вони вимагали і для чого пропонували різні способи перекладу і Новалис (справжнє ім'я Фрідріх фон Харденберг), і Ф. Шляєрмахер, і В. Гумбольдт. Їх практична діяльність ґрунтувалася на

теоретичних поглядах. Ось що пише Р. Гайм про переклади В. Гумбольдта: «Звичайний читач, не знайомий із грецьким текстом, читаючи переклад, може зрозуміти його не більше, ніж якби йому прочитали його в оригіналі; йому може здатися, що перед ним грецький текст, писаний німецькими словами й літерами... Він (переклад) є таким точним, що стає дерев'яним та неясним» [3, с. 26]. Дещо намагався зробити в цьому напрямі і В. Брюсов [2, с. 135], до перекладу якого можна прикласти зауваження Р. Гайма з приводу перекладів В. Гумбольдта [3, с. 26].

А втім, треба підкреслити, що цілковитого протиставлення та взаємонехтування між цими двома принципами немає. Якщо крайнім є погляд, за яким «художній переклад мусить бути, по можливості, дослівний, — не в тому, що кожне слово оригіналу перекладається окремо, а в тому, що художня цінність будь-якого речення, слова, граматичної та фонетичної структури оригіналу повинна знайти відображення в стилі перекладу. Такий переклад багатьом здається надзвичайно «екзотичним» і навіть близьким до пародії, але адекватний переклад екзотичного тексту не може уникнути «стилістичної екзотики». Цілковитої протилежності такому погляду немає. Існує тільки більш помірна позиція, за якою явища чужої культури та іншої мовної структури треба замінити на явища більш звичні для культури та мови перекладу [3, с. 29].

Отже, цю суперечку не розв'язано, та й взагалі вона є нерозв'язною. Кожен з цих поглядів має свої достоїнства та вади, і віддавати безумовну та рішучу перевагу будь-якому одному з них не можна. Протягом тривалого часу спостерігалися хитання від одного способу до іншого, причому ці хитання не завжди мали принципові підстави. Навіть у межах одного часу та однієї літературної школи, більше того, навіть у діяльності одного перекладача можна помітити такі значні розходження, які дозволяють встановити різні принципові настанови. Наприклад, розглянемо переклад Біблії, виконаний М. Лютером живою

німецької мовою, зрозумілою простим людям, але коли йшлося про суттєву біблейську «істину», М. Лютер жертвував принципом зрозумілості і вдавався до дослівного перекладу, залишаючи елементи, що здавалися чужими. Річ у тому, що крайній вияв будь-якого з цих двох принципів завжди дає наслідки, які руйнують самий сенс перекладу. «Якщо ми збережемо національний стиль, то цим ми додаватимемо до перекладу елемент чужості для його читачів, тобто дещо таке, чого не відчували б читачі оригіналу. Щодо заміни чужого таким, яке справляє те саме «враження», як і оригінал на своїх читачів, — але хто може точно визначити це враження? У всякому разі, частина первісного враження має зникнути, і обов'язково до перекладу буде внесено щось нове, не відповідне до того враження, яке справляв оригінал. Усуваючи національний характер твору, ми ризикуємо разом з тим знищити і його індивідуальність [Ibid].

Головним завданням перекладача є збереження художності оригіналу, а художність будь-якого твору залежить виключно від його стилістичних компонентів (національного стилю) та їх сукупності. Поза стилістикою жодної художності немає. Отже, чим більше стилістичних компонентів твору відтворить перекладач, дбаючи, звичайно, не тільки про їх передачу у кожному окремому випадку, а й про їх зв'язок із загальною авторовою поетикою (тобто відтворюючи їх не тільки як окремі факти, а ще й як члени певної системи зі своїми зв'язками та відношенням до цілого), тим більше художності матиме такий переклад. Щодо перекладу реалій, то, на думку О. М. Фінкеля, назви цілком несхожих явищ, як наприклад, предметів духовної та матеріальної культури, аналогів яких не існує в культурі перекладу, треба передавати за допомогою транслітерації, тобто залишати елементи чужості. Але там, де реалії цілком відповідають одна одній, або різниця між ними не настільки значна, щоб перекручувати сприймання твору, там краще знехтувати оригінальними позначеннями і не перевантажувати переклад зайвими іншомовними назвами [3, с. 90].

Можна встановити таку залежність: при близькості культур краще зберігати різницю реалій, а при віддаленості – нехтувати нею, бо читач, близький до культури оригіналу, гостріше відчуває національний стиль, коли назву предмета взято з близького до нього побуту. Важливо завжди пам'ятати, що в цій галузі можливості перекладача є дуже обмеженими. Наслідувати іншу мову безпосередньо не можна. Ігнорувати зовсім момент стилізації – це значить остаточно загубити весь сенс існування перекладу. Залишається тільки утворювати ті самі мовні відносини у своїй мові. Але це є шлях дуже ризикований, яким не кожний може йти [Ibid].

Але, в основному, праця перекладача є праця стилістична, і відтворення стилістики мусить панувати над усім. Із двох гіпотетичних перекладів, один з яких дбає про точне відтворення змісту, а другий – про точне відтворення стилістики, останній краще, бо він все ж дає можливість естетичного сприймання та естетичного розуміння оригіналу. Із двох перекладів, один з яких систематично замінює чужі стилістичні ознаки на звичні та своєрідні, а другий передає їх, не лякаючись деякої дивності враження та труднощів сприймання, останній теж краще, бо він диференціює різних авторів, а перший дає одноманітну масу [3, с. 158].

Сміливий переклад, як правило, завжди ліпший, ніж полохливий, і тільки сміливі переклади мають ту вагу і сприяють тій культурно-естетичній ролі, якої прагне кожний переклад [1, с. 159].

Ф. Шляєрмахер та В. Гумбольдт розглядали переклад, завдання перекладача та метод перекладу, по-перше, не тільки з інформативної, а й з етнокультурної, естетичної та етичної точок зору, по-друге – в межах герменевтики – науки про розуміння в широкому сенсі. Тому збереження елементів чужості, особливостей мови оригіналу та відтворення національного стилю є необхідним засобом збереження «духу», художності та

індивідуальності оригіналу, що було основною вимогою до перекладів починаючи з епохи романтизму.

Список літератури

1. *А. Берман*. Фр. Шляєрмахер и В. фон Гумбольдт: перевод в герменевтическо-языковом пространстве / А. Берман // Вест. Москов. ун-та. – Сер. 9. Филология. – М.: МГУ, 2004. – № 4. – С. 118–129.
2. *Брюсов В.* О переводе Энеиды русскими стихами / В. Брюсов // Гермес. – 1914. – № 9. – С. 259.
3. *Фінкель О. М.* Теорія й практика перекладу / О. М. Фінкель. – Х., 1929. – С. 169.
4. *Berman A.* L'Épreuve de l'étranger / A. Berman. – Paris: Editions Gallimard, 1984. – S. 178.
5. *Fremdheit als Problem und Programm* / hrsg. von Willi Huntemann und Lutz Ruhling. – Berlin: Erich Schmidt, 1997. – 296 S.
6. *Koller W.* Einführung in die Übersetzungswissenschaft / W. Koller. – Heidelberg; Wiesbaden: Quelle und Meyer, 1992. – S. 343.
7. *Schleiermacher F.* Über die verschiedenen Methoden der Übersetzung / F. Schleiermacher // Das Problem des Übersetzens / Ed. H. J. Stürig. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963. – S. 38–70.
8. *Strategies of translation* / Venuti L. // Routledge Encyclopedia of Translation Studies / Ed. M. Baker. – L.; N.Y.: Routledge, 1998. – P. 240–244.

Резюме

Исследование связано с переводом с точки зрения этнокультуры и эстетики, с переводческими взглядами Ф. Шляєрмахера и В. Гумбольдта, которые рассматривали задачи переводчика и различные методы перевода в пространстве герменевтики – науки о понимании в широком смысле. Отображение национального стиля и элементов чужести – способ сохранения художественности и индивидуальности оригинала. В статье понятие чужести раскрывается как переводческий термин.

Summary

The study deals with the translation from the point of view of ethnic culture and aesthetics, with the translation theories of F. Schleiermacher

and W. von Humboldt, who reflected about the mission of the translator and different methods of translation with regard to hermeneutics as the science about the reflection. Introduction of the national style and the elements of foreignizing is the means of adherence to the artistic execution and individuality of the literary work in the process of translation.

Студентська трибуна

УДК 658. 152

Н. Л. Пиковец

СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЯ

Ключевые слова: стратегический процесс, инвестиционная деятельность, предприятие, инвестиционная стратегия, этапы стратегического управления.

Успешное развитие предприятия в условиях рыночной экономики неразрывно связано с процессом долгосрочного инвестирования.

На крупных предприятиях реальная инвестиционная деятельность представляет собой совокупность различных инвестиционных проектов, которые распределены во времени, являются разными по характеру и условиям реализации, источникам финансирования, имеют разный жизненный цикл и затрагивают разные бизнес-процессы на предприятии [3, с. 60].

На современном этапе все большее число организаций признают необходимость сознательного перспективного управления инвестиционной деятельностью на основе научной методологии предвидения ее направлений и форм, адаптации к общим целям развития предприятия и изменяющимся условиям внешней инвестиционной среды. Эффективным направлением перспективного управления инвестиционной деятельностью организации, подчиненного реализации целей ее общего развития в условиях происходящих существенных изменений макроэкономических показателей, системы государственного регулирования рыночных процессов, конъюнктуры инвестиционного рынка и связанной с этим неопределенностью, выступает управление инвестиционной деятельностью предприятия на принципах стратегического менеджмента. В основе такого управления лежит инвестиционная стратегия предприятия.

Практически все западные компании разрабатывают свои инвестиционные стратегии. У нас же этим занимаются разве что крупные предприятия, и то далеко не все и не всегда. В то же время практическая деятельность предприятий и компаний показывает, что проблемы управления инвестиционной деятельностью и ее планирование являются актуальными.

Анализ имеющейся по данной проблематике литературы показывает, что по отдельным аспектам инвестиционного менеджмента существует ряд переводных работ известных зарубежных авторов. Много работ опубликовано украинскими и российскими авторами. Однако они, в основном, копируют западные подходы и методики, не учитывая особенности нашей бизнес-среды. Наиболее удачным является «Инвестиционный менеджмент» И. А. Бланка.

Цель данной статьи — показать важность стратегического управления инвестиционной деятельностью предприятия.

Новизна работы заключается в том, что предлагается ввести в разработку инвестиционной стратегии такой этап, как анализ действующего украинского и международного законодательства в сфере инвестиционной деятельности предприятия.

При стратегическом управлении инвестиционной деятельностью предприятия необходимо помнить о принципах безостановочной адаптации, диверсификации, резервирования ресурсов, рефлексии, самоорганизации, самоопределения, ограниченной рациональности [4, с. 5].

К. Т. Бясов определяет инвестиционную стратегию как «систему долгосрочных целей инвестиционной деятельности организации, определяемых общими задачами ее развития и инвестиционной идеологией, а также выбор наиболее эффективных путей их достижения» [2, с. 65]. Инвестиционную стратегию можно представить как генеральное направление (программу, план) инвестиционной деятельности организации, следование которому в долгосрочной перспективе должно привести к достижению инвестиционных целей и получению ожидаемого инвестиционного эффекта.

Разработка инвестиционной стратегии фирмы является довольно сложным творческим процессом, требующим высокой квалификации исполнителей. Также она ориентирована на достижение долгосрочных целей [5, с. 102]. Прежде всего, формирование стратегии базируется на прогнозировании отдельных условий осуществления инвестиционной деятельности (инвестиционного климата) и конъюнктуры инвестиционного рынка как в целом, так и в разрезе отдельных его сегментов, что является довольно трудоемким процессом.

Исходной предпосылкой разработки инвестиционной стратегии является общая стратегия экономического развития предприятия. По отношению к ней инвестиционная стратегия носит подчинительный характер, при этом рассматривается как один из главных факторов обеспечения эффективного развития компании в соответствии с избранной ею общей экономической стратегией [1, с. 116].

На первом этапе данного процесса формируются **стратегические цели инвестиционной деятельности**, которые должны исходить, прежде всего, из системы целей общей стратегии экономического развития. Эти цели могут быть сформированы в виде обеспечения прироста капитала; роста уровня прибыльности инвестиций и суммы дохода от инвестиционной деятельности; изменения технологической и воспроизводственной структуры капитальных вложений; изменения отраслевой и региональной направленности инвестиционных программ и тому подобное.

При этом формирование стратегических целей инвестиционной деятельности должно увязываться со стадиями жизненного цикла и целями хозяйственной деятельности предприятия.

Реализация стратегических целей инвестиционной деятельности осуществляется по двум направлениям. Одно из них охватывает разработку стратегических направлений инвестиционной деятельности, другое – разработку стратегии формирования инвестиционных ресурсов. Этот этап является наиболее ответственным и сложным.

Анализ действующего украинского и международного законодательства в сфере инвестиционной деятельности предприятия.

На данном этапе рассматриваются проблемы и возможности инвестиционной деятельности с юридической точки зрения.

Разработка стратегических направлений инвестиционной деятельности базируется на системе целей этой деятельности.

Выбор того или иного направления инвестиционной деятельности существенно зависит от стадий жизненного цикла предприятия.

На стадии зарождения требуются большие инвестиции, поскольку компания создает свои конкурентные преимущества. Она вкладывает средства в НИОКР, сбыт, сервис. Если компания вложила средства в создание конкурентных преимуществ, она займет сильную конкурентную позицию. Компании со слабой конкурентной позицией на всех стадиях жизненного цикла могут выбрать уход для прекращения своих потерь.

Для стадии роста естественна стратегия роста компании с расширением рынка. Ей требуются значительные вложения для поддержания своего успеха. Одновременно компании стараются консолидировать существующие маркетинговые ниши и войти в новые. Следовательно, компании должны вкладывать ресурсы в маркетинг; кроме того, они должны окончательно выбрать свою базовую стратегию (например, слабые компании — фокусирование).

При замедлении роста конкуренция растет, и компаниям с сильной конкурентной позицией нужны ресурсы на расширение рынка за счет доли слабых компаний. Характер инвестиций зависит от стратегии фирм. Например, для ценового лидера при угрозе ценовой войны важны вложения в управление стоимостью, а при дифференциации необходимо усилить продуктовый диапазон и сети распределения.

На стадии зрелости компании в условиях усиливающейся конкуренции стремятся защитить свои позиции. Поэтому инвестиции вкладываются в поддержку стратегии. На этой стадии компании желают возратить свои прошлые инвестиции. Пока

новые прибыли реинвестировались в дело, дивиденды были малы, а теперь компании могут избрать стратегию максимальных прибылей собственников.

И. А. Бланк определяет задачи, которые должны решаться в процессе разработки стратегических направлений инвестиционной деятельности:

1. Определение соотношения различных форм инвестирования на отдельных этапах перспективного периода.
2. Определение отраслевой направленности инвестиционной деятельности.
3. Определение региональной направленности инвестиционной деятельности [1, с. 122].

Разработка стратегии формирования инвестиционных ресурсов призвана обеспечить бесперебойную инвестиционную деятельность в предусмотренных объемах; наиболее эффективное использование собственных средств, направляемых на эти цели, а также финансовую устойчивость компании в долгосрочной перспективе.

В процессе разработки стратегии формирования инвестиционных ресурсов рассматриваются следующие этапы:

1. *Прогнозирование потребности в общем объеме инвестиционных ресурсов.*

На этом этапе определяется необходимый объем финансовых средств для инвестирования.

2. *Изучение возможности формирования инвестиционных ресурсов за счет различных источников.*

При всем многообразии источников финансирования их в конечном счете можно свести к трем основным формам:

- самофинансирование (собственные финансовые ресурсы и внутрихозяйственные резервы инвестора);
- долговое внешнее финансирование (заемные средства инвесторов или переданные им средства);
- прямые инвестиции (привлеченные финансовые средства инвестора).

3. *Определение методов финансирования отдельных инвестиционных программ и проектов.*

Позволяет рассчитать пропорции в структуре источников инвестиционных ресурсов. Обычно рассматривается пять основных методов финансирования отдельных инвестиционных программ и проектов:

1. Полное самофинансирование предусматривает осуществление инвестирования исключительно за счет собственных источников.

2. Акционерное.

3. Кредитное финансирование.

4. Лизинг или селенг.

5. Смешанное финансирование.

С учетом перечисленных методов определяются пропорции в структуре источников инвестиционных ресурсов.

4. *Оптимизация структуры источников формирования инвестиционных ресурсов.*

Конкретизация инвестиционной стратегии по периодам ее реализации предусматривает установление последовательности и сроков достижения отдельных целей и стратегических задач. В процессе этой конкретизации обеспечивается внешняя и внутренняя синхронизация во времени. Внешняя синхронизация предусматривает согласование во времени реализации инвестиционной стратегии с общей стратегией экономического развития компании, а также с прогнозируемыми изменениями конъюнктуры инвестиционного рынка. Внутренняя синхронизация предусматривает согласование во времени реализации отдельных направлений инвестирования между собой, а также с формированием необходимых для этого инвестиционных ресурсов.

Оценка разработанной инвестиционной стратегии осуществляется на основе следующих критериев:

1) согласованность инвестиционной стратегии компании (фирмы) с общей стратегией ее экономического развития.

2) внутренняя сбалансированность инвестиционной стратегии (сбалансированность отдельных стратегических целей и на-

правлений инвестиционной деятельности, а также последовательность их выполнения);

3) согласованность инвестиционной стратегии с внешней средой;

4) реализуемость инвестиционной стратегии с учетом имеющегося ресурсного потенциала, приемлемость уровня риска, связанного с реализацией инвестиционной стратегии;

5) результативность инвестиционной стратегии.

После завершения планового процесса перед предприятием встает задача ее внедрения и реализации в соответствии с инвестиционными целями и разработанными планами.

Для предупреждения возможных ошибок и недоработок, своевременного выявления отклонений от заданного направления, эффективного достижения поставленных задач в установленные сроки предприятию необходимо установить механизм оценок и контроля, который должен включать:

- определение критериев для оценки результатов;
- сопоставление фактических показателей с намеченными;
- анализ отклонений между ними;
- внесение коррективов в стратегию в случае необходимости.

Такой механизм контроля подразумевает наличие системы обратной связи и в зависимости от результатов может служить для пересмотра целей инвестиционной деятельности.

Проанализировав все этапы стратегического управления инвестиционной деятельностью, приходим к выводу, что при их соблюдении можно избежать многих ошибок и просчетов, связанных с инвестиционной деятельностью предприятия.

Список литературы

1. *Бланк И. А.* Инвестиционный менеджмент / И. А. Бланк. – К.: МП «ИНТЕМ» ЛТД, 1995. – 448 с.
2. *Бясов К. Т.* Основные аспекты разработки инвестиционной стратегии предприятия / К. Т. Бясов // Финансовый менеджмент. – 2003. – № 4. – С. 65–74.

3. *Мартынов А. Г.* Сущность и механизм планирования реинвестиционного процесса на крупном промышленном предприятии / А. Г. Мартынов // Финансовый менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 60–72.

4. *Пономаренко В. С.* Методологічні аспекти стратегічного управління інвестиційними процесами / В. С. Пономаренко // Фінанси України. – 2002. – № 10. – С. 3–8.

5. *Царев В. В.* Оценка экономической эффективности инвестиций / В. В. Царев. – Питер, 2004. – 460 с.

Резюме

У статті розглянуто проблеми стратегічного процесу керування інвестиційною діяльністю підприємств. Наведено основні етапи і принципи розробки інвестиційної стратегії. Запропоновано новий етап у розробці інвестиційної стратегії.

Summary

The problems concerning strategic management of the enterprise investment performance have been considered. The fundamental stages and principles of developing investment strategy are described. A new stage of developing investment strategy has been suggested.

УДК 334.7:336.77:336.226.13]339.9

В. В. Шахрай, В. С. Виноградова

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ВОЗМЕЩЕНИЯ НДС КАК СПОСОБА КРЕДИТОВАНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ

Ключевые слова: бюджетное возмещение, НДС, внешнеэкономическая деятельность, налоговый вексель, авалирование векселей.

Исследование механизма налогообложения налогом на добавленную стоимость (НДС) субъектов хозяйствования в Украине проводится достаточно долгое время, так как с момента его введения проблема влияния НДС на экономическое развитие

предприятий является дискуссионной и неоднозначной. Теоретически оптимальный уровень налогов, отражающий предпочтения налогоплательщиков в части оплаты общественных товаров, можно обосновать исходя из критериев экономической эффективности (например, по Парето – неоклассическая теория) и принять соответствующее решение, опираясь на единогласие граждан.

Анализ мирового опыта применения данного налога свидетельствует о наличии достаточно высоких ставок НДС в странах ЕС. В некоторых из них (например, в Швеции, Финляндии, Дании) эти ставки превышают максимальные ставки, рекомендуемые руководящими органами ЕС (14–20% по основным группам товаров при разрешении использовать более низкие ставки для некоторых видов социально значимых товаров). В других западных странах ставки НДС весьма различны: в Норвегии – 23%, в Швейцарии – 6,5%, в Канаде – 8%. В США же, вообще не использующих НДС, ставка родственного налога на продажи колеблется по штатам от 3 до 8,25%.

В Украине НДС становится решающим налогом во всей системе налогообложения. Причем в Украине НДС имеет одно принципиальное отличие от западного аналога, а именно – он распространяется на многие денежные сделки и операции, которые и в странах ЕС, и в других западных странах не являются объектом обложения. В связи с этим реальные ставки НДС в Украине выше официально объявленных.

Современная экономическая наука имеет в своем распоряжении широкий спектр школ и направлений, которые служат теоретической основой государственного регулирования внешнеэкономической деятельности государства, а именно исследования Дж. Бьюкенена, Ю. Вильгельма, М. Боскина, Н. Кальдора, А. Лаффера, Ф. Хайека. Вопросы анализа проблем и особенностей подходов в аспекте налогообложения внешнеэкономической деятельности предприятий исследуются в работах И. Балабанова, В. Вергуна, М. Высоцкого, Д. Лукьяненко, Ю. Осипова.

Методологические аспекты анализа налогообложения ВЭД – операций рассматриваются в работах современных отечественных ученых А. Гальчинского, Ю. Макогона, А. Пархоменко, С. Осадчего, Е. Савельева и других.

Однако можно утверждать, что отечественная экономическая наука до сих пор не сформировала единого мнения по поводу оптимальной модели налогообложения внешнеэкономических операций предприятия. В связи с этим основной целью нашего исследования является выявление возможностей использования бюджетного возмещения по НДС для кредитования предприятий во внешнеэкономической деятельности.

Механизм налогообложения НДС прописан в Законе Украины «О налоге на добавленную стоимость» [1]. Экспортер, выплачивая НДС, предоставляет беспроцентный кредит государству.

Но в то же время остаются определенные «белые пятна», которые дают возможность использования оптимизационных схем в хозяйственной практике предприятия с целью уклонения от уплаты налога. В частности, путем осуществления псевдо-экспортных операций, завышения таможенной стоимости товаров (работ, услуг), которые экспортируются, что и приводит к искусственному созданию или завышению сумм налогового кредита и, как следствие, – к незаконному получению из Государственного бюджета Украины возмещения сумм налога.

В целом же механизм выглядит так. Экспортер одной из стран продает свои товары фирме-однодневке в другой стране, которая потом перепродает их третьему «брокеру» на своей же территории, а тот, в свою очередь, экспортирует товар первому «игроку». Фирма-однодневка пропадает, не заплатив налог, «брокер» получает возмещение неуплаченного налога, и таким образом эта схема может повторяться несколько раз, за что в европейской налоговой практике получила название «карусели» [2].

Оценить затраты от существования таких схем сложно, но приблизительные расчеты свидетельствуют о том, что только в Великобритании, одной из самых активных стран в борьбе

с нарушениями в системе НДС, годовой объем бюджетных потерь из-за «карусельных» схем составил 1,73 млрд фунтов. Согласно информации Еврокомиссии, некоторые страны-члены ЕС оценивают затраты от махинаций с НДС в 10% общего объема поступлений от этого налога. В Украине положение усугубляется такими типичными для переходных экономик явлениями, как неэффективность демократических институтов, слабая защита собственности и контрактов, коррупция, неадекватное регулирование предпринимательской деятельности.

Но, несмотря на описанные выше манипулирования с бюджетным возмещением, оно стимулирует добросовестные украинские предприятия к осуществлению внешнеэкономической деятельности [3]. Кроме того, если фирма-экспортер имеет острую необходимость в денежных средствах и обращается в банк за кредитом, то бюджетное возмещение может быть использовано в качестве залога, но только при краткосрочном кредите. Однако данная операция весьма продолжительна во времени, и, соответственно, значительным образом оказывает влияние на деловой цикл предприятия. Во-первых, потребуется предоставить банку большой массив документов. Во-вторых, кредитными экспертами банка будет проверено финансовое состояние и кредитная история предприятия. В-третьих, необходим залог имущества.

И если предприятие является примерным плательщиком налога на добавленную стоимость, то здесь он способен сыграть положительную роль. Вернее, не сам налог, а бюджетное возмещение, подлежащее возврату плательщику НДС из Государственного бюджета. Именно сумма бюджетного возмещения может выступать в качестве залога по кредиту.

Законодательно установлен запрет на возмещение НДС для лиц, которые зарегистрированы плательщиком этого налога менее чем за 12 месяцев до месяца, по результатам которого подается заявление на бюджетное возмещение [4].

Кроме того, сумма налогового кредита, которая может подлежать бюджетному возмещению, ограничена для любых

налогоплательщиков суммой налога, фактически уплаченной поставщикам в предыдущем налоговом периоде.

Комбинация этих норм, по нашему мнению, создает фискальную дискриминацию для новосозданных предприятий, если они ориентированы на экспортную деятельность. В частности, новосозданное предприятие-экспортер не будет иметь возможности обратиться за бюджетным возмещением сумм НДС, уплаченных поставщикам в течение первых 11 месяцев от даты регистрации в качестве плательщика НДС. Кроме того, вследствие неоднозначного толкования пп. 7.7.11 Закона об НДС, проблема усугубляется тем, что суммы НДС, уплаченные в первые 11 месяцев существования предприятия при приобретении (создании) основных фондов, также не будут подлежать возмещению.

В реальности бюджетное возмещение может быть выплачено предприятию не в течение 30 дней, как положено по закону, а через 7–8 месяцев. Поэтому банки редко практикуют описанный выше механизм кредитования.

В противовес данному виду кредитования распространенным в отечественной банковской системе является авалирование налоговых векселей. Лицо, которое ввозит товары на таможенную территорию Украины или получает от нерезидента работы (услуги), обязано уплатить НДС по ставке 20% [1]. При этом импортер имеет право сразу не выплачивать налог наличными денежными средствами, а отсрочить выплату, заполнив налоговый вексель. Обязательным условием законности такого векселя является его авалирование банковским учреждением.

Наличие налогового кредита определяется по строке 18.2 Декларации НДС, в которой указывается, на сколько сумма налогового кредита больше суммы налогового обязательства. Если сумма, здесь указанная, больше или равна сумме, на которую выписан налоговый вексель, то риск минимизируется. Если заполнена строка 18.1, то сумма налогового обязательства больше суммы налогового кредита, и риск для авалиста значительный.

Что касается суммы бюджетного возмещения, то она, по желанию плательщика, может быть полностью или частично зачислена в счет платежей по НДС. Поэтому если импортер обладает суммой бюджетного возмещения большей, чем сумма, указанная в налоговом векселе, то риск неуплаты клиентом своих обязательств по векселю минимизируется.

Безусловно, являясь рискованной, данная операция выгодна для банка, который за ее осуществление получает доход в виде комиссии. Данная сумма, подлежащая начислению в пользу банка как плата за предоставление авального кредита, рассчитывается на основе процентной ставки банка с учетом суммы обязательств по налоговому векселю, а также срока действия гарантии.

Таким образом, НДС выполняет фискальную функцию, связанную с формированием доходной части Государственного бюджета; протекционистскую функцию, поддерживая украинского экспортера и повышая конкурентоспособность отечественной продукции на международном рынке. Выплачиваемое бюджетное возмещение ускоряет операционный цикл предприятия, тем самым повышая его эффективность.

По нашему мнению, НДС будет выполнять свою протекционистскую функцию полнее, если отменить пп. 7.7.11 и признать право новосозданных предприятий-экспортеров на получение бюджетного возмещения, а с целью избежания злоупотреблений нужна скрупулезная доработка налогового законодательства в области его прозрачности, предотвращения налоговой дискриминации. Даже незначительное повышение вероятности наказания посредников может дать кумулятивный эффект в части снижения масштабов уклонения.

Кредиты под залог бюджетного возмещения способствуют развитию банковской сферы, расширяя спектр предоставляемых услуг и увеличивая клиентурную базу банка. В связи с этим, на наш взгляд, необходимо провести следующие меры:

- 1) упростить механизм использования банковского возмещения как залога, то есть создать соответствующую институциональную и правовую базу;

2) отрегулировать схему своевременной выплаты государством бюджетного возмещения как с экономической, так и с юридической точки зрения.

Список литературы

1. *О налоге* на добавленную стоимость: Закон Украины от 03.04.97 г. № 168/97–ВР (с изм. и доп.) по состоянию на 1.03.04 г. / Сост. Ф. Федорченко. – Х.: Фактор, 2004. – 67 с. – (Б-ка законодательства).
2. *Давиденко А. Л.* Застосування податку на додану вартість / А. Л. Давиденко // Акт. пробл. економіки. – 2006. – № 6. – С. 3–7.
3. *Пархоменко А.* Кому он нужен, этот НДС? / А. Пархоменко // Финансовая консультация. – 2005. – № 17. – С. 19–23.
4. *Шафоростов А.* Не родись, мой сын! / А. Шафоростов // Бизнес. – 2005. – № 33. – С. 45–47.

Резюме

У статті розглянуто механізм бюджетної компенсації ПДВ для кредитування підприємств із зовнішньоекономічною діяльністю. Головна ідея – застосування компенсації податку в якості залога по кредиту. Автори констатують, що, відповідно до законодавства, експортери мають одержувати з Державного бюджету компенсацію упродовж 30 днів, але насправді бюджет здійснює виплати впродовж 7–8 місяців.

Наприкінці статті робиться висновок про необхідність своєчасного сплати державою боргу перед експортером.

Summary

The article discusses the mechanism of VAT budget compensation for credit of the companies with external economical activity. The main idea is in using compensation of the tax as a deposit for credit. The authors consider that by the low exporters are to receive budget compensation during 30 days; however the State budget exercises payment within 7–8 months.

At the end of the article it is stated that it is necessary to regulate payment of the debt to the exporter timely.

Відомості про авторів

АРТЕМЕНКО Людмила Олександрівна
доцент, завідувач загальноакадемічної кафедри англійської
мови ХГУ «НУА»

ВІНОГРАДОВА Вікторія Сергіївна
студентка магістратури факультету «Бізнес-управління»
ХГУ «НУА»

ВОРОБІЙОВ Євген Михайлович
доктор економічних наук, професор кафедри економічної
теорії і права ХГУ «НУА»

ГАВРИЛОВА Ганна Іванівна
доцент кафедри романської філології ХГУ «НУА»

ГУР'ЄВА Ірина Володимирівна
аспірант ХГУ «НУА», економіст з питань бухгалтерського
обліку і аналізу господарської діяльності, ТОВ «Глосса-Аудит»

ДАНЬКО Наталія Іванівна
кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки підприємства ХГУ «НУА»

ДАХНОВА Олена Євгенівна
кандидат економічних наук,
доцент кафедри менеджменту ХГУ «НУА»

ДЖАНДОЄВА Поліна Володимирівна
кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри
романської філології ХГУ «НУА»

ДОВГАЛЬ Георгій Володимирович
кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри
економіки підприємства ХГУ «НУА»

ДОВГАЛЬ Олена Андріївна
доктор економічних наук, доцент,
завідувач кафедри економічної теорії і права ХГУ «НУА»

ДЮМЕС Інга Вікторівна
докторант Лілльського університету

КАЛЬНИЧЕНКО Олександр Анатолійович
доцент кафедри перекладу та англійської мови ХГУ «НУА»

КІРІК Тамара Миколаївна
кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки
підприємства ХГУ «НУА»

КОНЦДАЙЛО Роман Володимирович
аспірант ХГУ «НУА»

КУРІНОВА Тетяна Володимирівна
викладач загальноакадемічної кафедри англійської мови
ХГУ «НУА»

МИХАЙЛОВА Людмила Віліївна
кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської
філології ХГУ «НУА»

МИХАЙЛОВА Катерина Геннадіївна
кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри
соціології, завідувач науково-дослідної лабораторії проблем
вищої школи ХГУ «НУА»

МОЛОДЧАЯ Наталія Сергіївна
викладач загальноакадемічної кафедри англійської мови
ХГУ «НУА»

МУХОРТОВА Ірина Вікторівна

старший викладач загальноакадемічної кафедри англійської мови ХГУ «НУА»

НЕЖУРІНА Інна Сергіївна

аспірант Кіровоградського національного технічного університету, старший викладач кафедри економіки Кіровоградського інституту регіонального управління та економіки

НЕТРЕБА Григорій Іванович

аспірант кафедри економічної теорії і права ХГУ «НУА»

НЕЧИПОРУК Людмила Володимирівна

кандидат економічних наук, професор кафедри менеджменту ХГУ «НУА»

ПАНКРАТОВА Олена Миколаївна

старший викладач кафедри обліку та аудиту ХГУ «НУА»

ПЕРМІНОВА Антоніна Олександрівна

викладач кафедри теорії та практики перекладу ХГУ «НУА»

ПІКОВЕЦЬ Наталія Леонідівна

студентка магістратури факультету «Бізнес-управління» ХГУ «НУА»

ПОДМІНОГІН Валерій Олександрович

кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та практики перекладу ХГУ «НУА»

ПОЛІНА Ганна Володимирівна

кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри германської філології Українського гуманітарного інституту

ПОЛІНА Валентина Сергіївна

доцент загальноакадемічної кафедри англійської мови
ХГУ «НУА»

ПОМАЗАН Ігор Олександрович

кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри
українознавства, декан факультету «Референт-перекладач»

РЕБРІЙ Олександр Володимирович

кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської
філології ХГУ «НУА»

СОМОВА Оксана Євгенівна

аспірант, викладач кафедри менеджменту ХГУ «НУА»

СТРОКОВИЧ Ганна Віталіївна

кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри
менеджменту ХГУ «НУА»

ТИМОШЕНКОВА Тамара Михайлівна

кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри
англійської філології ХГУ «НУА»

ХМАРА Галина Віталіївна

кандидат філологічних наук, викладач кафедри
українознавства ХГУ «НУА»

ХОРОШИЛОВА Юлія Олексіївна

аспірант кафедри англійської філології ХГУ «НУА»

ШАХРАЙ Вікторія Віталіївна

студентка магістратури факультету «Бізнес-управління» ХГУ
«НУА»

ШЕСТАКОВА Олена Миколаївна
викладач кафедри англійської філології ХГУ «НУА»

ЯКИМЧУК Аліна Петрівна
аспірант ХГУ «НУА», старший викладач кафедри
гуманітарних наук ЖЕГІ ВНЗ «Університет “Україна”»

ЗМІСТ

Передмова	3
Економіка	5
<i>Воробьев Е. М., Нетреба Г. И.</i> Формирование институциональной сферы системы АПК	7
<i>Гурьева И. В.</i> Обоснование выбора метода определения прибыли как важнейшего критерия эффективности при анализе инвестиционной привлекательности проекта	15
<i>Дахнова Е. Е.</i> Механизм ценообразования на инфраструктурные услуги	28
<i>Довгаль Г. В., Данько Н. И.</i> Сочетание экономической и социальной эффективности объединений предприятий .	38
<i>Довгаль Е. А.</i> К вопросу об эффективности региональной интеграции стран с трансформационной экономикой	50
<i>Кирик Т. Н.</i> Инвестиционная привлекательность объекта как оценка соответствия требованиям инвестора	57
<i>Нежуріна І. С.</i> Соціально-побутові умови відтворення та закріплення людського капіталу в сільському господарстві	65
<i>Нечипорук Л. В.</i> Актуальні питання розвитку страхового ринку України	74
<i>Панкратова Е. Н.</i> Развитие институционального содержания дохода хозяйствующих субъектов в условиях рыночной трансформации	83
<i>Сомова О. Є.</i> Порядок оцінки довгострокової ефективності підприємства з метою визначення рівня його конкурентоспроможності	92
<i>Строкович Г. В.</i> Проблеми оцінки нематеріальних активів і інтелектуального капіталу	99
Філологія	107
<i>Артеменко Л. А., Полина В. С.</i> Обучение английскому языку в контексте диалога культур	109

<i>Гаврилова А. И., Джандоева П. В., Дюмез И. В.</i> Роль грамматики в обучении французскому языку в Украине и русскому языку во Франции	121
<i>Кальниченко О. О., Подміногін В. О.</i> Витоки західного перекладознавства: Ієронім Стридонський	131
<i>Концідайло Р. В.</i> Історичні передумови створення нових правил перекладу Джоном Драйденом	150
<i>Куринова Т. В.</i> Концепт РОДИНА в англійській лексикографії	158
<i>Михайлова Л. В.</i> Культура речи как важнейшая составляющая коммуникации	163
<i>Молодчая Н. С.</i> Специфика понимания семантических окказионализмов	170
<i>Мухортова И. В.</i> Традиционные и инновационные методики преподавания англійського мови	181
<i>Пермінова А. О.</i> Творчість Емілі Дікінсон очима українських та російських перекладачів (на прикладі 118-го та 126-го віршів)	187
<i>Полина А. В.</i> Метонимическая номинация концепта БОГ в религиозном и светском дискурсах	204
<i>Помазан І. О.</i> Геральдична поезія в шкільній практиці епохи бароко на Україні	213
<i>Ребрій О. В.</i> Лексико-граматичні особливості перекладу текстів дипломатичного дискурсу	225
<i>Тимошенкова Т. М.</i> «Пригоди Тома Сойєра» в російських перекладах	236
<i>Хмара Г. В.</i> Суфіксальний спосіб творення номенів одягу і взуття в сучасній українській мові	246
<i>Хорошилова Ю. О.</i> До питання про реалізацію принципу ввічливості в мовленнєвому акті реквестиві	253
<i>Шестакова Е. Н.</i> Концепт ИМЯ ЧЕЛОВЕКА в англійській лексикографії	262
<i>Якимчук А. П.</i> Відтворення національного стилю та елементів чужості в перекладацькій діяльності Ф. Шляєрмахера та В. Гумбольдта	268

Студентська трибуна	281
<i>Пиковец Н. Л.</i> Стратегический процесс управления инвестиционной деятельностью предприятия	283
<i>Шахрай В. В., Виноградова В. С.</i> Исследование механизма возмещения НДС как способа кредитования предприятий	290
Відомості про авторів	297

В90 **Вчені** записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» / [Редкол.: В. І. Астахова (голов. ред.) та ін.]. – Х.: Вид-во НУА, 2007. – Т. 13. – 308 с.

ISSN 1993-5560

У XIII томі «Вчених записок», який складається з двох відносно самостійних книг, вміщено праці українських дослідників, які аналізують багатоаспектні проблеми розвитку суспільства в умовах кардинальних змін, що відбуваються в сучасному світі. У першій книзі зібрано статті, в яких розкриваються соціально-економічні, політичні, філософські, правові, історичні аспекти розвитку та функціонування сучасних освітніх систем, а також представлено результати досліджень щодо спеціальних та галузевих соціологічних теорій, правознавства та історіографії. У цій книзі читачі знайдуть такі традиційні рубрики «Вчених записок», як «Наука в НУА», презентація наукових та науково-методичних видань 2006 року, кращі роботи студентів та магістрів академії.

У другій частині видання висвітлюються питання економічного життя країни, взаємодії економіки і права в умовах системної трансформації суспільства, а також проблеми літературознавства, перекладу, соціо- та прагмалінгвістики.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів і практичних працівників в першу чергу освітянської галузі.

УДК 08

ББК 95.4(4УКР-4ХАР)3

Наукове видання

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ХАРКІВСЬКОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«НАРОДНА УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ»**

Том XIII

Книга 2

Проблеми економіки та філології

Відповідальна за випуск *М. В. Бірюкова*
Редактори: *Т. Г. Верховська, Л. А. Кармаза*
Комп'ютерна верстка *І. С. Кордюк*

Підписано до друку 10.05.2007. Формат 84Ч108/32.
Папір офсетний. Гарнітура «Таймс». Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 17,90. Обл.-вид. арк. 15,09. Наклад 500 пр.

Видавництво Народної української академії
Свідоцтво № 1153 від 16.12.2002.

Україна, 61000, Харків, МСП, вул. Лермонтовська, 27.